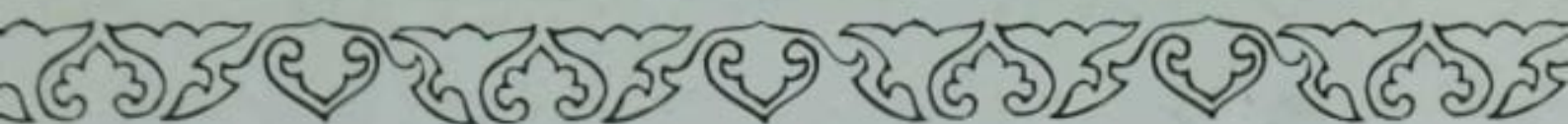

КАЗАН УТЛАРЫ

9.2003

КАЗАН ШӘҺӘРЕНӘ—1000 ЕЛ

Болак елгасы

Болак елгасының Г. Камал театры бинасы ягыннан күренеше

Үткәнебез һәм бүткенгебез. Бер үк ноктадан бер гасыр аерма белән төшерелгән фоторәсемнәр.

Хажи Абдулла Дубин коллекциясеннән.

Казан утлары **Qazan utları**

2003

9

(971)

ОЕШТЫРУЧЫЛАРЫ:

*Татарстан хөкүмәте,
Татарстан Язучылар берлеге,
редакциянең хезмәт коллективы*

БАШ МӨХӘРРИР

Равил Фәйзуллин

ИДАРӘ:

Харрас Әюпов
Зилә Вәлиева
Мөдәррис Вәлиев
Фоат Галимуллин
Төлгат Галиуллин
Миркасыйм Госманов
Алмаз Гыймадиев
(*жаваплы сәркатип*)
Флүс Латыйфи
(*баш мөхәррир урынбасары*)
Мирза Мәхмүтов
Туфан Миңнуллин
Хатип Миңнегулов
Гәрәй Рәхим
Факил Сафин
Ренат Харис
Зиннур Хөснияр
Розалина Шаһиева

Мөхәррирләр: Мансур Вәли, Наис Гамбәр, Рәлиф Гаташ,
Марат Закир, Камил Кәримов, Марс Шабаев.

Гамәли хезмәткәрләр: Гөлзadə Бәйрәмова, Лилия Гатауллина, Флера Сабирова,
Тәслимә Сибгатуллина, Альбина Сибгатуллина, Төгъзимә Шинәбиева.

Исәп-хисап бүлеге: Асия Рәхимова (баш бухгалтер), Эльвира Камалова.

☎ 420066, Казан, Декабристлар урамы, 2.

☎ Баш мөхәррир — 92-38-60.

☎ Баш мөхәррир урынбасары — 92-36-49.

☎ Жаваплы сәркатип һәм компьютер үзәге — 43-56-12.

☎ Бүлекләр: шигърият, фән, сәнгать — 92-38-61,

чечмә әсәрләр, хатлар, әдәби тәнкыйть — 92-39-63,

гамәли хезмәткәрләр — 92-39-65.

☎ Исәп-хисап бүлеге — 92-93-16.

☎ Факс — (8432) 43-56-12.

☎ E-mail: kazanutlari@telebit.ru.

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӘЧМӘ ӘСӘРЛӘР

Рәзил ЗӘЙДУЛЛА. Сәер сәю сурәте. <i>Шигърьләр</i>	5
Камил КӘРИМОВ. Сакау күе. <i>Роман (Ахыры)</i>	9
Флора ГЫЙЗӘТУЛЛИНА. Милли моң. <i>Шигърьләр</i>	84
Флүс ЛАТЫЙФИ. Себер хикәйте. <i>Хикәя</i>	87
Бикә РӘХИМОВА. Болгарыма барам әле... <i>Шигърьләр</i>	95
Рафис КОРБАН. Бишек жыры. <i>Шигърьләр</i>	99

ӘДӘБИ МИРАС

Флора ӘХМӘТОВА-УРМАНЧЕ. Документларының да үз язмышлары	102
ИДЕГӘЙ. Татар халык дастаны	106

ПУБЛИЦИСТИКА

Нурулла ГАРИФ. Авылым кайтавазы	136
---------------------------------------	-----

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЙТ

Суфиян ПОВАРИСОВ. Акыл һәм хис дулкыны (<i>Роберт Миңнуллин публицистикасына бер караш</i>)	140
Рәстәм ЗАРИПОВ. Кашка төкәме, кәкә төкәсеме?	145

ФӘН

Дәррия РАМАЗАНОВА. Ишәле авылы жырлары турында	148
--	-----

ТАРИХ

Рәиф МӘРДАНОВ, Ирек ҺАДИЕВ. Әгерҗе төбәге тарихы	159
--	-----

СӘНГАТ

Дания ГЫЙМРАНОВА. Түгәрәк дөнья уртасында	175
---	-----

КОРЪӘН ТАТАР ТЕЛЕНДӘ

48-Фәтх (Жинү) сүрәсе	183
-----------------------------	-----

ЮМОР-САТИРА

Резеда ШӘРИПОВА. Шул кирәк аларга!	189
"Казан утлары" архивынан	186
Язучылар берлегенен яңа агъзалары	188
Ижтимагый-мәдәни тормышыбыздан	190

"Проза и поэзия": роман К. КАРИМОВА "Картавая кукушка" (окончание); рассказ Ф. ЛАТЫФИ "Сибирская быль"; стихи Р. ЗАЙДУЛЛЫ, Ф. ГИЗЗАТУЛЛИНОЙ, Б. РАХИМОВОЙ, Р. КУРБАН.

"Литературное наследие": Одна из версий тат. нар. эпоса "Идегей" (с предисловием Ф. Ахметовой-Урманче.)

"Публицистика": Н. ГАРИФ. "Зов родной деревни".

"Литературная критика": статьи С. ПОВАРИСОВА о публицистике Р. Миннуллина и Р. ЗАРИПОВА о рассказах в журнале "Казан утлары".

"Наука": Д. РАМАЗАНОВА. "Песни деревни Ишале".

"История": статья Р. МАРДАНОВА, И. ХАДИЕВА "История Агрызского края".

"Искусство": статья Д. ГИМРАНОВОЙ об артисте театра им. Г. Камала А. Хафизове. Коран на татарском языке.

"Юмор-сатира": юмористический рассказ Р. ШАРИПОВОЙ.

Из архива журнала.

Новые члены союза писателей.

Дневник общественно-культурной жизни.

На наших обложках: работа художников Р. МИННЕБАЕВА И В. ШАЙХУТДИНОВА "Великий шелковый путь"; писатель Ф. Зиятдинов.

IN OUR ISSUE:

"Prose and poetry": K. KARIMOV'S novel "Cuckoo, which speak with a burr" (ending), F. LATIFY'S story "Siberian fact"; the verses of R. ZAYDULLA, F. GIZZATULLINA, B. RAKHIMOVA, R. KURBAN.

"Literary legacy": Version of Tatar national epos "Idegey" (with F. AKHMETOVA-URMANCHE'S preface).

"Publicism": N. GARIF "Summons of native village".

"Literary criticism": S. PAVARISOV'S articles about publicism of R. Minnullin and R. ZARIPOV about stories in "Kazan utlary" magazin.

"Science": D. RAMAZANOVA "Songs of Ishale village".

"History": article of R. MARDANOV, I. HADIEV "History of Agriz land".

"Art": D. GIMRANOVA'S article about artist of G. Kamal theatre A. Khafizov.

Koran in Tatar language.

Humour and satire: R. SHARIPOVA'S humorous story.

New member of writers Union.

From magazin archives.

The diary of social and cultural life.

On our covers: work of artists R. Minnebayer and B. Shayhutdinov "The Great silk way", writer F. Ziatdinov.

*Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

*Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләрни һәм кире кайтарылмый.

*Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинчелеге юк. Алар хакында 19-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Журнал редакциянен компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды.

Басарга кул куелды 21.08.2003 ел. Офсет ысулы белән басыла. Кагазь форматы 70X108^{1/16}.

Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12 (16,8). Тиражы 7031. Заказ Я—575

Журнал Татарстан Республикасының Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы № 7.

«Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

Казан. Декабристлар урамы, 2

Ркаил
Зәйдулла

СӘЕР СӨЮ СҮРӘТЕ

Түркләр

Да, скифы мы.

А. Блок.

Түркләр без!—
Кысан бу дөньяга
Тудырган да безне Ашина,
Жилдергәнбез житез тулпарларда
Жилләр, зилзиләләр каршына.

Түркләр без!—
Күзез без дә хәтта
Ук төзәргә диеп уелган.
Офыкларда югалабыз, чыгып
Тормыш дигән затсыз уеннан.

Түркләр без!—
Дөм караңгы төндә
Дала бүресенең юлдашы.
Таш диварлар кыса хәзер жанны,
Ерагая Күлтәгин ташы.

Түркләр без!—
Хәтер корбаннары:
Күзне йомып тып-тын тор гына,
Йөз меңнәрчә кылыч күтәрелә,
Һәм төмәннәр яуга ыргыла.

Түркләр без!—
 Аларның да әле
 Иң чыдамы икән ләбаса!—
 Татар атын авыр аркан белән
 Өстерибез гасырлар аша.
 Түркләр без!—
 Кеше арбасында...
 Кулдан төште күптән дилбегә.
 Сиздермичә эрнеп күз ташлайбыз
 Дөнья дигән атның биленә.
 Түркләр без!—
 Урман жәяүләсә
 Адымнарын тыеп атласын!—
 Арган жайдак камчы сабы белән
 Кага яңа гасыр капкасын.

Күргәзмә

Хәрәкәттә туктап калган сылу:
 Мингел булып үтәр гасырлар,
 Мөлдәрәтеп күзен тукуымада,
 Рәссамыннан бер көн жан сорар.

Тими микән сөт тәненә аның
 Ул төннәрнең шыксыз салкыны?
 Һәрбер тыннан, һәрбер ишарәдән
 Күлгәләр куя кымшанып.

Татар кызын—шул мәңгелек яры—
 Яратып ул судан, утлардан,
 Кайсы яудан йолып алган икән,
 Кайсы золымнардан коткарган?

Бүтән телдә сокланалар аңа,
 Үзгә күзләр бирә бәясен.
 Татар кызы кан тамырын түгел,
 Телебезне хәзер бәйләсен.

Туктап калган әнә хәрәкәттә.
 Мингел булып үтәр гасырлар.
 Мөлдәрәтеп күзен рәссамына,
 Кайсы телдә сылу жан сорар?

Чәчеп ташлар безне Ахырзаман,
 Йә жил белән килеп, йә силдә...
 Урманченең жаны иңәр кызга,
 Дэвам кирәк булгач нәселгә.

Киләчәккә хат

Сәлам, Такташ!
 Бүген офыкларда
 эзләгәндә синең чалымны,
 агарды да шәфәкь,
 тагын миннән
 сәмави нур читкә агылды.

Күк иңләргә яратылган жаның
 моңсуланып аска күз атты,—
 күмә карлар синең канап-канап
 жирдә өстерәлгән канатны.

Илаһи бер моңга төренгәнсен
 бу кыршауның теге ягында,—
 монда нә сине сыткан чорның
 капкалары иңрәп ябыла.

Карлар күмә безнең эзләргә дә,—
 башка жырлар монда.
 Кошлар да,
 гел бүтәнчә канат жили-жили,
 жәяү күченәләр кышларга.

Агарды ул шэфэкь,
сэмави нур
тагын миннэн читкэ агылды,
шулай да мин ерак офыкларда
эзлим синен таныш чалымны.

Канатларым жирдэ өстерэлэ,
шигырыгэ дэ чыктылар ясин.
Томан эчендэге килэчэктэ
үз яныңнан урын калдыр син...

Мәһди өне

Иссен ул жил, чү, димәгез,
көинэр дэ булсын явымлы,—
Гөберчэк басуларына
алып китсен сыктавымны.

Анда эле элеккечэ
колыннар уйнап жылына...
Үксүлэрэм яусын иде
кипшенеп яткан болынга.

Күке һаман гомер саний,
үзәкне өзә дэ өне.
Урманнар йотсын үзенә
күнелләрдәге әрнүне.

Кеше китэ, жыры кала—
иясен жуйган жырлар да

сагыну булып сибелсен
“төлкө уйнаган ор”ларга.

Иссен ул жил, кубарылсын
кемнәрнең нилэр кылганы,—
Шул жил белән йөзен каплар
даланың көмеш кылганы.

Алып китсен үкенечне
еракка.
Дала ул—табиб.
Безнең язмышлар сыярлык
бүтәнчә жир кайдан табыйк?

Уйнасын анда, кузгатыр
борынгы учак көлен дэ...
Мәһдиләрнең өне булып
сеңәр гасыр төпкеленә.

Өмет

Кулын чәбәкләп йолдыз сикерә,—
тезләнеп эзен эзлим үзәннән.
Өзелгән жаннар сиздерми генә
сүземне көтә...
Мин тик бүзәрәм.

Бүзәрәм—офык читендә болыт,
сискәнеп жилдә, кымшанган төсле.
Серле үткелгә очар алдыннан
безгә бу төштә туктап үтешле.

Чыклы үләнгә чума бер чибәр,
кочагы кемгә диеп ачылган?—
Ябышып калам жиләк чеменә,
пакуслар монда балга манчылган.

Ябышып калам—ызан сизелми:
үкенеч белән өмет арасы.—
Офыкка кадәр пакуслар буйлап
сабий йөгәрә...

сабый...
нарасый...

Жэйрәп ята анда арыш кыры,
Тартып тора әллә нинди сер...
Ник керәсе килә арасына?—
Күмеләсе килә, күрәсең...

Сары сихер йотты аны бүген,
Кая илтәр инде юллары?
Сагыш кына калды аунап жирдә,
Һәм сак кына тирбәлдә арыш.

Дүртъюллыклар

Юатса да теге мөһер
“Бар да уза” дип юкса,
Дошманның йөзенә төкер,
Аузың тулы кан булса.

Чия чәчәге—тажында
Өч бал кортын тирбәтте.
Язгы һавага саркылды
Сәер сөю сурәте.

Куабыз ла, әй куабыз дөньяны,
Кышкы урманда куган күк куяны.
Кул изи, ашыктыра еллар аша,
Һәм эжәл, кочак жәеп, якыналаша.

Таралса да таңда мәжрух аңым,
Үз-үземә борылып карадым:
Көзгә яңгыр кебек пычрандым мин,
Төнгә кояш сыман каралдым.

Китапларны ташлап, башны тышка суздым
Пәрәвезләр сарган иске чоланнан.
Анда исә чык тамчылары жемелди,
Ә хыяллар күз яшенә чыланган.

Кичер, язмыш: юл читенә тукталдым ич!
Һичбер кемне бу бәйгедә узмадым.
Максат!—дип күпме аксак—юллар саба,
Ә мин—тыңлыйм йөрәгемнең сызлавын.

Соңгы шигыр төсле саркып көздән
Күк йөзендә сынар болыт йөзә...
Кулын изи, үзәкләрне өзә...
Ул да әмма эреп бетәр тиздән.

Сәсмә әсәrlәг Чәчмә әсәрләр

К а м и л
К ә р и м о в

САКАУ КҮКЕ

РОМАН

Син кем дә—мин кем?

Сакал Шәйхи чакыртты дигәнгә бик исе китмәде әле Нотфулланын. Юл төсенә кергән чыбыркысын дүрт божралап өйалдындагы чөйгә элгәндә: “Эткә шулпа бир әле, көтүдә көне буге ашамады. Малайлар кайда?.. Кызлар тагын качтымы?” дип, ашыкмыйча гына өйдәге хәлләрне сорашты. Көне буге кояш астында торгач тавыклар башын тыкмасын дип, иске куна тактасы капланган ләгәндәге жылы суда быкырдап бит-кулын юды.

—Алып чык яшел күлмәкне, чалбары белән,—диде ул мәйданга кия торганнарын соратып,—эш буенча чакыртса кирәк. Зампред итәм дигән сүзе барые.

—И, Нотфулла, шашма инде! Ниткән зампред ди ул! Писерме, нәчәлник малаемы син, укымышын бармы?

—Кичке мәктәпне бетерермен дә дәлше китәрмен. Укырга дигәндә мина куш. Гомер буге чыбыркы сөйрәп йөрергә Низаммы әллә мин?

—Укырсын әнә,—диде Нәфисә, бит алмасындагы шәфәкь нурын куертып,—сигезенчегә узганмын әле менә.

—Вәт, әнәнне... Итит-митит! Бала имезгән килеш ниткән узу ди ул тагы?

—Сун нишләтим инде, миннән торамы? Ходай кушкач...

—Ярар,—диде Нотфулла, бәхәсләшерлек вакыты юклыкка ишарәләп кул селтәгәч,—Герой ана исемен тикмәгә генә бирмәгәннәрдер, организмында дунгыз каны бардыр синең...

Үзе сайлаган председателенен иң беренче соравы ук гарьләндерде Нотфулланы. Сабантуйга йөгәргән малай-шалай шикелле, бәйрәмчә киенеп, конторга ашкынганы өчен үз-үзен битәрләде ул.

—Халык дәрәсәсен сөйлиме синең хакта?!—дип башлады Сакал Шәйхи.

Анын йөзөндө елмаюу, күзлөрөндө хайләкәрлек чалымнары калмаган. Ачудан нуры сүнгөн, кашлары тырпайган.

—Белмим, дежурный Газизән нинди гайбәтләр жыеп кайткандыр?

—Чулак Газизә монда ни причем. Әле генә урта звено житәкчеләре белән кинәшмә үткәрдем. Гөж киләләр. Сүз куешкандай барысы да бер балык башын чәйниләр. Син Мөлековны идарәгә баш итеп куярга йөрисең икән.

Шәйхи әңгәмәдәшенең ялт кына акланырга тотынмаслыгын яхшы белә. Жавап көткән арада урнашкан тынлыкны артык күтәрә алмады, кинәшмәдән жыелып калган исне жилләтер өчен дүрт тәрәзәнең дә өлгеләрен ачты.

—Дөрөсме шул?—диде Шәйхи, жавапны ашыктырырга теләп.

—Дөп-дөрөс.

—Күнел өчен генә булса да хет, ялганлар иден.

—Дөп-дөрөс. Допрос алуың ошамый. Шуна әйтерем кыска. Элегрәк син сүзне сургучлыны ачып башлый иден. Саранлашасың хәзер. Түрә булуың житте. Колхоз рәисенең канәфие ике сайлау арасына гына түзә, әрләп кал.

—Син...—Шәйхинен авыз тутырып сүгенергә исәбе бар иде, мәктәп ягындагы тәрәзәнең ачык икәнлеген абайлап, тыелып калды...—Син бит минем көрәштәш кешем.

—Ә урта звеноңда Тажи кешеләре. Аларны тарантаслы атка Тажи утыртты. Димәк, канәфиен тирәли дошман тулы.

—Бөтенесен кырып-себереп алыштырам, иртәгә үк.

—Бик мөмкин. Ну, мине алыштыра алмыйсың. Авылда көтүче табуы кыен хәзер. Рәхмәт үзенә—уртага кертмәгәннең өчен рәхмәт.

Нотфулланың “рәхмәтеннән” Сакал Шәйхи сөрхәнтәй кәжә куып эченә кату чыккан көтүче кебек хәрәкәтсез калды. Нидер исенә төштемә, аягөсте капылт кына берәр яна план корып өлгердемә—анлаамассың.

—Нәкъ менә шуның өчен чакырткан идем мин сине бүген. Дәүләт заданиеләрен үтәве кыен. Ит, сөт, йомыркага план арта, ә хужалыклардан жыю кимегәннән кими. Өй борынча йомырка жыеп йөргәнче зурдан кубып тавык фермасы ачарга булдык.

—Ну, миңа көтү чираты белән өй саен тавык жыярга кушасыңмы?

—Казан инкубаторыннан ике мең чеби кайтарырга сөйләшкән. Иртәгәдән Сыер күленә барасың. Андагы ферманы бушатасың. Малларны пилорам каршындагы яна коровникка күчерәбез.

—Сыерларны ияләшкән жирдән күчереп йөрткәнче, яна коровникны гына тавыклар фермасы итәргәдер бәлки?

—Кинәшмәдә андый сүз булды. Мин каршы. Беренчедән, Сыер күле ерак, янгырлы-буранлы көннәрдә савымчыларны техника белән озатып йөрисе. Икенчедән, тавык фермасы авыл уртасында калса—исенә чыдап булмас, диделәр...—Һәм Шәйхи яшел сукно тарттырылган өстәлнен биек тартмасына тыгылды.—Никтер рәхмәтен йөзөнә чыкмады. Ризалашмасаң, энә, куян фермасын ал. Сукур Кәримне тавыкларга күчерәбез.

—Дүртаяклы хайваннардаң болай да гарык. Ике аяклылары ничегрәк микән?

—Сайлаулар житкәч күрербез инде нәтижәсен.

—Тавык халкы мингерәү, анысын беләбез. Ну ашаткан кешесен таный, кулга бик тиз ияләшә.—Нотфулла тамак төбенә кылчык утырган кешедәй: “хыр-хыр-хыр...” дип куйды. Бу анын гадәттәгечә, көләсе килмәгәндә, әмма көлөргә кирәк чакта үзенчә пырхылдавы иде.

Өстәл тартмасыннан кулына ияреп чыккан савыт мәктәпнен химия кабинетыннан соратып алынган бүксәле колба иде. Шәйхи, сургучлы шешәне мәктәп савытына бушатып, каеш бөке белән томалап куярга өйрәнде.

—Мәктәбем истәлегә,—диде ул мактанып, һәм өстәлдәге чем-кара

телефонның трубкасын алды: “Алло, почта, молзаводны тоташтыр... Алло, Сәрвиназ, кабымлык алып кил әле. Ашханәдә күренеп йөри алмыйм, икәү без монда...”

Сәрвиназның ашханәгә кереп Шәйхи өчен ризык алып килүе яналык түгел. Нотфулланы уйландырганы башка нәрсә: “Физкультура укытучысы чагында пыяла колба белән мәктәптә нишләде икән бу?...”

Өеннән чыгып киткәнәнә өч сәгать тә үтмәде, көтүче Нотфулла жиде бала анасы Нәфисә янына мәдир булып кайтып керде. Өйдәгеләргә хәлне аңлатып биргәч тә бәйрәм кәчтүнен салмады ул, чыбыркыны уртанчы малаена тоттырды. Һавадагы тавыкларга ышанып, гаиләне ашсыз калдыру килешмәс. Бер чыбыркы ун кешенен тамагын туйдыра алганда, мәдирлек вәсвәсәсенен заялыгы сизелмәс, ашказаны зыян күрмәс. Әгәрәнки тавык фермасын аякка бастырып булса, ул чагында чыбыркыга калган малае көзгә укуын дәвам итәр. Нәфисә белән олы улына кетәклек тирәсендә эш табылып.

Сыер күле авылдан читтә, Казан юлына борылган калын комлыкта. Киртә белән әйләндереп алынган утарның бер ягы нарат урманына терәлгән, икенче ягында кукуруз басуы. Читтән килгән кешегә бәлки сәер тоелыр, әмма, Питрәч юлына чыкканда, югары урман эчендәге ком өстендә тагын бер күл кала—Печмән күле. Бу ике күлне ничек ком йотмыйдыр, анысы төбәкнең табышмагы. Күз-колактан читтә булгач, авылның карт-корысы бу ике күл хакында төрле куркыныч имеш-мимешләр сөйли. Ләкин, бишек чыбылдыгыннан теләп алынган марля тотып килгәч, кәрәкәле жылы күлдә “Төпсез. Упкынлы. Аждаһа төшкән. Су анасы бар,” дигән янаулар онытыла.

Күрше Күн авылыннан яңа укытучы килгән. Ул өй борынча йөрәп, класска язып китте. Фазыл белән Мәгьсүм шул сөенечтән Сыер күленә жыена башлады. Нәфисәнең эремчек саркытырга тотат торган марлясын йомарлап чалбар кесәсенә тутыргач, повидло чиләген эләктереп, тере кәрәкәләр алып кайтырга дип, йөгәрделәр.

Сыерлар жәйләүгә күчкәч, утар тирәсе кипкән. Ферма эченә ат белән ком ташыйлар. Ике балта остасы шифер түбә астындагы бәпкәлекләргә нарат сиртмәләрдән тезмә жәя. Ике абзый сыерлардан бушаган араталарга баскыч-баскыч итеп куначалар тезә. Озын-озын көрпә тагараклары ясар өчен шомартылган тар такталар китертелгән. Мәгьсүмнен әтисе тавык фермасы мәдире түгел, күбрәк һаман шул көтүчегә охшаган әле, тегене куа, моны ашыктыра, анысына сүгенә—чыбыркысы гына юк.

Малайлар кайнар кул астына килеп керде.

—Безне бүген мәктәптән килеп яңа укытучы язып алды,—дип башланган жөмләсә белән мактанып өлгермәде Мәгьсүм, аны әтисе бүлдерде:

—Әйбәт булган, менә зур үскәнсез. Барыгыз әле ферма эчендәге комны таратыгыз. Таптый-таптый жәегез, чебиләр абынырлык булмасын. Кесәгездәге марляны чиләккә салып, әнә кадакка элөп торыгыз. Кояш күтәрелсен, күл жылынсын әле берәз, кәрәкәләрегез беркая да качмас!

Тавык арифметикасы

Бөркәүле машинага төяп кырык әржә чеби алып кайттылар. Юаш Нотфулланың бөтен гаиләсе, хәтта Актырнак та шунда иде. Өйдә кош-корт үстөрөп сиксән яшьлек кайнана белән карт киләнгә әверелгән Нәфисә ике мең чебине аякка бастырганчы күпме чиләнәсә барын белә. Монда чеби анасының канат астын алыштырырлык кул жылысы кирәк. Ә бу инде бары тик хатын-кыз эше генә. Нәфисә Динәне дәштерде. Чебиләрне арата саен тигезләп таратырга, асылмалы лампочка нурына жыелсыннар өчен жим сибәргә, инкубатордан жибәрелгән калай ялгашларга чыпчык тезеннән генә су салырга, юлдан ук хәлсезләнөп кайтканнарына авыздан сөт эчерергә кирәк иде. Соңгысына Фазыл белән Мәгьсүм дә

өйрәнөп китте, дерелдәп торган кош баласы иреннәренне кытыклап сөт эчкәндә күнел сөнә, тузганақ чаклы гына жан иясе синең якын дустаның әверелә, сөт эчкәч үч төбөн белән аның йөрәк тибешен тоясың һәм кошчык: “Мине иптәшләрем арасына жибәр!” дигәндәй, тыпырчына башлай.

Шул көннән башлап Актырнакны да көтүгә чыгармадылар, дилбегә озынлыгы чылбыр белән капка төбөнә кадалап куйдылар. Жәй жигте исә, көтү куып, кышын урамда адәм типкесендә йөрөп әрсезләнгән эткә картайган көнөндә тыныч эш таптылар. Дөрөс, иртә-кич, авыл очында чыбыркы шартлатучыларга сискәнөп, колакларын торгыза ул, йоклап калган эшем кешеседәй киртә капкага ыргыла, ләкин, аның сөнөчә муен каешын тартып торган чылбыр озынлыгы гына. Ул янадан кадаланган урынына килеп ята.

Чебиләр үскән арада ферма әйләнәсен тимер чыбыктан үрелгән челтәр белән урап куйдылар. Нәфисә белән Динә ашату белән шөгыйльләнсә, Нотфулла жәй буге печән чабып ферма тезмәсенә жәйдә, теге кырык әржәне шунда менгезеп, оялар ясады, түбә эченә сөяп юкә себеркеләре киттерде. Һәм чебиләрнең тизрәк үскәнә көттә. Сакал Шәйхи дә көттә, ашыктырды һәм ярдәм итте. Сәрвиназга әчегән сөтләргә дунгыз фермасына жибәрүне тыйды, эремчек ясап көн саен тавыкларга илтергә кушты. Бер ат жигүченә махсус беркетеп, амбардан капчык-капчык бодай ташытты. Тажи вакытында туғыз центнердан ары уңыш күрсәтмәгән гектарлар бу елны унөч центнер икмәк бирде. Сайлау жылышында Шәйхигә авыр сүз әйтөп кара хәзер!

“Чебешне көз көнә саныйлар” дигән мәкальнә Юаш Нотфулла чыгаргандыр. Жәй башындагы кырык әржә чебинен югалганнарын үлгәнгә санап, яшь әтәчләрен иткә тапшыргач, тезмәдәгә ояларга керердәй бер мен чамасы тавык үстә. Чамасы дип әйтми хал юк, Питрәчнен заготконтора вәкиле белән Шәйхинен бухгалтеры килеп, яшь тавыкларның баш санын алмакчылар иде. Районда монарчы тавык үрчөтү тәжрибәсә булмагач, санау эшен беренчә тапкыр нилән башларга микән, дип, вәкил теш щеткасы сыман тырпайган мыегын кашып шактый торды. Иртәчәрәк килеп, куначадан төшкәнчә санап чыкмакчылар иде. Ләкин, ферма эченә кеше кергәч, ашарга китерү дип аңладылармы, очып-очып килеп вәкил белән бухгалтерны сырып алдылар, аяк астындагылары кулга сикерә, өстә-өстөнә өслә. Атласаң таптарга кирәк, тик кенә басып торсаң чукуп үтерәләр... Китте ыгы-зыгы, арата кырмыска оясына әверелде. Санарга тиешләр кешеләр аякларын комлы боламыктан шудырып-шудырып атлап көчкә чыгып котылдылар... Ике канатлы капканы аз гына ачып, иртәнгә жимгә чыгасы “титибашиларны” урам ягынан санап торырга уйладылар. Тагын унга хәлләр життеләр микән... Начальство әйткәч, ярыктан берәм-берәм генә чыгасы урынга, бу мингерәүләр урамдагы көрпә тагаракларында бодай барлыгын сизеп, давыл булып ябырылды. Капканын ике канаты ике якка каерылды. Тавык давылы куллары белән битләрен каплап жиргә чүгәлгән бухгалтер белән вәкил өстеннән очты.

Заготконтора вәкилен белмим, каян китереп куйганнардыр, әмма Шәйхинен бухгалтеры авыл мужигы иде: “Кояш баегач тавык күзлә жан ияләре берәм-берәм оясына кайта, санап өлгерербез”,—диде. Тавык та кош шул. Кош—димәк, романтик, хыялый, монлы... Әгәр кеше үзенә ризык итәр өчен аларны борынгыдан кулга ияләштермәгән булса, әлегә мен тавык та бәлки авылга терәлөп үскән куе урманда иректә яшәр иде. Жәйгә аяз кичләрдә алар куначаны онытып Сыер күлгә тирәсендә чебен-черки, чикерткә тоталар, койма читенә ияләшкән кәлтә еланнарын куалар, борынгыча бер калыпка салып, сузып-сузып жырлайлар... Син аларның фермага борылып йокларга кайтырга теләгәннәрен көтөп кара... Төркем-төркем булып капкадан керәләр дә: “И-и-и, ашыгыбрак кайтканбыз, куначада беркем дә юк әле...” дип, кире чыгып качалар. Кушу-алу уены ясап бухгалтер белән вәкилнен женнәре котыра, күчтәнәчкә дигән йомыркаларны да онытып, карангыга калганчы авылга ашыгалар.

Тавык исәбен алу район күләмендәге хафага әвереләсе иде, котылу чарасын сизгез яшылек Фазыл әйтеп бирде:

—Аларны буярга кирәк...

—Вәйт, малай актыгы,—дип бот чабып куйды Нотфулла,—атаң мәрхүм башлары бар үзендә...

Күршенекеләр белән буталмасын өчен, Динә ел саен тавыкларның сыртына язу карасы сылап чыга иде. Кош-корт яңгыр астына чыкмый, тамгалары кышка чаклы саклана, Фазыл әнә шуны исенә төшерде.

Бер савыт түбә буявын ике чиләккә салып, вәкил белән бухгалтерга тоттырдылар. Көрпә тагарагына тезелгән кошларның сыртына пумала тидереп бер, ике, дип санылар да ун булгач, исәп дәфтәренә теркиләр, ашаган чакта тавыкны буяу түгел, койрыгын киссәң дә исе китми. Ярты көн тырыша торгач, ап-ак кошларның күбесе кызыл кикриккә, яшел сыртлы булды. Ә сүз тыңламас-тиктормасларын Фазыл белән Мәгъсүм пумала күтәреп куып йөрделәр. Тавык халкын беләсез инде, бер үжәтләнсә—малайлар түгел, әтәч тә куып тота алмый. Тамгасызларны аерым санадылар...

Фазыл уку башланган көннәргә һич онытмас. Чөнки сентябрьдә ферма тавыклары йомырка сала башлады. Дүрт дәрәс бетүгә, малайлар өйгә кереп сумкаларын ыргыталар да Сыер күленә йөгәрәләр. Өйләдән соң, Динә белән Нәфисә кырык әржәдән заготконтора өчен план жыя башлый. Ләкин, иң кызыгы Фазыл белән Мәгъсүмгә... Тезмәнен чит-читенә сөяп куйган юкә себеркеләр артында, тавыклар үзләре урлап ясаган ояларда, бишәр-алтышар йомырка балкып ята. Малайларның сөенүен күрсәң—гүя мажаралар арасыннан хәзинә эзлиләр.

—Әни, монда жидәү! Әни, менә тагын... Әни!

Алты чиләк йомырканы колхоз складына тапшырып, боерык кәгазен кулга алгач, көнлек эш бетә. Чылбырлы Актырнакка кыр каравылчысы иптәшкә кала.

Ике күрше гаилә арасында тормыш жанланып, балалары көрәп, тавык карау сөендерә башлаган иде. Колхоз эше дә гөрли, өйдәге мәшәкәтләргә дә кул житә. Идарә утырышларына килгәч, Нотфулланы аягүрә бастырып мактыйлар. Балалар тук, өсләре бөтен, шөкерана кылып яшисе иде кана.

Яшәсен!..

Нотфулланың кичке мәктәпкә укырга килүен ишеткәч, Шәйхи тагын мәктәп директоры Марат Мөлековны идарәгә чакыртты. Идарә конторы зират коймасына терәп салынган өч буралы йортка яңа гына күчкән иде. Дежурный Газизә, бисмилласын кабатлап: “Марат хәзер килә!”—дип әйтеп өлгермәде, Мөлеков ишектән килеп тә керде.

—Син нәрсә, кичке мәктәп белән ашыгасың? Колхозда көзгә эшләр төгәлләнмәгән ич әле.—Кырдан салам тарттырасы бар, тунга сөрүләр бетмәгән,—диде Шәйхи, Мөлековны каршы алышка, аннан соң кул биреп күрешергә булды.—Нихәл, пнимаєте так.

Директор: “Әйбәт әле...” дияргә дә онытты.

—Ел саен октябрьнең бересеннән эшли башлый инде ул.

—Күп килгәннәрме?

—Ну, жәмгысы алтмышка якын.

—Жыен икеле-берле, күчми калган тинтәкбашлар инде, пнимаєте так... Бүкәнне укыттын ни дә, укытмадың ни аны.

—Ул бүкәннәргә читтән жыймадык инде, үзебезнең колхозныкылар. Гомуми белем бирү мәжбүриләнде. Күбесе көндөзгә укуны гаилә хәленнән чыгып ташлаган. Кичкегә ялынып дигәндәй чакырабыз.

—Ә Нотфулла пнимаєте так, нишләп йөри? Ана кырык яшь бит инде.

—Кичке мәктәп кешенен яшен сорамай, пенсионерларга да ярый. Ә Нотфуллага килсәк—ул класска керү белән: “Мин Тажи өчен укыйм!”—диде.

—Бар!—диде председатель, мәктәп директорын куып чыгаргандай кул селтәп. Ул Мөлековнын жавапларыннан бигрәк, анын “Шәйхетдин Исламович!”—дип мөрәжәгать итмәвенә хурланды.

Уйлансаң уйланырлык нәрсә Шәйхи өчен—“Юаш” кушаматын тикмәгә генә такмаганнар Нотфуллага. Халык гел киресен әйтеп үрти. Югары очта ярты урамлы нәсел “Чегән” кушаматы йөртә—ни өчен диген—сап-сары чәчле, шадра йөзле булган өчен. Армиягә алынмасаң—син “Әписәр”, урамда жырлап йөрсән—“Карга”. Шәйхинен үзенен дә нәселдән килгән кушаматы—“сакал”, ата-бабалары ягыннан кайсын гына алма—мыек чыга, ә сакаллары үсми. Юаш Нотфулланын да ишеккә сыймастай юзайганын көтмәскә... Башы йомры, теле шома, үзенә дигәндә йөгерергә иренми. Урта мәктәпне дә тәмамлар, авыл хужалыгы техникумына да барып житәр, кичкегә йөрергә иренмәгәнне, чигтән торып укуга чыдар. Белеме арткан саен теле үсәр!..

Колхоз отчет-сайлау жылышына әзерләнде. Газизә өйдән-өйгә кереп, халык исеменнән әйтеп йөрде: “Кеше мактый,—дип башланган сүзе шигыр кебек ятланган.—Аллага шөкер, бер ел эчендә яна правление салдырды, исексен медпункт итеп калдыра. Тавык фермасын күр—йомырка сату планын үти башладылар. Тугыз центнердан ары уныш бирмәгән кырлардан, гомердә булмаганны, унөч центнер икмәк жыеп алдык, Ходайнын рәхмәте яусын. Тажидан колхозыбыз егылып калганые, Шәйхи торгызды. Үткән көннәр кире кайта күрмәсен инде...”

Элеккеге председателне оныттырырга теләде Шәйхи. Жәй уртасында укутучыларга утын китертте. Сугыш елларында тол калган ялгызак әбиләр өчен мәчет янына картлар йорты салдырды. Көл, тимер-томыр жыюда алга чыккан пионерларны, туфраксадагы Ленин эләрән күрергә, Кокушкино авылындагы музей-йортка жибәрде. Укуларын өзеп, бәрәнге сутыенда ун көн бие чиләнгән балаларга өч кило шикәр алырлык акча өләште. Уныш амбарга кереп беткәнне дә көтмичә, бер хезмәт көненә алты йөз илле граммнан икмәк бүлеп бирде. Нотфулла белән Нәфисә янында тавык караучы булып йөргән өчен Динәләр капка төбенә егерме пот ашлык китереп аудардылар... Мөлековка әйтеп тормыйча гына сельпога акча күчерде һәм ятим балаларны идарәгә чакыртып, бушлай киём-салым белән сөендерде. Фазылга быел сыек көрән төстәге бушлат эләкте. Киләсе елга кирза итек бирәчәкләр ди. Бирмәделәр генә...

Озак еллар эшләгән Тажинын әле һаман райкомда үз кешеләре бар, ул Шәйхинен беренче хисап жылышын Октябрь бәйрәме алдыннан үткәрергә дигән карар чыгарттырды. Башка хужалык житәкчеләре чатыр-чабып бәйрәмгә әзерләнгәндә, Шәйхи мәшәкать өстәп хисап доклады язып утырырга тиеш. Жылышны күчерттерсән—районга каршы килү кебегрәк, әгәр инде совет халкының ин зур бәйрәмен тиешенчә үткәрә алмасаң—персональ эшен обком утырышына барып житәчәк. Һәр ике очракта да Шәйхи өчен хурлык.

Вакыт әрәм итмәс өчен, ул райком карарының хат белән килеп житкәннен көтеп тормады, телефоннан белешкәч, шул минутта ук, мәктәп директоры Мөлеков янына керде.

Озын тәнәфес вакыты иде. Ике катлы агач мәктәп штормга эләккән корабны хәтерләтә, балалар дулкын булып класстан класска күченә, үзләренчә кабинет алыштыра. Спортзалда октябрийлар вожатыйны уртага алган, алар өчен жыр укутучысы мандолина уйнап тора. Замазка сыланган тәрәзәләренен берсен ачып, мәктәп бакчасына төшкән уенсыз малайлар миләш сыдыра. Аскы коридор белән өскесе бергә кушылгандай йөгереш бара. “Исәнмесез, абый?”—дип, күрешергә тиешле узган елгы малайлар, узган елгы физкультура укутучысын танымагандай, бәрелеп-бәрелеп китәләр.

Мәктәптә директорның аерым кабинеты юк, Мөлеков укутучылар бүлмәсенен түренә бер өстәл куеп кына утыра. “Бу яна председатель тагын нинди эш кушар икән безгә?”—дигәндәй, элеккеге коллегалар шым булды.

Хәлләрен сораптырган атлы кыланып, аларның дәрескә кереп киткәннәрен көтәргә туры килде. Мөлеков үзе тарихтан укыта, ләкин директорның дәрескә соңга калып керүе укучылар өчен сөнеч кенә иде.

—Исәнмесез, Марат Әбдүлрәсүлевич?—дип, элеккегечә ягымлы итеп эндәште ул, хәтта икәүдән-икәү генә калган уңайдан, кочаклашып та күреште.

—Әллә спортзалынны сагындынмы?—диде директор, Сакал Шәйхинең кинәт йомшарып сөйләшүенә аптырап.

—Кире кайтуымны теләмисездер ич?

—Дөресен генә әйткәндә—теләмим! Әгәр укытучы мәктәпне бер ташлап китә алган икән, димәк, ул педагог буларак ышанычлы кеше түгел.

—Ләкин сезнең дә авылда өй салырга уегыз юк, димәк, китәргә телисез?

Мөлеков стенадагы Ленин портретына карап жавап эзләде.

—Әгәр партия кушса—бик мөмкин! Минне педагогия институтына өлкән укытучы итеп гел чакыралар.

—Һәм сез шундый перспективадан баш тартасызмы?

—Шәйхи, энем, “сез” дип сөйләшүеннең тел төбен аңламыйм. Гадәттә, мин үзем яна түрәләргә һәм икейөзле кешеләргә генә “сез” димен. Бу очракта...

—Ярар инде, Марат абый, үпкәләмә! Минем киредән мәктәпкә кайтуымны теләмисең икән—ярдәм ит. Пнимаєте, так...

—Менә монысы—үзебезчә ичмасам! Балалар ярдәме кирәкме? Бушлай хезмәт, ягъни мәсәлән...

—Балалар укысын. Карлар яугач көл жыярлар... Син миңа отчет жыелышы өчен чыгыш язып бир.

—Гыйльми конференциягә фәнни доклад язып ятам. Аспирантураны бетергәч тыныч кына эшләргә ирек бирмиләр икән... Ә синең читтән торып булса да укырга исәбен юкмы?

—Колхоз житәкчесе читтән торып укый алмый.

—Ничек инде?—дип аптырап калды Мөлеков.

—Язгы сессияне тапшырырга ирек бирмиләр. Язгы чәчү вакытында, бөтен эшене ташлап, бер айга ничек китәсең ди?—Шәйхи, сүзнең артык читкә тайпылуын өнәмичә, тагын туп-туры сөйләмгә күчте:—Докладынны тарих китабы кебек итеп яз, йәме! Озын һәм миңем турыда булсын...

Мөлековның ризалашуы Шәйхинен кәефен күтәрде... Карасана—моның күзе бөтенләй кысык түгел икән. Себердә шуна күрә яши алмагандыр ул. Ялыныч белән килгән кешегә ярдәмчел үзе, андыйларны халык ярата һәм иярә... Юк шул, Марат Әбдүлрәсүлевич, отчет жыелышы үткәнче халык мине генә яратырга тиеш. Һәм син, доклад язарга ризалашып, үзеңне күлөгәдә калдырдың...

Ул көнне клубның кичке уеннар үткәрелә торган ягында алты үлчәүле сәүдә оештырылды. Райпо сатучылары билле прәннек, ысланган балык, ширбәт эчле кәгазьсез конфет, хәлвә, уналты тәнкәлек такта чәй, клиндер, таракан жимеше, ат һәм кит итеннән томаланган консервалар алып килде. Шунда ук ике чиләкле самавыр жырлап утыра.

Хисап жыелышы алдынгыларга тантаналы төстә бүләкләр өләшүдән башланып китте. Барысын да Шәйхи шәхсән үзе тапшырды, партосешма секретаре исемлекне укып чакыра торды. Бик үк алдынгы булып житмәгәннәр өчен әз-мәз акчалата премия куелды. Ведомость белән акча кассирша кулында, жыелыш беткәч клуб мөдире бүлмәсендә өләшенәчәк...

Колхозчылар алдында хисап тотар минут житкәч, Шәйхи бер кулына тарих китабы калынлыгы докладны күтәрде, ә икенче кулына бер дәфтәр бите тотты.

—Иптәшләр, ел буена бергәләшеп ниләр эшләгәнебез турында ишетәсегез килсә, менә шушы докладны укып чыгам. Әгәр инде, пнимаєте

так, киләчәккә карата планнарымны белергә теләсәгез, менә бу кәгазь битендәге жөмләрне санап чыгам.

“Доклад кирәкми, сүздән туйган, вәгъдәләренне әйт!”—дип, премия алырга ашыккан кешеләрнең фикерләре яңгырагач, тавышка куясы гына калды.

...Авылга тагын ике кибет салдырабыз...

...Тау башында төзелеп беткән яна правление бинасы якындагы бишьеллыкта егерме алты урынлы участок больницасы булып калачак...

...Вак буалар жәй уртасында кибә, инешнен Казан юлы өстендә ике йөз мең кубометрлы су саклагычы корырга проект төзеттек...

...Салам түбәле иске өйләрне бетерү буенча идарә карары бар. Кулыннан килгәннәргә техника белән ярдәм итәрбез, хәленнән килмәгәннәргә колхоз хисабына ун еллык ссуда бүлеп бирербез...

...Киләсе елга уныш күләмен унжиде центнерга житкерергә!...

Йөкләмәләрнен ахыры күтәренке сүзләр белән бетте:

“Яшәсен Бөек Октябрь Социалистик революциясенә 41 еллыгы!”

Көчле алкышлардан соң жылынган куллар, Шәйхине егерме жиде елга житәрлек дәрт белән кабат сайлап куйды...

Аның исеме “Әй”...

Авыл кышка әзерләнде. Язгы сулар идән астына төшмәсен өчен өй тирәли казыла торган ерганаclarны тирәнәйтеп, урам ягындагы базларны томалап, абзар коймасы белән кәрниз арасындагы ярыкларга абага тутырып, туфраксаларга балчык өстәп, яна өйләрдә икенче кат тәрәзәләр куеп, искеләрендә рам араларын сылап, халык үзеннән-үзе әкрән генә кышка кереп бара иде. Өлкәннәрнен төрле ырымнарга карап, гел раштуа суыкларынан гына торган кырыс кыш вәгъдә итүе елдан-елга кабатланса да, авыл әзерлек чараларын киметми, кар яуганчы ук итеклар бастыра, озын балтырлы йон оеклар бәйли, затлы шәлләр өчен Ырымбур кәжәләреннән таралган мамык эрли.

Дәресләр беткәч, югары сыйныф укучылары мәктәп лапасында утын яра, балтасыз калганнары кул алмашып, пүләннәрне әрдәнәгә өя.

Фазыл белән Мәгъсүм мәктәп мичләренә утын кисәрдәй сыйныфка житмәгәннәр әле. Аларны өйдә көтәләр. Әтиле кешенә малае укудан кайткач сыер асты жыештыра, башакка салам турып... Ә Фазыл әнисенә нигез салыша. Әтиләре, сугыштан алып кайткан жәрәхәтләрен төзәтеп бетерә алмыйча, теге дөньяга ашыгып китеп барды. Динә, вакытлычага ярап торып, дип, келәт бурасыннан күтәрелгән иске өйдә утырып калды. Тавыклар менеп актара торгач, жәй буена чокрыланган түбә саламына янаны өстәмичә кыш чыгарлык түгел. Житмәсә, өйнең бүрәнәләре куышланып, мүкләре череп беткән, көнгә ике кат мич яксаң да жылысы тормый. Наратлар ылыс койгач, Динә балаларын житәкләп, урманга китә. Урманны тырмалап жыйган ике сарба¹ ыры² өйне тышкы яктан киртәләп төреп алырга житә, тәрәзәләрнен өске өлгесе генә томаланмыйча кала. Өй эче карангыланса да, жил үтми, жылы югалмый. Балки, инде киләсе елларга нигез өеп торасы булмас, Шәйхи салам түбәле өйләрне бетерәбез дип, жылыш алдында вәгъдә бирде.

Динә сәнәк белән ыры чөя, Фазыл аны таптап тора. Киртәне үстөрөп менә торгач, өстәмә “нигез” кәрнизгә килеп терәлә, авыр гәүдәле зурлар өчен бик тә жайсыз саналган әлегә эш, Фазыл кебекләргә уенга әверелә.

Бакчанын “плутарь” ягын өяргә дип ыры ташыганда әллә каян гына Мәгъсүм килеп басты. Анын да Фазыл белән бергә ыры өстендә ауныйсы килә иде. Нотфулла малаеның уйнарга чыгуы иртәрәк тоелды Динәгә.

¹Сарба—ылыс ташый торган әржәле арба (диал.)

²Ыры—коелган ылыс (диал.)

—Ник эштән качып йөрисең?

—Эти малайларны өйдән куып чыгарды.

—Ачуын китергәнсеңдер әле.

—Жук. Әнине Питрәчкә апкитәргә дип ат жигәләр.

—Ниткән сүз сөйлисең, кичкырын районга чыгалармыни?—диде дә, сәнәгенә элгән ырыны кире куеп, нәрсәнәдер исенә төшергәндәй итте һәм Нәфисәләргә йөгәрде.

Малайлар үзләре генә калгач кинәндедә уйнап: чүмәлә өстеннән мәтәлчек атындылар, тәгәрәделәр, күмелделәр. Кыш буге ямь-яшел булып урман төсен саклап торган ылыслар, жәй уртасыннан саргаешып коела да, урманга түшәләр. Ул өй түренә урман ямен алып кайткан, анда чәер исе, кояш төсә, сары энәләр өеме дисән дә—кадамый, муен арасына кереп кытыкый, учыңа кыссаң йомшак үләнгә әверелеп кала. Мәгъсүмнәр ыры ташымый, аларның өе нык.

Динә кергәндә жигүле ат инде капкадан чыгу унаена борылган. Арбадагы түшәкнең баш асты турысын күтәртеп куйганнар. Нәфисәне олы кызы белән Нотфулла ике ягыннан култыклап алып чыктылар, ул юка боз өстен кичкән ихтыярыз адәм кебек, аяк очларына басып кына атлый—гәүдәсенә авырлыгы үзәндә түгел. Күршегә килән булып төшкәннән бирле иң якин дустанә әверелгән Динәне күргәч, Нәфисәнең ап-ак чырае бит алмасы турынан бер мизгелгә кызарып алды. Нотфулла капканы ачкан мәлдә, Динә түшәккә сәнгән Нәфисәнең колагына иелде.

—Кай арада аяктан егылдын соң син? Әле бая гына эштә идек ич!

Нәфисә дәшмәде, аскы иренен тешләп торынынан шәйләп кенә жан ачысы барлыгын тоеп була иде.

—Егылдын мәллә?

Ниһаять, Динә эшнең нидә икәнлеген төшенгәндәй, пышылдавын көчәйтте!

—Әллә, Ходаем, кул уйнаттынмы?! Биш айлык корсаккамы!..

Нәфисә, ике кулы белән йөзен каплап, кинәт елап жибәргәч, күнеленә килгән шик-шөһбәнә чынбарлык икәнәненә ышанды Динә.

Баскыч төбенә биш басмасында сиксән яшьлек әби канаты астына кереп елап калган дүрт кыз бала, әниләре киём алыштырганда урамга куылган өч малай, төнгә сәгать икедә ятим каласыларын белмиләр иде әле.

Нотфулланың аты тәүлек буге тугарылмады.

Вазифасы буенча фельдшер-акушерка дип аталса да, авыл врачы әлегә очракта ярдәм итә алмады һәм район больницасына атап язылган юллама чынлыкта исә, Нәфисәнең гафу ителмәслек ялгышына хөкем карары иде.

Чана жигәргә иртә, арба жигәргә жайсыз чак. Атны берәз куаласан арба түмгәктән-түмгәккә сикереп, Нәфисәнең кан сауган гәүдәсен вата. Район белән авыл арасын сизгез чакрымлы урман каплап тора.

Нотфулла сонгы тапкырында шушы юлдан жиде баласын төяп район сабан туена алып барган иде... Кайткан чакта бәйрәмдә уйнап-көлеп, сыйланып алжыган балалар арба төбендәгә чыптага тәгәрәшәп йокыга китте, атны агачка бәйләп, әти белән әнинен жыләк аланына кереп чыкканнарын да сизмәделәр. Нәфисәнең күлмәк итәгенә жыләк сытылып беткән иде, йокы чүлмәкләрен арбадан бушатканда кожан бөркәнәп йөрдә ул.

Ә хәзер зәңгәр күлмәгә канга батты. Ястык өстендә яткан килеш, күлмәк төсендәгә күк йөзәндә арбага ияргән сынар болытка карап бара. Нарат урманы жыләк аланнары белән кирегә йөгәрә, Нәфисәдән кача. Батыр ананың ут янып торган бит алмалары сүнгән, күзләре нурсыз, жиде баланың керен юа-юа юылып беткән куллары тагын да агарып, корсак өстендә кушйозакланып калган.

Мәрхүмәнә ястык өстендәгә гәүдәсен капкадан алып кергәндә, икенче көннен кояшы кичке якка авышкан иде инде. Жигүле ат иңләп йөрерлек иркен ишегалды күрше-күлән белән тулды. Кичә генә көндәз,

сөснә-сөснә яшәп йөргән Нәфисәнән, бүген вафатына ышанмады халык.

Кеше тудыруның бер генә дәрәс ысулы бар... Ә жан кыю—миллион төрлө...

Адәм баласы туганда ук канга батып туа. Гадәттә, әти кеше аны күрми. Тәнәнә яра төшсә, ирләр ныграк каушый. Хатын-кыз кан коюдан курыкмый, балигь булган көннән башлап күнәгә ул ана... Хатын-кыз хирурглар да каты багырыларак. Операция ясаганда ир хирургка авыруны кызгану хисе комачаулый. Йөклә хатыннар ир гинекологка ныграк ышана... Малайлар үскәндә уенчык машиналары ватыла-жимерелә, ә кыз баланың кеше сурәтендәге курчаклары туза, өзгәләнә, ыргытыла...

Хатын-кыз—тудыручы, ир кеше—кабер казучы...

Нотфулла тавык фермасында бөтен гаиләне туендырырлык эш тапкач, Нәфисә аның нұжа камытын жинеләйтергә теләде, тапканнарын исән-сау үстерсәк, бик житкән дип, сигезенче көмәнәннән котылырга булды. Күрше-күлән белән кинәшләшеп тормады, кирегә үгетләйчәкләрен белә иде. Осталыгы белән тирә-юнь авылларга даны таралган Олы Елга карчыгынын да биш айлык йөккә кул күтәрмәслеге билгеле, гөнаһысыннан курыкмаса да законнан куркыр... Һәм Нәфисә үз жанына үзе кул сузды.

Дустының кырыгын үткәргәнче, тавыклар фермасында Динә берүзе йөрәп торды. Колхоздан нәрәт белән көн саен яңа кеше кушалар иде кушуын. Ләкин, алар бер генә көнгә ялланганнарын бик тиз анлап, артык ошәнмичә булыштылар, төп эш барыбер Динә өстенә өелде.

Мәктәптән соң, Мәгьсүм Фазылга иярмәскә тырыша, тавыклар янында кызык тапмый ул хәзер. Буш вакыт барында ике ятим урамның ике ягында аерым-аерым уйнады... Берсенен әтисе юк, икенчесенен—әнисе... Фазыл Мәгьсүмне ничек юатырга кирәклеге белми, менә мин тумышымнан ятим үсәм ич әле, жыламыйм, дип әйткәли иде... Ә Мәгьсүм, анын саен: "Әти кешенен нәрсәгә кирәге бар аның, әни булсыные хәзер!"—дип капка төбәндәгә чирәмлектә тәгәри-тәгәри сый... Инде ул турыда сүз чыгармаска тырыша Фазыл.

Балдызлары ягынан сазамыклары-толлары юк иде Нотфулланың... Өчкә жидене кушсаң уң була, ике тол кавышса уң була дип, Динәнән колагына да пышылдамады түгел... Ләкин, күрше хатыны Нәфисәнән үлемендә Нотфулланы гына гаепләде. Һәм ана булган нәфрәт, әнисез калган жиде баланы кызганудан көчләрәк иде.

Жиде кашыкны бер тирәдә тотар өчен Нәфисәнән сиксән яшьлек кайнанаһы мәчет урамындагы берәүгә үзе яучы булып китте. Ятимнәрнен иң олысына унбиш яшь, ашарга пешерү, керләр юу дисән, кулыннан килә. Хужалык тирәсендәгә эшләргә малайларның көче житәр иде. Ләкин, гаиләне саклар өчен әти кешегә ул гына житми шул... Сиксән яшьлек яучыбыз сазамык Айжамалның ризалыгын алып кайткач, Нотфулланың нурсыз өенә сүрән генә булса да яктылык өстәлде. Үги анага төпчек кыздан гайресе "әни" дип дәшә алмады. Нотфулла күпме үгетләсә, кыйнаса да, балалар өчен аның исеме "Әй!" булып кына калды.

Айжамалның яңа кушаматы Динәнән дә теленә керде. Тавыклар фермасында Нәфисә урынын хәзер шушы—чегән хатыннарына охшаган "Әй" алыштырды. "Әй, бодай сип әле... Әй, аяк астындагы кош тизәкләрен кырып себер әле",—дип аралаша торгач, яшь хатын үзенен яңа исеменә ияләнде. Тик Динә ана ияләнә алмады, эшләгәндә жаны өшеде, елаганда багыре катты...

«Зимагур баеп кайткан...»

1959 елның мартында Сакал Шәйхи районга барып сәер йөкләмә алып кайтты... Чирәм жирләрне үзләштерү программасы биш ел буге дәвам итеп, ниһаять, ахыргы этабына житте дигәндә, авылның биш гаиләсен Урал ягына жибәрергә кушалар.

Анда, кырык миллион гектар кыргый жирне кулга иялөштердек дип, күрше Күн авылыннан киткән гаиләләр чирәмлектән качып кайта башлады, ә монда Сакал Шәйхи, Ырымбур далаларына жибәрер өчен, Нотфулланы үтетлөп маташа. "Юаш" ризалашса, калган дүрт гаиләне үтетлөү берни тормый.

Нотфулланы ул Айжамалы белән бергә чакырттырды. Үксез гаиләдә ярты ел яшәп караган үги ананың карт кайнана күзеннән, күрше-күлән сүзеннән котылып өчен жиде баланы ияртеп Себергә олагырга риза дигән сүзен ишеткән иде ул.

Шәйхи ашыктырып үтетләмәде. Иркәнлөп хәл-әхвәл сорашты. Бәйнә-бәйнә зарланасын белеп, гаилә арасындагы борчуларны күбрәк Айжамалдан сорашты... Тавык фермасы хакында ләм-мим, сүз чыгармады, чөнки, Нәфисә исеме телгә керсә әңгәмә әрләшүгә күчәргә мөмкин иде... Нотфулланың утыны күп икән, ә менә мал-туары бала-чага кулына калгач, печәнне урык-сурык тотканнар—яз чыгарга житмәс кебек, ди. Балаларын берәм-берәм телгә алганда Шәйхи кул астындагы зур кәгазгә теркәп торды... Аннан соң, ил күләмендәгә мөһим вакыйгаларга күчтә, кая карама зур төзелешләр бара, кеше кулы житми... Иң мөһиме—икмәк. Чирәм жирләрне иген мәйданына әйләндерү Совет халкын икмәкле итәр, егерме беренче елгы ачлык кабатланмас... Кыскасы, гаилә белән Урал елгасы итәгендәгә яна колхозларга күчеп китсән—унарсын... Юл чыгымнарын без түлибез. Гаиләне өч ел асрарга житәрлек пособие бирелә—колхоз кассасыннан бүген үк кереп ал. Моннан биш ел элек киткәннәр палаткаларда, вагоннарда яшәгән, ә сезне аерым өйләр көтеп тора. Әзергә—бәзер, рәхәтләнеп эшлә, акча жый, баеп кайт... Унбиш процент "уральский" өстәмә түләүне дә исәплә. Ике малаң тракторда, хатының белән олы кызың—сыер сауса, син терлек симертүдә—учти, анда пнимаєте так, хезмәт көне дигән система юк, айныкын айга акчалата түлиләр...

Сакал Шәйхи кире чигенмәслек итеп байлык юрап сайрады, ә Нотфулла ахыры матур бетәчәк әкият итеп тыңлады да тыңлады, сораулар бирмәде, каршы дөшмәде. Нәфисә кайгысыннан күндәм иде ул...

Башка вакытта сыный карарга жәе килмәгәнме, председатель бүлмәсенә кергәч кенә күреп алды Айжамал, Юаш Нотфулласына кырык яшеннән чал ингән, чәч түбәсендәгә аркылы буразнасы тирәнәеп, аны ике башлы иткән, чигә сакалы төбеннән чыккан буй-буй жыерчыклары иягенә чаклы төшкән, мангае карт өянке кайрысы шикелле каушакланган, зәңгәр күзләре сурәтендә вак-вак кан тамырлары чатнаган...

Озак уйларлык вакыт калмаган, язгы чәчүләр башланганчы барып урнашырга кирәк иде. Исемлектәгә калган дүрт гаиләне Нотфулла үзе үтетлөп йөрде. Аның ышандыра белү сәләте хакында артык жәелеп аңлатасы юк.

Шәйхинен партия бурычларына ышыкланып уйланылган мәсләгә көн кебек ачык—Ырымбурга жибәреләсе биш гаилә барысы да Тажины алып ташлауда катнашкан дуслар иде. Ә дуслар белән көрәшү жиңел түгел. Нотфуллаларны ераккарак олактырмыйча, Сакал Шәйхи тынычлап утыра алмас, отчет-сайлау жыелышы саен мажара көтеп яшәргә тиеш иде.

Язгы ташуга әзерләнеп, Мишә аша салынган агач күперне сүтә башлаганнар иде. Ялланган гаиләләрне, боз йомшарганчы дип, иртән иртүк трактор чанасына төяделәр. Озата килүчеләр арасында биш гаиләнең нәсел тамыры, участковый Архипов һәм гыйбрәт итеп сөйләгәндә белеп сөйләр өчен дип, аерылышу галәмәтен үз күзләре белән күрергә теләгән авылдашлар бар. Директор Мөлеков китүчеләр арасындагы дистәгә якын мәктәп баласын кызганып торучы укытучылар төркеме арасында иде. Нотфулла белән кочаклашып хушлашкан арада алар янына Шәйхи килеп басты. Ул гадәттәгечә, райкомга ашыккан кыяфәт чыгарып, тиз генә сабуллашырга теләгән иде. Ләкин, Нотфулла аның кулын жибәрмичә кысып тотты, ә үзе Мөлеков белән сөйләште:

—Менә, күр, бу Сакалсыз Шәйхине без синең белән йомырка кабыгыннан үзез чыгардык. Ә ул—кәккүк баласы шикелле төрткаләп, безнең ише кычылган чыпчыгы чебиләрен туган ояларыннан куып чыгарды. Хәзер чират сина инде, Марат Әбдрәсүлович, Себергә озатырмы, өтөрмәгә утыртырмы?.. Ну мин, баеп кайткач, иманын алам әле моның, балалар гына аякка бассын!..

Һәм Нотфулла, председательдән ычкынган кулына кар йомарлап алып, трактор тәрәзәсенә ыргытты:

—Киттек!

Мәгсүм, трактор кузгалып киткәч чанадан сикереп төште. Озатып калучылар арасында елап калган Фазылны кочаклап алды.

—Әти исән булса, без дә сезнең белән китә идек, баеп кайткач, минем ишеләрне танымассын да инде...

Мәгсүм җавап урынына, Фазылны кар өстенә төртеп екты һәм тракторны куып китешли артка борылып кычкырып калды:

—Син мине сагынма! Юкса юлыбыз унмас!..

Песиләр дә адаша

Казан-Куйбышев поездына тагыласы өч вагон Чирәм жир күтәргә ялланган гаиләләр өчен махсус эшелон рәвешендә бирелгән булып чыкты. Татарстанның ераграк районнарыннан килүчеләр язгы бураннар аркасында озак жыелды. Ничә көн көтәргә икәнлекне белүче юк. Тупиктагы вагоннарда дүрт көн бие яшәргә туры киләчәк дип алдан әйтүче табылса, ярты халык түземлеген жуеп, балки кире өйләренә йөгәргән булып иде. Ә болай: “Ташкент поездына кушасылар... Юдинога чаклы мотовоз илтәп куя... Куйбышевка безнең өчен өстәмә поезд бирәләр...” —дия-дия “вербованный”ларны тимер юл тирәсеннән жибәрмичә өстәмә хәбәрләр белән юмалап тоттылар. Нотфулланың колхоз базарына барып май-каймак сатучы авылдашлары белән сабуллашып килергә исәбе бар иде, жибәрмәделәр. Колхоз идарәсендә төзелгән килешү кәгазе Партия өлкә комитетыннан беркетелгән уполномоченный кулында иде, аның сүзеннән чыкмадылар.

Нотфулланың тавык фермасына йомырка эчәргә ияләнгән песиләренә капчыкка тутырып адаштырганы бар. “Печмән күле”нә илтте—югалмадылар, капчыкны “Шиһап чүннигенә” китереп бушатты—тагын кайттылар. Карурман читеннән карабодай ташучы “ЗИС” әржәсенә утыртып, “жәһәннәм”гә илтәп ташлагач, бер атнага югалып торганнар иде. Ләкин, озак көттермәделәр, берсе-бер югалмыйча, тагын да симереп, тавыклар фермасын сагынып кайтып життеләр.

Ул Казан күздән югалгач кына исенә килгәндәй булды. Күр әле син, Сакал Шәйхине, үзенә председатель кәнафие алып биргән тынгысыз ирләрдән берьюлы котылды—төркеме белән калай капчыкка тутырып, Урал елгасының аръягына адаштырды... Вокзал тирәсендәге йончулардан сон, билгесезлеккә тәмам ияләшкән авылдашларның биштәр өстендә изрәгән чырайларын күргән саен уяулыгы артты Нотфулланың. Туган якта йокыга китеп, чит жирләрдә уянасы балалары алдында үзен гаепле дә, җаваплы да итәп тойды ул. Һәм юлда үткән ике тәүлек бие керфек какмады. Тәрәзәгә маңгаен терәп һәр вокзал исемен, һәр елга күперен, юллар чатын дәфтәргә төшереп барды, картадагы тамгалар белән чагыштырды. Ягылмаган вагонда жылыга кинәнмәгән халык, кул астындагы бөтен киёмне иңенә элде, төенчекләрдән чыгарып төренде. Айжамал бик еш саташып уянды, өнендә уйлаганы төшендә күргәнә дә бер борчу—Нотфулла тукталышларның берсендә урамга чыгар да югалыр, жиде үги бала итәгенә тезеләп калыр кебек тоелды ана. Уянган чакларында мамык шәлтә уралган кара тутлы Айжамал, ирене өстендәге конгырт минен сикертеп, Нотфулланы әрли: “Нәрсә дип тәрәзә ялап барасын инде, жанашым, кеше йоклаганда ял ит!...” Нотфулла, утырган

килеш мәрткә киткән ил агадай, ишетмәмешкә сабыша.

Дамбар станциясендә аларны арба таккан тракторларга күчереп утырттылар. Көнозын барганнан соң, ниһаять: “Килеп життек!” дигән жылы сүз ишетелде. Ырмаулы такталардан жыелган тиндәш өйләрне бер сызыкка тезеп, дүрт урам иткәннәр. Монда Чирәм жирләргә илле алтынчы елларда ук күчеп килгән гаиләләр яшәгән. Сөрү жирләренә якынарак булсын өчен елга-сулардан йөз чакрым читкә салынган бу ясалма авыл бердәнбер артезиан коеның санаулы суы белән генә туена, шуна күрә өй түрөндә бакчалар юк, агачлар үсми. Буш өйләр, төзүчеләрдән калганча, бер-берсенә охшаган, кәрниз почмагына сугылган номерынны онытсаң—чит гаилә өстенә килеп керәсенне көт тә тор! Чирәм жирләренә Мәгъсүм капка төбенә хәтфәдәй түшәлгән бәпкә үләнә дип күз алдына китерә иде. Ә монда—офык әйләнәсе чиксез дала, өй тирәләре яланаяк басып булмастай дөя чәнечкесе. Кулга ияләштерәсе жир көрәк күрмәгән кара туфрак—узган елгы типчак, кылган, әрем ише әрсез үләннәр язга чыккач каракура болынына әверелгән.

Далада көннәр гел бер төрле. Әйләнә-тирәдәге мохит стенага эленгән сагышлы рәсем кебек. Бары тик ел фасыллары алышынганда гына жирдәге төсләр үзгәрә. Янгырлар яуганда кыр эшләре туктап берәз ял бирә. Ә инде кыш көннәренен эчпошыргыч төннәре, утсыз өйләре, мәрхәмәтсез жылларә әтиләренә эчүгә сабыштыра, балаларны азындыра, әниләренә елата һәм өч елга ялланган гаиләләренә качып китәрлек хәлгә төшерә.

Фазыл сигезенчедә укыганда әйләнәп кайткан иде инде алар. Тик Нотфулланыкылар гына күренмәде. Туган авылга кайтып, янадан үги ана исемә күтәрәсе килмәде Айжамалнын. Монда ул гаилә хужасы, яна көн туды исә алай ит, болай нит, дип Нәфисәдән калган карт кайнана тыкшынмый. Иярә килгән балаларга өстәп үзе дә икене алып кайтты. Карынында үскәннәре аның өчен “Әни!” дип өзәлеп тора. Ләкин, үтиләренн “Әй”ләре дә колакка якын. Авылдашлар кайтып киткәннән бирле ана Айжамал дип дәшкән кеше юк. Нотфулла—Никита, Айжамал—Аня, Мәүлия—Маша, Мәгъсүм—Яша хәзер.

Исемсез авылдан алар Орск якларына күчеп киттеләр. Тора-бара Нотфулла Казакъстанның Ырымбур белән чиктәш Уральск шәһәре тирәсеннән Жаклы, урманлы һәм исемле авылны белешеп кайтты... Ләкин, Уральск якларына да күнеле ятмады. Күчмә тормышка ияләнгән—дүнгәләк гаилә тагын кузгалды. Сайлана торгач, Ташлы районының Ранняя дип теркәлгән саласына килеп төпләнде. Айжамал каршы дөшмәде, иярәп тик йөрде. Нотфулланың күчә-күчә юныле урын таба алмавы үзенчә Шәлегә охшаган авылны эзләве иде.

Ранняя авылын Мәгъсүм янына бәхет эзләп килгән Фазыл да яраткан иде. Урал яры, урман ышыгы, күлләр шәплеге, киек-жәнлекләр күплеге, кыш көне килеп урыдай печәннәре гашыйк иткән иде Фазылны. Хәмдияне алып киләсе дә яшисе иде кана... Ләкин, бу өмет Хәмдия урланган көнне үк чәлпәрәмә килде...

Ә Нотфулла Ранняя авылында берүзе калганчы яшәде. Трактор чанасына төялеп, Чирәм жирләргә алгысынып чыгып киткәннән соң, кырык ел үткәч кенә, ул Айжамалны урыс зиратына жирләп, тугыз баланы тугыз якка таратып, инде бүтән кайгы сыймас язмышын йомгаклап, туган авылына кайтып егылды.

Боларын язып торма...

Мәгъсүмнен Яна ел белән котлап жибәргән откырткасы кышкы каникулның өченче көнөндә генә килеп житте. Шул тиклем ерак араларны үтеп тә бөгәрләнмәгән, әйтерсен лә Шәленең хат ташу-чысы, өеннән алып кына, үзе язып тоттырган. Котлау сүзләре һәм Нотфулла гаиләсенен яна адресы өстенә өч урыннан почта мөһере сугылган. Икенче

ягында әкияти рәсем: йолдызлы күк йөзәндә жигүле өч ат оча, түрле чанада кызыл тунлы яшь егет—ак бүрегенә “1961” дип язылган, култык астына өстәл чыршысы кыстырган, жирнен ясалма иярчене елмаеп юл бирә... Открытканы өй эчендәгеләр кулдан-кулга йөртеп карады. Ниһаять, Динә өстәлгә бер конверт куйды.

—Дәфтәр бите жыртып бирегез,—диде ул, өч укучыга берьюлы дәшеп. Өч кушбит жыелгач, кара савыты белән ручка сорап алды.

Балаларга бу хәл бик кызык тоелды. Башлангыч белеме булмаган абый-апаларны кичке мәктәпкә жыеп, латин имласы белән уку-язуны яңарта башлаганнар иде. Кырыктан узган Динә, Мөлеков сүзен олылап, ярты ел чамасы укырга йөрәп карады. Колхозлашу елларында укып азапланган грамотаны хәйран искә төшерә башлаган иде. Ләкин, белем алу—ул жиләк вакыты кебегрәк икән. Кыш житкәч тубал күтәрәп урманга керүдән ни файда... Өч баланның укыганы да житкән. Кич белән аларның үзләрен генә калдырып йөрү килешмәс. Болай да ятимлектә үсеп, ялгызлыктан туйганнардыр инде... Калын китапларны укырга йөрәгә житмәсә дә сыздый-быздыйга кулыннан килә Динәнән. Ләкин, аның хат язарга теләве балалар өчен көтелмәгән яңалык иде.

—Гомергә бер хат язып бирергә иренәсез инде,—диде әни кеше, лампочканың матчадагы кадакка уралган шнурын озынайтып.

—Мин клубка сонга калам,—диде кызы.

—Мине әби көтә торгандыр,—диде олы улы, юлның клуб аркылы үткәннен искәрмичә генә.—Әнә, Фазыл язып бирсен, маржа кызлары белән хат алышырга бик ярата.

Хатның баш өлеше: “Исәнме Нотфулла, Айжамал һәм балалар?”—дигәнә генә латин хәрефләре белән язылды. Калганын Фазыл дәвам итте. Әнисе әйтеп торды...

“...Үзебез һаман шул иске өйдә яшәп ятабыз. Кышлар суык бездә, көнгә ике тапкыр мичкә ятабыз.

Әбиегез исән әле. Аны күрше Минниса карый...”

Фазыл каләмен кара савытына манган арада Динә язылган кадәр хатка күз салып ала, хата белән язмый микән, ди.

“Ферма тавыклары кырылып бетте. Сыер күлендә гараж хәзер. Колхоз куяннарының исәннәрен мәктәпкә бирделәр.

Мәктәп дигәннән, Мөлековны эшеннән алдылар. Унынчы классны бетергән йөз бала урыс теленнән язма эш буенча имтихан тапшыра алмады. Көзгә калдырганнарые, анда да өч кенә кызның эше үткән. Син аларны беләсен: берсе—Тажки кызы, берсе—Сәрвиназ кызы, өченчесе—урыс теле укытучысы Бәйрәмгалинән сөйләсә иде. Калганнары катыргы ала алмады. Инде минем олы малаем янадан унынчы класста укып йөри...”

—Әни,—дип бүленде Фазыл,—абыйлар күчми калды дип кенә языйм әле, алай кыскарак була.

—Тутырып языйк, улым, бер абыен гына күчми калган икән дип уйлар. Алар бит анда йөздән артык бала! Аннан соң, мәктәпне тәмамлаган елны күчми калу дип язсаң тагын аңламаслар. Нотфулла абыен Юаш булса да төпченергә ярата.

—Мин барыбер аңламыйм. Дүрткә-бишкә генә укыган абый нишләп имтихан бирә алмады икән ул?

—Хатны ни өчен язабыз дип уйлыйсың? Мөлековны эштән алганнарын белсен. Сәбәбен үзе чамалар... Кулың армаса яз әйдә...

“...Бәйрәмгали бөтен язма эшләргә “икеле” куйган, күчерергә ирек бирмәгән, әллә нинди хаталар эзләп тапкан. Мөлеков балаларны яклап маташкан, тыңламаганнар. Бөтен ил алдында хурга калдык...”—диген улым, йәме!

—Ашыгып әйтмә әни, юкса хата китә.

—Төн озын. Иртәгә укырга барасың юк. Мондый суыкта колхоз эше

дә качмас. Яз әйдә...

—Яна акчаларга ияләнеп булмый, бик вакландык. Ун тәңкәлек шикәрне бер сумга алабыз. Базарда бәрәңгенә килосы ун тиен, бигрәк хур иттеләр, саткан акчаң кесә төбенә төшеп житми. Оныта язганмын. Мәктәптә яна директор хәзер. Читтән китерделәр. Әллә, Зиннәт шунда...”

—Наил Зиннәтович ул. Озын чәчле, кечкенә буйлы, бик усал абый. Линейкага тезеп әрләвен күрсән... Марат абый алтыные ул.

—Боларын язып торма, улым. Читтән килгән кешеләрне барыбер белмәс Нотфулла. И-и, самый главныен онытып торам икән, яз әле, яз.

—Сакал Шәйхи Бәйрәмгалине парткомга куйды—секретарь итеп. Кабат сәләм белән—Динә...”

Хатны кем язганын Мәгъсүм аңласын өчен, Фазыл жәяләр эченә үз исемен өстәп куйды.

—Әни, художниклар килгәнне язмадык инде.

—Анысы икенче хатка калсын.

Хаталар китмәде микән, дип, язганнарны бер кат укып чыккач, Фазыл көрсенеп куйды.

—Әни, Сакал Шәйхине мин ялгыш Шакал дип язганмын, бозам инде.

—Калсын, улым, тимә, Нотфулла абыен көлә-көлә укыр.

Ырымбур белән ике арада ярты елга бер булса да хатлар йөрөп торды. Нотфулла ягыннан гаилә яңалыклары гына килә, чөнки, аларның нинди тормышта, нинди жирдә яшәвен күз алдына китерү мөмкин түгел, авылларын, күрше-күлән, дус-ишләрен дә белүче юк. Шуна күрә, хатлары гел бер төрле: Мәгъсүм көтүдә, абыйлары тракторда, Нотфулла үгез симертә. Айжамал сыер сава, олы кыз бозау карый, кечкенәләре өй тирәсендә.

Фазылдан килгән хатлар кулдан кулга йөрөп, кат-кат укылып, таушалып бетә. Алардагы вакыйгалар Нотфулланың күз алдында калган авыл сурәтен янарта, үзгәрешләр кертә, андагы кешеләрнең исемнәрен искә төшереп тора.

Еллар үткән саен, Фазылга хат язардай адреслар да артты. Абыйсы, армиягә киткән жиреннән, Каспий дингезе тирәсен яратып, хезмәт елы беткәч, янадан китеп барды... Апасын үзбәк егете Караком чүлендәге “жәннәт”кә алып китте.

Фазылның хатлары төрле тарафларга кыйбла тотса да, эчтәлекләре бер булды. Сирәк-мирәк бер хат яза да шуны күчереп өч адреска жибәрә... Хатларның сирәклеге язарга иренүдән түгел, ә яңалыклар житмәүдән генә. Елдан-елга саркып кына жыела ул яңалыклар...

Кукурузлы рәсемнәр

Көн саен яна көн туа торыр. Ләкин, һәр яна көн авыл тормышы өчен яңалык алып килми. Көндәлек гадәти вакыйгалар кеше теленә керми. Өйдән-өйгә, урамнан-урамга, авылдан-авылга житкереп сөйләр өчен яңалыкның йә мәзәге, йә фажигасе, йә гаебе, йә әһәмиятле мәгънәсе булырга тиеш. Авыл жирендә яңалык ясаучыларның берсе—колхоз рәисе.

1963 елның жәендә, “Кубань” автобусына төялеп, авылга кунаклар килеп төште.

Шәһәр якын булгач, кунакларның өзелгәнә юк албәттә, өч йөз илле тамашачы сыярдай клуб барлыгын белгәч, атна саен артистлар сагынып килеп тора, районара семинарлар үткәрер өчен колхозның ашханәсе жайлы. Тере балык, карбыз, алма сатучылар, кырык тартмачылар, Саба көмешчеләре, күрше-тирәнән Балык Бистәсе, Ләеш кебек районнарында янгыннан ярлы калган хәер сораучыларын берсе дә дүрт мең ярым кешеле авылның олы юлына тузан кунарга ирек бирми... Ләкин, автобустан коелган кунаклар үзенчә сәерләр иде. Аркаларындагы биштәрләре шәһәрчә ыспайлыкларына килешеп тора, кыска жинле күлмәкләре, аксыл чалбарлары бөгәрләнмәгән,

яна сандалыйларына тузан кунып өлгөрмөгән, башларында кинҗ кырыйлы салам эшләпә. Араларында хатын-кызлар затыннан берәү дә юк. Кулларында әкәмәт әйберләр... Чемодан дисән—юка, куна тактасы дисән—калын, аяксыз өстәл дисән дилбегә кисәгеннән кагылган тоткасы бар.

Авыл үзәгенә яқынайган саен, кунакларга ияргән малайлар төркеме зурая барды. Каникулга дип тутарылган мәктәп баласы мажара эзләп су буйларында, ватык трактор тирәсендә, иске фермаларда уйнаса-уйнар, әмма мәктәп янына яқын бармас. Анда уен бетә, укулар сагындырмаган әле. Кибет тавын күтәрелгәч, юл икегә аерыла. Кунаклар кая борылып—идарәгәме, мәктәпкәме, дип аптырап торганда, малайларның үзләреннән сорадылар: “Колхоз правлениесе бу яктамы?”

Малайларга жан керде, шөкер, болар яна укытучылар түгел икән... Сакал Шәйхидән сөенче алырга дип кунаклардан алгарак чыгып йөгәрделәр.

Шәһәрдән чыкканчы ук телефоннан кинәшәп өлгөргәннәр, ахрысы, Шәйхи гомәрдә булмаганны, көн уртасында эш бүлмәсен саклап утыра Ялтыравык “Победа”сы кояшта кибенә.

Председатель сөенечен тыя алмастай тавышы белән малайларга йомыш өләшә:

—Менә бу абыеннар, пнимаєте так, художниклар, авыл кешеләренән рәсемнәрен ясарга килгәннәр... Син,—диде ул кул астына эләккән беренче “йомышчыга”,—менә бу абыенны жанкай Габделхәйләргә озатып куй... Син... дунгыз көтүчесе Галимулла абзанның кайда торганын беләсенме? Белсән—давай шунда. Жиһанша малае янына кайсыгыз бара?... Ә син,—диде ул Фазылга төртеп,—Мәрфуга апаннарга!

—Нишләп Мәрфуга апага, ә нишләп безгә түгел. Минем әни дә матур, ясасыннар рәсемен...

Рәссамнар көлөшәп куйды. Ә Шәйхинен чырае кинәт икегә бүленде сыман: бер бите кунакларга кушылып елмаерга теләде, ә икенче янагы ачудан тартышып куйды.

—Бөтен малайлар да “ярар!” дип торганда, пнимаєте так, нишләп син генә киресен сөйләп торасындыр?! Хәерченең теле әче диләр!.. Мәрфуга апан Хезмәт герое, алдынгы сыер савучы. Ә синен әнкәң төрле эштә эшләүче гади колхозчы гына! Бар, теленә салынма! Художник абыен юлдан килгән, карыны ачкандыр, тизрәк озатып куй.

Фазылга ияргән чандыр рәссамны Сакал Шәйхи аркасыннан сөеп калды.

—Энем, син бу көчекнен өрүенә игътибар итмә. Нәселләре-күршеләре белән шундыерак алар.

Чандыр рәссам ашыгып атламады, Фазылны сөйләндереп калырга теләде, ахрысы.

—Председательгә үпкәләденме, ник дәшмисен?

—Шәйхи абыйга үпкәләргә ярамый. Безнең әле өй салып чыгасы бар... Ә безнең өй рәсемгә ясарга матур, түбәбездә алабута үсә, күрмичә калсак—тавыклар менеп актара, черек саламны яраталар алар. Сәке астында ояда утырган каз, урамда минем тавышны ишетсә, куыш бүрәнәдән башын тыгып кычкыра.

Чандыр рәссам Фазылны тынлый-тынлый алга чыгып барды, әйтерсен дә ул, Батыр Мәрфуга янына малайны үзе озата бара. бактын исә, сөйләгәннәрен тынлаганда йөзенә чыккан кызгану хисен сиздермәс өчен шулай итә иде ул. Ә Фазыл сөйли дә сөйли.

—Абый, сез үзегез Казаннанмы?

—Әйе, агайне.

—Мин дә үскәч Казанга китәм. Анда утын-печән ташымыйлар. Көз житкән саен өйләргә ыры белән нигез өясә дә юк, кайнар торбалар жылыта. Суны да чишмәдән ташымыйлар—кухнядагы өстәл артыннан гына үреләп аласы... Минем апай үзбәк егете белән хат алыша, анда гел жәй икән, утынның һич кирәге юк, ди. Жәен-кышын жыләк-жимеш үсеп ята.

—Арттырасын инде, Фазыл, кыш көне үсми торгандыр...

—Ник үсмәсен! Колхоз базарында үзбәкләр жәен-кышын өрек сата—каян килә соң ул?

—Сезнең авыл да жәен-кышын бәрәңге ашый. Кар астыннан чүпләмисездер ич?

—Чүплибез... Гаилә башына гектарлап бүлөп бирәләр ул колхоз бәрәңгесен. Безнең әти булмагач эш озаккарак сузыла. Күчлөрдән төяп жибәргәндә карлар яуган була... Ярый, әнә ул Мәрфуганың өе. Мин шушында гына калам, курыкмагыз, этләре юк.

—Ә син, агайне ник шүрләден?

—Минме?! Һе... просто якын барасым килми... Безнең авылда хезмәт батырларын бик өнөп бетермиләр.

—Көнләшәләрме?

—Өенә кергәч күрерсең әле... Нәрсәсеннән көнләшәсең инде аның?!

Фазыл чандыр рәссам белән саубудлашу сүзен кыскарак тотып, тагын идарә янына йөгәрде. Аның уенча, әле Казан кунаклары таралып бетмәгән һәм ул аларның берәрсен һичшиксез үзләренә алып кайтачак, әнисенә рәсемен ясаттырачак иде. Ләкин, Шәйхи эшнә кызу тоткан, рәссамнар инде исемнәре мактау тактасына күчкән алдынгыларга, хәлләрәк гаиләләргә, янарак өйлеләргә өләшәнгән иде.

Язгы сессияләреннән берсендә Шәйхинен урыны рәссамнар союзы идарәсе председателе Харис Якупов белән янәшә туры килде.

Алдан килгән депутатлар арткы рәттән жайлырак урынны сайлап ала, соңга калганнары иң алга—обком секретаренын күз алдына килеп утырырга мәжбүр була.

Сессиядә каралган жиде мәсьәләнең иң мөһиме—икенчесе иде. Днепрпетровск шәһәренен Кукуруза Институты Идел буе районнарында чәкән өлгерерлек кукуруз үстерү өчен салкынга чыдам сорт эзләп тапкан. Хәзер исә, ул сортны тиз арада Татарстан кырларына жәелдерергә кирәк иде.

...Сөөкле халкына нинди ризык ашатырга кирәген Патшалар үзләре белә. Украин егете—“Кукуруз Патша”ның тозлы суда пешкән чәкән яратуы бер дә гажәп түгел. Ләкин, ул жыелыш саен, кукурузны бөтен Совет халкы яратырга тиеш, дип кычкырды.

Бөтен кырларны кукуруз басты, силосы—сыерларга, чәкәнә—халыкка. Арыш ипиә белән бодай күмәчләре артта калган илләргә китә, ә безгә, сап-сары кукуруз каравае! Кайнар килеш кулыңа эләксә ашап өлгерәсен, өлгермәсән уалып төшә. Ярмасыннан ботка пешә, крахмалыннан кесәл болгаталар, мәлтүзеннән конфет ясыйлар... Халык үзе кукуруз үстерә, үзе көлә: “Әле дә ярый Кукуруз Патша борчак яратмаган, бөтен Советлар Союзы чалбар төбеннән кикереп йөрер иде”,—ди.

Әле дә ярый банан яратмаган...

Казанга килгәч Хрущевны чәк-чәк белән каршы алганнар. Ә ул, йола нигъмәтен умырып капкан да: “Кукуруза штоли?”—дип бик сөенгән имеш ди.

Кукуруздан Шәленең дунгызларына да өлеш тиде. Алар өчен Казанның крахмал заводыннан әчегән мәлтүз ташыдылар. Мичкәле машина белән алып кайтып, янгыннан саклану өчен жиргә күмелгән су чаннарына бушаттылар. Ә Галимулла әлегә кукуруз балын ат арбасына салынган калай мичкә белән дунгызлар улагына ташып торды. Ай эчендә чучкалары Галимуллага гашыйк булды: арба көпчәгенен шыгырдавын ишетүгә үк утар коймасыннан сикереп чыгардай булып ашкыналар, колгага сапланган казан чиләге белән үрелеп улакка мәлтүз сосканда кулларын үбәләр. Галимулла аларга карап уйлап-уйлап тора да, тагын бер уйлап куя: “Нәрсәсен яраталар икән шул чаклы?” Улак ялагач чырайлары Сакал Шәйхинеке төсле кызарып чыга түгелме? Мичкә тирәсендә чебеннәр генә түгел, карабодай басуына барышлы, юлларыннан язып, бал кортлары да саташып йөри икән, димәк, пүчтәк

нәрсә түгел... Галимулла имән бармагын мәлтүзгә манып ялап карады—үзе хуш исле, әчкелтем, сыек повидло кебек ябышкак баллы... Бәй, чүпрә генә өстисе мона, су да кушып торасы юк!

Дүрт чиләкле сөт бидонын калай түбә астындагы кызуга ничек күтәрәп менгәндер Галимулла, анысын өйдәгеләр күрми калды... Ә ике атнадан бер төркем ирнен Галимулла чормасында жырлашып утыруын бөтен урам ишетте... Кукуруз балынын даны бөтен авылга чорма жыры булып таралды. Ун тонналы чаннар төн чыкканчы коргаксыды. Крахмал заводыннан кайтып килүче сөт машинасын урман эченә алып кереп бидоннарга саудылар. Дунгызларнын тагын Галимулладан күнеле бизде. Участковый Архипов катышкач кына мәлтүз ташуны вакытлыча туктатып тордылар... Менә сина кукуруз!..

Харис Якупов белән сөйләшәп утырганда: “Безнең авылда атлы казак күмелерлек кукурузлар үсә!”—дип мактанудан башланган сүз рәссамнарнын зур төркемен Шәлегә ижади кунакка чакыру белән тәмамланды.

Мактаулы кукуруз өчен “Карповка” дип аталган житмеш тектарлы мәйдан бирелгән. Анда аны тәрәзә төбөндәге тамчылы гөл кебек сокланып һәм иркәләп үстерәләр—мактаныр өчен. Быел кыш бие мәктәп ишегалдына жыелган табигый ашламаларнын бөтенессен китереп чәчтеләр. Әле һәр балага өснән иллешәр кило тирес алып килергә дигән йөкләмә биреләсе иде, жыеп торырга ышык урын тапмадылар.

Зур авылнын үз кыенлыклары бар. Өй саен икешәр-өчәр машина утын, кыш чыгарлык печән әзерләргә кирәк. Өч бригадага бүленгән авылдан һәркөн иртән алты көтү чыгып китә. Колхознын сиез фермалы сыерларын да жәйләүгә куып чыгарсаң, хужалыклар өчен печән чабарлык болыннар калмый. Кулында транспорт булган гаиләләр жәһәннәмдәге сазлыктан кычыткан ура, карурманнан юкә себеркесе жыя, күрше колхоз чигеннән сорамайча гына клевер төяп кышка житәрлек азык әзерли. Фазыл кебек арбасызлар печән урынына буразнадан чүп үләннәр йолкып ташый. Ике куллап үлән йолкый-йолкый, анын чәнти бармакларына үлән яшеле йога һәм ул беренче уку чиреге тәмамланганда гына юылып бетә. Арбасызлар ябырылгач жил тегермәне янындагы басулар тиз чистара, чүп-үлән авылдан ерагая... Фазыл бер көпчәкле тачкасын комлы юлдан сөйрәп Карповка басуына юнәлә, ана көянтә тоткан апасы да иярә.

Ах, ул кукуруз арасындагы үләннен шәплере! Кукуруз берәз күтәрелгәч, рәт араларын эшкәртәргә трактор керми, эт эчәгесе, сөтле билчән, тал үләне, кәлшә, ак чәчәк кебек вак хайван яратырдай чүп үләннәр котырып үсә.

Биек кукуруз арасында шунысы рәхәт—кояш өтәләми. Озын жинле күлмәк кисәң үткер кырлы аскы яфраклары кискәләми. Бер буразна башыннан утарга тотынасын, култыклап-култыклап тезә барасын, шул эздән кире чыкканда жыеп алып чыгасын.

Фазыл тачкага таптый-таптый төяп, бау белән бастырыклап куя. Апасы—үзенә жыйганны колач житмәстәй ике көлтә итеп, чиләк баулары ялтыраткан көянтә ыргагына элә.

Карповка басуында чүп жыю кыен түгел, ин хәтәре—Сакал Шәйхинен күзенә чалынмау. Буш көянтәне кукуруз арасына ыргытып була. Ә кул арбасы чаклы тачканы күрсә—“Победа”сыннан монтажка таягы алып килеп, ватып-жимереп йомычка өеме итә... Үзенә эләктерсә, капка төбөнә житкәнче туктый алмаслык итеп, арт ягына тибә. Елый-елый печәнсез, арбасыз килеш кайтып керсәң—өйдә тагын өстиләр.

Берсендә, Фазыллар басуга төшәп, тачканы язгы ташулар ярган ерган төбөнә яшереп өлгергәннәр генә иде, авыл ягынан теге Алла каһәрләгән “Победа” килеп чыкты. Малай бер якка, апасы икенче якка сикереп, кукуруз буразнасына сузылып ятты. Шәйхи, машинасын сүндермичә генә жиргә тоште, кыр читендә әрле-бирле йөрәнде, эчкә кермәде—ак кепкасын чәкән сарысына буарга теләмәде... Ә Фазыл шул минутта, буразна төбөндәге эт

эчәгесенә борынын терәп, сулыш алырга куркып ятты. Кукуруз арасыннан өркөтөп чыгарырга теләдеме—“Победа” китәр алдыннан сузып-сузып кычкыртты...

Чүп үләнә жыйганда күлмәккә тамыр туфрагы коела, анысы берни түгел. Фазыл, апасынын тузанга баткан чәч толымын күргәч, күз төбөндәгә тирне бик озаклап сөрттө.

Олы юлга чыккач, Сакал Шәйхи күрсә дә тия алмый. Машинасын туктатып: “Каян жыйдыгыз?!”—дип жикеренсә, жавап әзер: “Андреевка кырыннан!...” “Победа” тачкадагы печәнне төтен исенә батырып кузгалып китә, тәрәзәдән: “Житешмәгән жирләре юк, шул хәерче көчөкләренен!”—дигәнә генә ишетеләп кала.

Кайтыр юллар кыскарак дип, туган авылны сагынып кайтучылар гына сөйләнә торгандыр. Учың белән йолкып жыйган үләнне челлә кояшына ияреп комлы юлдан тачка белән этеп кайтсан, һай ерагая ул юллар... Андый минутларда синен өчен бердәнбер этәргеч өмет бар—фермалар янына кайтып житсән, су эчәсен!

Баганага беркетелгән чуен чүмечнең сыер борынына жайлаштырып бөгелгән тишекте теленә басып су жыясын. Сыерлар көнләшерлек комсызлык белән шул автопоилкага капланып чөмерәсен. Су житмәгәч, бөгәлжәле тимерне мангаң белән этәсен... Сулышын беткәч, юеш чыраенны ферма түшәменә текәп тирән итеп тын аласың да тагын, тагын чөмерәсен. бу жәйнен үги челләсендә синнән дә бәхетлерәк кеше юк!

Син тагын яши башлыйсың. Өенә кайтып егылырлык хәл керә. Рәхмәт су иясенә! Хәтта, шушы сулы фермаларны салдырган Сакал Шәйхигә дә рәхмәт! Кукуруз үстерергә кушкан Хрущевка да рәхмәт!

Харис Якупов үзенен шәкертләре белән авылны рәсемгә күчерә башлады. Кемдер жәйләүгә килеп, сыер көтүен ясап ятты, берсе көтүче Жиһанша малаеның чыбыркысына иярде. Дунгыз караучы рәсемен ясар өчен Мәрзияны мәктәп күлгәсендә ун көн бие утырттылар, дунгыз фермасы янында рәссам ярты гына сәгать түзә алган—укшыган диделәр... Араларындагы чандыры Сакал Шәйхинен эш бүлмәсендә яткан. Иртәнге дүрттә килә, идарә утырышында катнаша, нәрәт биргәндә председателнең һәр карашын, йөзөндәгә һәр чалымны, кул хәрәкәтләрен, басып торышын, кыскасы, сүгенүеннән гайре бөтенесен кәгазь битенә карандаш белән төшереп барган...

Художниклар Казанга бик күп рәсемнәр күтәреп китте.

Фазыл мәктәпне тәмамлап килгән елны сәнгать музеена еш кергәләде. Ул диварларга эленгән көчле кешеләр арасында авылдашларын күрер өчен генә түгел, балки, теге чандыр рәссамны очратып булмасмы дип йөри иде. Әллә юанайды ул, әллә юллар кисешми—туры килгәнә юк.

Авил турында әле бик күп рәсемнәр булырга тиеш иде. Кая соң алар? Төрле нәшриятларда басылып чыккан яна альбомнар актарган саен, Фазыл кабаланып-кабаланып таныш күренешләренә эзли... Салам түбәсендә алабута үскән кечкенә өй кая? Үзеннән биек кукурузлар арасында атка атланып позага баскан Сакал Шәйхи рәсеме кая? Колхозны миллионер итәбез дип “Хезмәт көненә” алданып яшәгән көчсез кешеләр кая?..

Хатлар язганда, Фазыл әлегә вакыйганы яналык итеп бер жөмлөгә сыйдырыр:

“Безнен авылга художниклар килеп, жәй бие рәсем ясап яттылар...”

Әйе, иркенләп сөйли китсән, һәр яналык зур бер вакыйга. Тәжрибәсез хат язучынын дәфтәр битенә яналыклар сыя—вакыйгалар сыймый...

“Элеккеге идарә бинасын участок больницасы иттеләр. Сакал Шәйхинен жингәсе баш врач булып кайтты. Авылда бер исән кеше юк икән, больницада көн саен чират...”

“Районнан “ПМК” төзүчеләре килеп, Казан юлы өстендә зур плотина кордылар. Колхознын бер миллион сум яна акчасы киткән диделәр. Инеш суы дингез булып жәелде.”

“Яна мәктәп өчен Питрәч заводыннан кирпич ташыйлар. Без унынчыны тәмамлаганчы төзеп бетерәчәкләр ди.”

“Почта урамындагы Зәйнулла өр-яна “Москвич-412” машинасы отканые. Сакал Шәйхинен энекәше отышлы билетын сорап килгән. Зәйнулла ризалашкан. Иске машина белән ике мең сум акча өстәп биргәннәр.”

“Быел яз көне теге плотинаны ташу алып китте. Цементы юылган, баганалары уалган диделәр. “ПМК” начальнигын алыштырдылар. Шәйхигә сүз булмады...”

“Колхоздан ссуда алып өй салдык. Өмә белән күтәрдек. Бурасы усақ катыш юкә иде, өйне кырмыска басты. Атна саен агуладык. Әби мәктәп өеннән безгә килеп үлде...”

“Өйне сатып ссуданы түләдек. Әни апа янына Үзбәкстанга китте. Абый һаман читтә... Мин унны бетердем. Яна мәктәп өлгермәде әле...”

Һәм Фазылның мәктәпне тәмамлап бәхет эзләп китүе соңгы хатларга кертгән соңгы яналык иде. Аның Мелиорация министрлыгы каршындагы су скважиналары бораулау оешмасына эшкә урнашуы туганнары арасында хатлар өзелүгә сәбәп булды. Фазылның даими адресы юк. Аны хат ташучылар эзләп табарлык түгел. Үз кирәген ул бары тик үзе генә эзләп таба ала иде...

IV. МӘДИЯР

Иске бишмәт

Адреслар өстәленнән бер-берсен эзләүчеләр күбәйгән, ахрысы, Фазыл өчен кирәкле белешмәне калын кәгазь өеменнән көч-хәл белән актарып чыгардылар.

—Минлегалиев Мәдияр Ярулла улы... Сөз эзләгән кеше шушымы?

—Әйе, әйе,—диде Фазыл сөенеп, әйтерсең лә Мәдияр шаяртып адреслар өстәле астында качып яткан. Һәм ул менә хәзер үзе килеп чыгарга тиеш.

—Адресы: Мамадыш районының Зюри авылы.

—Зюри түгел, Шүләнгер... Ул авылдан чыгып киткәнәнә биш былтыр инде анын.

—Кызганычка каршы, архивта туган авылы гына теркәлгән. Әгәр кая да булса вакытлыча пропискага керсә безгә андый адрес хәбәр ителми. Ул чагында туган авылын гына әйтеп бирәбез.

—Кайда туып үскәнән сөздән башка да беләм мин анын. Вакыт әрәм итеп, көтеп йөрисе юк.

—Бүтән чарагыз калмаса, телевидение аша фотосын бирегез.

—Мин бит жинаятьчеләрне эzlәmим. Минлегалиев—элеккеге хезмәттәшем—ул эш өчен кирәк.

—Гражданин! Алайга китсә, үзегез табыгыз!

Адреслар өстәленен нәни тәрәзәсе ябылды.

Нәсел агачының тамыры авылда булса адәм баласын эзләп табуы жинелрәк. Туганнары, күршеләре, классташларының берәрсе анын турыда ниндидер хәбәр саклый. Кайтканые, күргәнием, ишеткәнием, дип, син эзләгән кеше хакында өметләндереп юатырлар, күчеп яшәгән жиренен кайдалыгын аңлатырлар. Авыл үз баласын югалтмыйча хәбәрлар булып саклай. Менә шуна күрә дә, курсташлар, хезмәттәшләр, юлдашлар үзара адрес алышканда туган авылларын күрсәтеп язалар. Хәтта, күченеп шәһәр туфрагына тамыр жәйгән кешеләр дә үзенен авылын ышанычлырак адрес итеп исәпли. Бәхет эзләп зур-зур калаларны санап йөрергә була. Ләкин, туган авыл бер генә.

И, Шүлөнгөр, әле дә ярый Мәдияр өчен син бар!

Мәдияр, Мелиорация министрлыгы таркалгач, су бораулау эшенә кул селтәп, тагын Мамадышка кайтып урнашты. Районның кулланучылар жәмгыяте ишегалдында атналар буе яна шофер көтеп яткан бөркәүле иске машина бар иде, шуның белән кибетләргә йөк ташырга ризалашты. Шимбә һәм якшәмбе көннәрендә Шүлөнгөргә ашыга. Саладан кала булып азынган Мамадышның бер читендә фатирда яшәгән буйдак өчен атнаның ике көнендә әти-әнисе янына кайту күңелле юанычка әверелә.

Фазыл аны Шүлөнгөрдә көтеп алды. Өй түрендә бөркәүле машина күренгәч, әти-әнисе нишләргә дә белмәде. Кунак егетне качырып торыргамы, ачык тәрәзәдән дәштерергәме, көтелмәгән очрашуны ни рәвешләрәк оештырырга дип, баш ваткан арада, Фазыл үзе шамакайга әверелде. Ул, әти кешенең малахаен, сырған чалбарын, жинсез сырмасын киеп, жәй көне дә болдырдан төшмәгән киез каталарны сөйрәп машина янына чыгып басты. Мәдиярның, капка төбенә кайтып туктагач, әти-әни күрсә яхшы түгел дип, кабинадан чыкмыйча гына берәр стаканны “төшереп” куя торган гадәте бар иде. Бу юлысы, стаканны тутырып салып, кулына колбаса сыныгы алуга, капкада колакчынын салындырып кигән малахайлы “әтисе” күренде. Күз алдында оялмыйча ничек эчмәк кирәк—Мәдияр каушавын тыя алмыйча, хәмер тулы стаканны кабина тәрәзәсе аркылы әтисенә сузды. “Чәчрәтеп түгә, әрәм итә инде”, дип уйлап куйды үзе, чөнки, ул әтисенен сонгы ун елдан артык авызына грамм да хәмер капмаганын яхшы белә.

Фазыл кырын баскан килеш, йөзен танытмыйча, стакандагыны каплап куйды, аннан соң кабымлык сорап учын жәйде. Әгәр, каушамыйча жентекләп күз салса, эш бияләе кадәр кулның әтисенекә түгеллеген таний иде инде ул. Сизмәде.

—Әти,—диде Мәдияр, кыерчыгы сындырып алынган тоташ колбасаны тәкъдим итеп,—өйдә берәр күңелсезлек бар мәллә?

Фазыл дәшмәде, кеткелдәп көлүеннән туктый алмыйча, жилкәсе белән борылып басты.

—Әти, карале, килешә бит сина! Гәүдәләрен турайды, буен үсеп китте! Әти, сәгать ничә икән инде? Кибет ябылганчы барып тагын бер ярты алып килим. Стаканны кире бир монда, машина бардачогыннан ул.

Кырлы стакан эчендәге ком сәгатен күреп Мәдияр кинәт сискәнәп китте, битендәге шадралары кызыша башлады, бармакларын тарак итеп жирән чәчен еш-еш артка сыпырды.

—Мастер! Фазыл! Кияү! Итит-митит! Нихәл, иске бишмәт?! Сине шушы киёмнән буровойга алып китәсе генә бар.

—Әйдә, тизрәк өегезгә керик,—диде Фазыл, туганнарча кочаклашып күрешкәч,—мин исергәнче сөйләшеп өлгерәсе бар.

—Күңелем сизә, кияү, син мине тагын коткарырга кайткансын!..

Качкыннар

Мәдиярның: “Тагын”,—дип, ни әйтергә теләгәнә аңлашыла—үзенчә, житмешенче еллар башындагы хәлләрне искә төшерүе аның... Әмирне ашык-пошык пенсиягә озатып, Фазылны “Ростов-Донводстрой” мәктәбенә укурга жибергәннәр иде. Бригада үзеннән-үзе таралды. Мәдияр бермәлгә эшсез калды. Әлбәттә, башка бригадага күчү мөмкинлегә бар иде, сау-таза, тәжрибәле бораулаучылар һәркайда кирәк. Ләкин, Мәдиярның күңел түрендә качып-посып кына яна хыял яшәп килә... Ни өчен әле, яраткан һөнәрем, дип, гомер буе гаилә жылысы күрмичә яшәгән Әмирнең язмышын кабатларга? Әмир урынына бораулау остасы итеп, Фазылны куярлар, укып кына кайтсын! Остама ул, бригадир дип атыйсынмы аны, йоласына туры китереп, үткәннәрне гел искә төшерер өчен “Кияү” дип дәшәсенме—барыбер... Туганын кебек якин егет, ышанычлы хезмәттәш һәм тутры дус булса да, Фазыл Мәдияр язмышына артык

яналык өсти алмаячак. Эмирне алыштырганга карап кына, су бораулау-чысынын авылдан-авылга йөрөп эшли торган “зимагурлык” тормышы үзгөрмөйчөк. Качарга кирөк бу бөхөттөн. Романтикасына, кыргый ирегөнө, акчасына карамыйча качарга, үзгөрөшлөр матавыгыннан курыкмыйча иялөнгөн һөнәрне алыштырырга кирөк... Галина белән кавышкач, бик күп кыенлыктар үзөннөн-үзө хәл ителергә тиеш.

—Мин сине озата барам,—диде Мәдияр, беркатлыланып.

—Кичкырын аэропортта чиләнөп йөрмәсән дә ярар.

—Аңламадын мәллә, Батайскига чаклы озатып куям.

Билет кассасына чиратлары килеп житкөч, Мәдияр үзөнөн паспортын Фазылныкына кушты.

—Милая девушка, Ростов-Донга ике билет бирегез әле. Урыным менә бу Шәмсетдинов белән янәшә булмаса да үпкәләмәм, эштә гел бергә без анын белән.

Кассирша кыз елмаюга елмаю белән жавап кайтарды һәм урыннарны бергә бирде.

—Шуткынны аңлап бетермәдем,—диде Фазыл, үз билетын аерым кесәгә салгач.

—Борчылма, кияү, сина ияреп йөрисем килгәннән түгел, буш вакыт барда Галинаны күреп кайтырга кирөк. Сагындырды.

Шулай итеп алар, икесе бер самолетта, янәшә утырып Каф таулары итәгенә олактылар. Эмирләр язмышын кабатламыйм, Фазыл кебекләреннән бөхөтөннән ераграк качыйм дип, ныкты карарга килгән Мәдияр өчен сәер юл иде бу.

Язилә “Ан-24”нең түгәрәк тәрәзәләренә кул болгап, Арча кырындагы аэродромда елап калды.

Сөйгәнә белән көн саен күрешкән кеше сагынунын тәмле газабын, комарлы ләззәтен тоя белмәс. Мәдияр өчен сагынып күрешү яшәү рәвешенә әверелеп бара. Хезмәт хакы алган көнне кабаланып юлга әзерләнсә—кая барасын дип сорыйсы юк. Санаулы ял атнасы беткөч, бер-ике көнгә эшкә сонга калса да аптырамыйлар. Бригаданың кайсы авылга күчәнәсе алдан ук билгеле. Ростовтан Казанга кайтып төшүгә, ул егетләренә эзләп таба. Көн азагына өлгөрсә, кичке ашқа кушыла, төн уртасына калса, яшел вагонны дер селкетеп, уятып керә.

Ростов аэропортына төшү белән Фазылга ошаганы шул булды—Мәдияр инде үзен жирле казакларча иркен тотта, як-ягына каранмый, аптырап уйланып тормый, тукталышларны сорапмый—ул хәзер барысын да үзә белә. Сабырсызлыгына төкәнөп, сагынуыннан үләр дәрәжәгә житеп ашкынсан—Азов ягына йөри торган “электричка”га өлгөреп, Галинаны ун минутка иртәрәк күрергә була. Мәдияр әллә кайчан бер сынады инде ул мөмкинлекне, ләкин кабаланып килеп утырган вагон бөтенләй капма-каршы тарафка—Таганрогга алып киткән иде. Шул вакыттан бирле, егет Ростовта тимер юл вокзалы барлыгын онытты, Ростовны Кавказнын капкасы дип атыйлар, ул Грозный, Тбилиси, Ереван калаларынын юл башында тора. Ләкин, Мәдияр Кавказ капкасыннан кергәч, Дон күперен чыгып ярты сәгать үтүгә, автобустан төшеп кала. Анын өчен бу яктарда бары тик Батайск шәһәрчегә генә бар. Пассажирлар ана артык игътибар итми, милиция хезмәткәрләре паспортын тикшерми, ник дигәндә ул грузинга-әрмәнгә дә, чеченга да охшамаган. Мәдиярнын нур бөркеп торган жирән чәче, шадра чәчрәгән табак бите, шадралыгына карамастан, печтик борыны һәм жирән каш сихерендә калган зәңгәр күзләре шик тудырмый, киресенчә, кара-каршы килгән һәркемнең йөзөндә елмаю уята иде.

Батайск—эшчеләр бистәсеннән үсеп шәһәргә әверелгән. Кин яна урамнарында заманча төзелгән күп катлы йортлар тезелешкән. Ә Галиналар яши торган тар урамда һәркемнең саманнан салынган шәхси өе.

Һәр килүендә, Мәдияр бар дөньясын онытып, сөйгән кызынын өй түренә

йөгәрми, татар мужикларына хас шикләнүен жинә алмыйча, мин югында кемнәр белән күнел ача икән ул дигәндәй, шәһәр бетереп эзләнә башлый.

Бүтөн ул ашыкмады.

—Шушы шәһәрчектә бер ел буе укырга тиеш инде син, Фазыл кияү. Күнелсез озын кичләрдә, Казанда калган дусларыңны сагынып газиз башкаенны кая куярга белмиңә монаеп йөргәндә, менә монда рәхим ит,—диде ул “Кавказ” кафесына ымлап. Фазылны юлдан килгән килешкә үк яна шәһәрнең йөз мең кешесе белән берьюлы таныштырырга теләп йөрүе—әлеге дә баягы, Мәдиярның үзенчә Галинаны эзләве иде.

“Кавказ” кафесында шашлык ашап, “Кавказ” кинотеатрындагы чиратны сөзеп, “Кызыл Кавказ” бакчасын айкап чыккач кына, күнелнен карангы почмагында посып яткан шик юкка чыккандай булды.

—Саф хатыннар, бозык кызлар була,—диде Мәдияр үзалдына сөйләнеп һәм ниһаять, Фазылны Галиналар яши торган урамга ашықтырды.

Кайткан саен кызның өйдә чагына туры килә: йә ул балалар бакчасының мәктәпкә әзерлек төркемендә ясалган контроль эшләрне тикшереп утыра, йә ишегалдындагы “буржуйка” казанында кер кайната, йә мич тирәсендә йөри. Әти-әнисе Галинаның Казан самолеты көтеп яшәвенә борчылалар иде, ник дисәң—әгәр жирән татар өйләнмәсә, гел өйдә утырырга күнеккән бердәнбер кызлары сазамык булып утырып калырга мөмкин...

Бораулау осталары әзерли торган мәктәпкә укучылар атна буе агылды. СССРның дүрт кыйбласынан Дон буена юл табып жыелганның тулай торақта көтеп ятканчы, Осадчийларда кунак булуы күнелләрәк, әлбәттә... Килгән көннәрдә Фазыл Мәдиярга тагылып йөрде. Сергей Иванович карангы чырай күрсәтмәде. Аларга ашау-эчүне хужалар белән бергә әзерләделәр. Икесенә ике карават куеп верандада йоклаттылар. Галина егетләр тирәсендә бик чуалмады, әти-әнисе каршында инсафлык саклап үзен сөйгән егеткә белән кавышасы кыз итеп түгел, ә күбрәк кунакханә өчен җаваплы кеше кебегрәк хис итте.

Укулар башлангач, Фазыл тулай торакка авышты. Алар Мәдияр белән сирәк күрештеләр. Эшләрен ташлап укуга килгән шәкертләр өчен программа бик тыгыз төзелгән иде, кабинет белән полигон, лекция белән практика арасындагы матавык көн саен ун сәгатькә сузыла, төшке ашка дигән озын тәнәфесләре дә егерме минут кына иде... Һәм “кияүләр”, тора-бара атнага бер—ял көннәрендә генә очраша башладылар.

Казак молодой...

Кешенең кем булуы, кайда яшәве, нинди эштә эшләве аерылышкандагына кирәк икән ул. Язылышканда берсен дә сорамадылар. Паспортының урта битләрендәге тамгаларына күз салгач, гариза яздырдылар да якшәмбе көнне иртәнге унбергә килергә куштылар. Көне-сәгате житкәч, кулга никах кәгазе тоттырып, зур залга чакырдылар. Дүрт яна гаилә, үзенен туганнары белән никах вәгазе тыңлады. Мәдиярдан бигрәк Фазыл йотлыгып тыңлады, чөнки, үзенен “чегән туенда” ана вәгазь укырдай кеше Язиләннең әтисе Әмир генә иде. Ә монда—чәчәкле-чуклы, ялтыр-йолтыр, зиннәтле-гыйбрәтле залда—никах мөдирәсенен һәр сүзе зиһененә сенә, бәгыренә үтә, кавышу уены гипнозланып чынбарлыкка әверелә. Әле күптән түгел генә мазутлы бушлат, сырган чалбар эченнән чыккан Мәдияр күзләренен зәңгәрлегеннән күчереп кәчтүн чалбар тектергән, кызыл күлмәгенен сәдәфләрен каплаган зәңгәр галстугындагы чәчәк сурәтендә йөзек кашы җемелди.

Никах йортында һәркем үз кияве, үз килене тирәсендә мәш килә. Мәдиярның кара кәчтүн кимәвенә дә исләре китмәде. Гаилә берлеген тикшергән очракта да, Осадчая Галина Сергеевнаның ниндидер Миндегалиев Мәдияр Ярулловичның хатыны булырга риза дигәнә гажәпләндермәде.

Кавказ капкасыннан кердең исә, син инде милләтләр бәйләменен бер вәкиле. Дон арьягында зур туйлар күбесенчә көз көне була. Мәжлескә чакырып йомышчылар бөтен станицаны йөрөп чыга, ничә кунак киләсен хужалар белми дә хәтта. Утарда булган бөтен тактадан ишегалдына өстәлләр ясала, утыргычлар кагыла. Батайск үзенә күрә шәһәр дип исәпләнсә дә, анда яши торган халык йоласы, холкы-фигыле белән гел станица казагы кебек иде.

Уртада биергә мәйдан калдырып, өстәлләрне ишегалды тирәли түгәрәкләп тезделәр. Чангы таягына уралган шакмакты киң тастымал төргәгә өй борынча мәжлестән-мәжлескә йөри торган тоташ ашъяулык булган икән... Табында ак күмәчтән гайре камыр әйберсе юк. Ысланган дунгыз ите тирәли табак-табак тозланган яшелчә, буш урыннарда бакча жимеше, матурлык өчен генә чирекле шешә белән сөтләч көмешкә купыраеп тора, ләкин, кунаклар кибет аракысын бушата.

Мәдиярның әти-әнисе бармы, кая, кемнәр дип сораучы табылмады. Шуна күрә, аның янында утырган Фазыл үзе шаһит, үзе кода, үзе дус, үзе кунак. Мондагы туйларда сыйлаучы юк, тамада сүз биреп үтетләми, кем аягүрә торып баса—шул сөйли, утырган килеш кенә сөйләүчеләр башкаларны тынламый. Ашап туйганнан соң, төн уртасында яшелчә ашы бирелә һәм халык айнышып киткәндәй булып, янабаштан эчәргә тотына. Татарда: “Килүгезгә рәхмәт, кунаклар, инде кайтыгыз!”—дигәндәй чәй тараталар. Ә боларда чәй, жимеш суы, куас ише эчемлекләренә мәжлес башында ук бирәләр. Хужаның таң әтәче кычкырмыйча кайту турында уйлаучы юк. Үз йорты белән яшәгән кеше шәһәр уртасында да тавык асрый, кунакчыл хужа мәжлес алдыннан әтәчләрен күршегә кертәп куя.

Күп сөйләргә яратучыларны бүлдәрәп жыр арты жыр яңгырады.

Һәр халыкның күмәк жырлый торган “Күбәләгем” кебегрәк такмазасы бар.

...По Дону гуляет, по Дону гуляет,
По Дону гуляет, казак молодой...

Әлеге жыр туй таралганчы өч-дүрт тапкыр кабатланды. “Молодой казак” роленә кергән Мәдиярны үртәр өчен Фазыл мәжлес хорына татарча кушылды.

Дим буенда йөри,
Дим буенда йөри
Дим буенда йөри,
Казан малае...

Фазылның бу кыланышын “кияүнен” иң якын күршесе Галина да яратып, балдакты бармагы белән дирижерлык итеп, ижеген-исжеккә ияртергә тырышты.

—Шүләнгердән берәрсә килгән булса: “Карасана, казакларны гел безнең авыл кешесенә охшаганнар!”—дияр иде. “Атлы казак” дигән кушамат бар бит безнең якларда.

—Нәкъ шуны уйлап утырам, кияү, болар юри генә татарча сөйләшмиләр бугай... Ат яратулары да нәкъ безненчә.

—Әүвәл мин Дон казакларын киң балакты шароварга кыстырмыйчагына күлмәк кигән, биленә эзәр ураган, бер тотам чук калдырган такыр башлы, салпы мыеклы юлбасарлар дип уйлый идем. Бактың исә, болар безнең кебек кешеләр, киёмнәре дә безненчә...

—Эгәр син Галинаның янына гражданныр сугышы чорында килгән булсан, кемлекләрен күрер иден. Советлар Союзы аларны да чукуындырды инде.

Колгаларга эленгән лампочкалар нуры көн яктысы белән тигезләнгәндә Фазыл, вакыт дәрәслегенә ышанмагандай, кул сәгатен боргалый башлады һәм шул арада ул күз чите белән генә Мәдиярны күзәтте... Яш кияү ун кулына тозланган карбыз кисәгә тоткан, ә сул кулы кәләшнен тез башында—бармаклары туй күлмәгә аркылы массаж ясый иде бугай.

Галинанын ике кулы да өстәлдә, күзләре табын читендә бушлык табып, билгесезлеккә төбәлгән, анын өнсез калуы йокы килгәннән түгел иде. Ул әле туйнын озак-озак дәвам итүен тели. Чөнки, кунаклар таралышкач үзен нәрсә көткәнән белә. Ә Мәдияр, киресенчә, вакытны куаларга тели. Менә хәзер бөтен күрше-тирәдәге әтәчләр туй мәйданына жыелсын иде дә кунакларны таратырлык итеп кычкырсын иде...

—Миңа китәргә вакыт,—диде Фазыл, яшь кияүне сискәндермәслек тында,—тагын дүрт сәгәттән дәресләр башлана.—Һәм үз соравына үзе җавап тапкандай өстәп куйды.—Барыгыз, сез дә жаныгызны кыйнап утырмагыз. Кунакларның “Горько!” кычкырырлык та рәте юк. Югалуыгызны сизмәсләр...

Жыр озынга китте.

Галина, сөйгәнән сөендереп, вәгъдәле елмаеп, читкә ымлады. Жырдан ерак та түгел, бакча читендә слива куаклары арасында мунча кебегрәк өй бар иде. Кечкенә тәрәзәле, мичсез, базсыз, түшәмсез әлегә куыш чөллә борчуларынан качып ял итә торган урын. Ишек тоткасына исемнәрен белеп бетергесез чәчәкләрдән үреп такыя элгәннәр.

—Мәхәббәт сарае...—диде Галина, такыяны төшермәскә тырышып кына ишекне япканда,—сезнең якларда бармы бу нәрсә?

—Белмим, өйләнеп караганым юк!

Мәдиярның озын-озак итеп сөйләшеп торырга сабырлыгы беткән иде инде. Галина эчке яктагы келәне бикләгән арада куыш эчен күздән кичереп өлгерде. Бүрәнәдәге кадакларга эленгән үлән бәйләмнәрен, чәчәк көлтәләрен, бал тәпәнә, гөмбә тубалларын күрүгә аптырамады, ял итәргә кәргәнә бар анын монда. Бүген бер кешелек агач караватның бизәлеше сокландырды. Ул операция өстәле кебек, кайчылык сиртмәсенә эленгән озын шнурлы лампочка астына туры китереп уртага куелган. Калын түшәге ап-ак япма белән төрелгән. Мендәрләре юк, аның каравы, япма астындагы калай тәлинкәдә, куагыннан кичә генә өзелгән ике тәлгәш кызыл йөзем бар икән...

—Мин йөземне сина күрсәтмәскә тиеш идем,—диде кәләш горур тавыш белән.

—Әгәр ялгыш өстенә ят... утырсан, бөтен урын-жиргә сытылып, кызылга мана иде ич...

—Нәкъ шуна исәпләнгән инде ул йола.

—Алайса янадан каплап куй. Күрмәдем, белмәдем.

—Минем синең алда гөнаһым юк. Виноград буявыннан башка да исбатлый алам...

Һәм Галина йөзем тәлгәшләрен тәрәзә төбенә куеп пәрдәне корды.

—Рәхмәт, Галина.

—Ә сездә кәләшләр кияүләренә ничек алдый?

—Кичә өйләнгән булсаң мин кыз идем әле, дип, бер үкерең елый да гафу үтенә.

—Гафу үтенергә теләмәсә?

—Кияүгә бик чыгасы килгән кыз хәйләсен таба торгандыр инде.

—Алдатмас өчен кияү өч көн буе эчмәскә тиеш.

—Галя, шушындый минутта ник минем башымны катырасың инде?—

Мәдияр аны ярсу көч белән күтәрәп алды.

—Мадьярчик, милый мой! Ашыкма! Туй күлмәген бөгәрләргә ярамый. Аны әле кунаклар килгән саен киеп күрсәтәсе. Борылып тор. Мин үзем чишенәм.

—Тизрәк чишен, Галя!

—Ашыкма, бу тормыш безнеке хәзер.

Ләкин кәләш җавап кайтармады. Түземлегә тәмам бетеп, кирәксә бозлы суга, әйтсәләр дөрләп янган утка сикереп хәлгә житкән Мәдияр боерыкны онытып, кызга таба борылды. Ә ул... стенага таба карап баскан

да башын иеп, куллары белән янакларын каплаган килеш тик басып тора, күлмәген салу турында уйламый да... Кияү, кисәк хәрәкәттән чак тыелып, аяк очларын шудырып кына, кыз басып торган сайгакка күчтә, бармак очларын чак кыймылдатып, куе кара толым астындагы каптырмага үрелде. Кәләшнән карышмавына тәмам инангач, "молния" йозагын аска төшөрә башлады. Озын чылбыр сөендереп бил өстенә чаклы тәнне ачты. Мәдияр, чишендерү турында онытып, кызның ачылган кадәре тәннен үбә башлады. Туй буена шытып өлгергән сакал-мыгы кытыкладымы, әллә һич аңлата алмастай эчке энергия көчәнешеннәнме—Галинаның гәүдәсә жәя кебек киерелде. Иреннәр үз эшен эшләгән арада куллар да тик тормады. Туй күлмәге балавыздай сары идәнгә төшөп өелде. Кызның карышырлык көчө, үз иреге белән караватка барып житәрдәй ихтыяры калмаган иде. Кияү аны ак күлмәк өеменнән өзөп алгандай итеп, кулларына күтәрдә, түшәккә китереп куйды. Алай да кыз ак япманы ялангач тәнненә каплап өлгерерлек көч тапты. Ләкин, кияү әкрән-әкрән генә шудырып, ике тәнне аерып торган әлегә чаршауны жыеп алды. Ул үзен бик житди операциягә әзерләнгән хирург кебек хис итте, туй күлмәгеннән чыккан тәнне сыйпап гүя гаепле урынны эзләде. Кәләш кул белән ул урынны каплап, уң кулы белән тиздән, бик тиздән ире буласы кияүнән гыйшыклы бармакларын озатып йөри. Мәдияр карават читендә басып торган килеш кенә үрелеп, түшәккә чумган Галинаны үбәргә теләде.

—Туйда үбеп туймадынмы?

—"Горько!" кычкырган саен кеше алдында чын күнелдән үбешә башласан рәттән егерме инфаркт алырсын, йөрәген ярылыр...

Кызның гәүдәсә сүнде. Сүлпән сулавы һәм конгырт күзләренән сагаеп кына егет артыннан күзәтүе жанындагы уяулыкны сиздереп тора. Сәер инде бу әхлак кануннары... Ничә еллар буге кунакка кайткан егетте алдында сарафанын алыштырырга да оялып күрше бүлмәгә бикләнә торган, сагынышып үбешкәндә гәүдәләренә артык якынайtmас өчен терсәкләре белән читкә этәрүче сөекле Галина бүген Мәдияр алдында иреккә кол булып ята. Уртага бөкләнгән заем кәгазе чаклы гына никах таныклыгы үсеп буйга житкән, әти-әнисе жыл-давылдан саклап егерме өч яшенә чаклы үстергән кыз баланы буйсындырып кулына бирә...

—Ашыкма, берүк ашыга күрмә...—дип күзен йомган жирдән кызы кинәт сискәнәп куйды. Аның кайнар күкрәк өстенә ниндидер салкын тимер кисәгә тиеп китте.—Нәрсә бу?!—Галина егет муенында эленеп торган чылбырлы алтын айны учында тотты.

—Талисман. Беренче полчкадан алдым. Ә синекә нәрсә?—Мәдияр, кызның муеныннан читкә салынып төшкән алтын тәрәне ике бармагы белән уйнатты.

—Унсигез яшемә әтием бүләге.

—Улыбыз тугач, муенына нәрсә элербез икән? Икесен бергәме?!—диде дә тынды кияү. Ул хәзер бәхәс кузгатырлык халәттә түгел иде. Алтын ай белән алтын тәрәнен чылбыры чуалып бетте...

Әгәр мөмкинлек бирсәң яна парлар "мәхәббәт сарае"нда ничә көн буге бикләнәп ята алырлар иде икән? Мөгаен өч көннән ары түзмәсләр...

Галина, буяу карандашлары белән дәфтәрләр тутырылган сумкасын туй бүләкләре арасыннан көч-хәл белән эзләп табып, балалар бакчасына ашыкты. Дәү балалар төркемен беренче сыйныфка керердәй мәктәп баласы итеп үстерәсе бар. "Мәхәббәт сарае"да үткән өч көн өчен программаны куаларга туры килер әле.

Мәдияр—Михайло өстәлләрне сүтеп, кунаклардан калган чүп-чарны себереп чыккач, кинәт эшсез калды. Ул Осадчийларның көнкүреш мәшәкәтләренә иярә алмады. Сергей Иванович, булачак бораулау осталары яныннан кайткач, Михайлога Фазыл хлопчиктан сәлам әйтә дә кәш алъяпкычын бәйләп, дунгыз сараена кереп югала. Кияү ана иярәп дунгызлар

арасында йөрми, хатынын балалар бакчасыннан каршы алырга китә.

Якшәмбеләрдә Фазыл Осадчийларга утырмага килә. Укытучысынын өендә кунып калырга теләмәсә дә, көнозын дигәндәй кунак була. Андый көннәрдә Михайло тагын Мәдиярга әйләнә.

Хатынының корсак ялына чыкканын өйдә көтеп ятмасын өчен, Сергей Иванович пропискасыз кияүне, дуслар аша, йортлар идарәсенә сантехник итеп урнаштырды. Михайло мона бик сөенде. Әле язга чаклы Галинаны алып китеп булмый. Сигезәр сәгәтләр саный торгач көннәр тизрәк үтәр, ни дисән дә эш урыны су һәм торбалар тирәсендә.

Мин сезнең шәһәрдә укып киткән идем, бер кызыгызга гашыйк булып тагын килдем дигәч, яна хезмәттәшләре беренче көнне рәхәтләнеп көлгәннәр иде. Хәзер көлмиләр. Михайло су юлын белә, пычрак эштән курыкмый, жирәнми. Ә жирәнәрдәй көннәр бар... Батайск шәһәре саз өстендә утыра, туфракны күтәрәп, жирне тигезләп кеше яшәрдәй урын иткәннәр. Ләкин, өске сулар шул тиклем якын, торбалар тыгылган чакта канализация коелары сазлы су белән мөддәрәмә тулган була. Шул пычракны чиләк белән түкмичә кое төбенә төшәлмисен. Жирәнмәде, зарланмады Михайло, чөнки вакытлыча дигәндә, адәм баласы моның ише кыенлыкларга түзә ала. Йортлар идарәсенен кызыл почмагын душ иткәннәр. Эштән соң хатыны янына гел юынып, кырынып кайтып керде ул. Көндөз нинди чокырларда торба чистартып ятканын белмәделәр дә хәтта...

Галя, Галя, Галия...

Корсагы борынына житкән маржа хатынын ияртеп кайтканда Шүләнгер бакчалары ак чәчәккә күмелгән, каз бәпкәләре чирәмгә баскан, көтүләр чыккан, чәчүлек бәрәңгеләр үргән иде инде.

Дон күпереннән Нократ кичүенә чаклы ерак кайту юлын үткән Мәдияр үзенә халәленә жәе килгән саен алдан ук үтет-нәсихәт бирде... Бусагадан атлап керү белән: "Исәнмесез?"—диярсең. Киткәндә үзенә: "Хуш!"—диярләр. "Гафу итегез!", "Рәхмәт", "Ярар" кебек сүзләргә тизрәк өйрәнсәң бала туганчы чүкердәшеп яшәрсен. Чын татар кешесе буласың килсә, ин мөһиме: теге, бу, ни, менә, шушы нәрсә кебек алты-жиде сүзгә хәтерлә, сине бөтен жирдә аңларлар.

Танышканда киленнен:

—Мин Галя, Галя, я,—дип әйтүен, Ярулла бабай бик ошатты, улы өчен сөенеп туялмады.

—Үи, Галия икән бит, хәзер ана телен белмәгән кызларга исен китәсе юк,—диде.

Хезмәт кенәгәсендә өзеклек чыкмасын өчен Мәдияр Нократ кичүендәге паромга урнашып торды. "КамАЗ" юлы кисеп чыгасы урында таш күпер салалар иде, шуна күрә жүнләрәк эш тапкан ирләр паром ябылганны көтмичә үк үз жайлары белән китә тордылар. Сезонлы эш дип артык борчылмады Мәдияр, Галия бәби тапкач Казанга күчәрбез диде, Фазыл укып кайткач үзен эзләчәкләренә бик нык ышана иде ул.

Баләкәй Регинаны Шүләнгер кызы дип теркәп куйгач та ике ай вакыт үтеп китте. Галия, көн саен искә төшереп зарлануына карамастан, зур шәһәргә күчеп яшәү хакында житди вәгъдә ишетә алмады.

Ниһаять, тынычлыгы-муллыгы, жылылыгы белән сөендереп торган жәй холыксызлана башлады. Кояшны сагыш каплады. Көннәр дә сап-сары хәзер. Мамадышның Тирәк яфраклары өстеннән сары буран туздырып йорт казлары күтәрелә. Жиләкле аланнарны бәс сарды. Жәй бусе тарих серләрен жылыткан Пугачев тауларына сукмаklar сүрелде. Язга чаклы өяз ягында калдырырга теләгәндәй, төнге салкын иске паромны боз белән яр читенә ябыштырып куя—эш башлаганчы төрткә белән ваткаларга туры килә. Кисәк тундырып жибәрсә кичүгә ышаныч юк дигәндәй, халык әйләнгәч юлга

күчте, хәрәкәт азайды. Паром Нократның ике яр арасында сагыш ташып йөри. Көз салкыны елганың йөзенә чыккан...

Малай тумыйча өйләнгәннене белмисен, кызың тумыйча әти дип горурулана алмыйсын. Әти кешенен жаны кыз балада... Эштән кайткач Мәдиярның юынырга да сабырлыгы житми. Ишектән керүгә каршысына килеп баскан Галиянен кулыннан биләүле сөйдергечне ала, ике айлык кызчыкны исни-исни сөя, күккә чөя, кулында йоклатып янагына сыендыра.

Ә бүген, ишектән керүенә, Галиянын бер кулында биләү, икенче кулында телеграмма... Фазыл үз эшенен остасы булып кайткан. Ул укыган арада эшсез йөргән Мәдиярга канатлар үсте...

—Менә, күрдәнме, Галия, Фазыл безне онытмаган! Минем: “Бүтән бораулаучы эшенә аяк та атламыйм!”—дип ваз кичәргә теләүләрем тукран тәүбәсе генә ул. Яраткан һөнәрне, шушындый дусларны ташлап буламы?! Менә күрерсен, ярты ел үтмәс, безгә Казаннан фатир бирерләр...

—Тагын ярты ел көтәргәме?—дип күпсенде Галия.

Әйтерсен лә шәһәрдә буш фатирлар өелеп ята...

—Ярты елмы, берме, күчкәнче әти-әни янында михнәт күрмичә генә түзәрсен.

—Бәлки алдан ук Казанга күчә торырбыз, ә?! Тулай тораclarда урын бетмәс әле. Гел начальствонның күз алдында булырбыз. Мәдиярчик, милый мой, үз йортыбыз белән яшәсәк тә мин бит тумышымнан шәһәр кызы. Жылы туалетларны, төн уртасында краннан агып торган кайнар суларны, биек үкчәле түфли киярдәй асфальт тротуарларны сагындым...—Һәм Галия борынын пыршылдатып алды...—Әтине, әнине сагындым, аларның әле Регинаны да күргәннәре юк,—дип шундук балавыз сыга башлады.

—Ярар,—диде Мәдияр, бала карап авыл өендә бикләнеп яткан хатынын юзтырга теләп,—мин каршы түгел. Әүвәл үзем барып эшне яңартыйм әле, озак тотмам, сине алып китәрмен.

Казаннан килгән телеграмманы Ярулла бабай хат ташучы кулыннан алгач та укып чыккан иде. Килен белән малае арасында зур сөйләшү барлыгын сизенепме, ул бүген лапаста өч ел буге кипкән каен утыныннан мунча яктырды. Эченә карлыган ботагы белән мәтрүшкәләр бәйләп ике каен милләге кертеп куйды. Бәби туге ясый калсак дип, чүлмәк утыртканнар иде, мичкәдән бер литрлы банкага коры сыра агызып килененә бирде.

—Мә, кызым, чарачадагы чиләкле суга батырып куй, суынсын берәз,—диде.

Гаиләнен бөтен мәһим планнары мунчада хәл ителгәнне хәтерли әле Ярулла бабагыз. Мунча ир белән хатынның тәнен дә, жанын да йомшарта... Малай безне карт көнебездә килен хөрмәтеннән мәхрүм итмәс, Казанга алып китәргә ашыкмас, диде. Галия “әти-әни” дип күнел күрерлек кенә татарча белә, шул житкән. Хохлушкамы, ар кызымы, хет чуаш, хет мукшы булмагае, аның изүе ябык—муенындагы тамгасы безгә күренми...

Телеграмма алып килгән бәйрәм иде бу. Галия бер аяк басасы жиргә биш басып мунчада алыштырырга киёмнәр әзерләде. Бала чүпрәкләрен үтүкләде. Гаилә өстәл артына утыргач, кайнана кулыннан сосманы алып, ашны үзе бүлде.

—Бала уянгач, мунчаның кызуына без керербез. Юындырып биргәнче чарачада көтеп торырсын. Аниары әнкәйгә илттеп кулына тапшырырсын. Озак йөрмәссен, син кермичә себеркеләрне пешерми торам.

Бу сүзләрен килен кеше күбрәк кайнана өчен әйтте. Бәби туганнан бирле бала юындыру Мәдияр кулына эләкмәде. Мунча ягылган көннәрдә ике ана бергә кереп алмаш-тилмәш юындылар. Ләгәнле суда тәне шифага кинәнсен дип чиратлашып коендырдылар. Һәрхәлдә, монарчы шулай иде. Бүген килен кагыйдәне үзгәртте. Аның Мәдиярга бәйнә-бәйнә аңлатуы үзенчә хәйлә иде—ягын, кайнанының колагы ишетсен, яшьләр парлашып керә бүген...

Баланы өйгә илттеп тапшыргач, Мәдияр мунча белән ике арага салын-

ган чирәмле сукмактан үткәндә жиргә басмады бугай... Чарача ишегенен келә шалтыравына мунча эченнән гыйшыклы тавыш ишетелде.

—Милый мой, синме бу?

—Юк. Мин түгел...

Галина сәерсенеп мунча ишеген ачып карады. Беркем күренмәгәч чарача келәсен тикшермәк булды, ләкин өлгермәде, ишек артында качып калган Мәдияр аны арттан килеп кочаклап алды. “Юк. Мин түгел...” дигәнче, өч сүз эчендә чишенеп беткән иде инде ул.

—Ой!—дип курыккандай итте Галина.—Монда булмый. Әйдә, эчкә керәбез.

—Анда эссе, хәл бетә.

—Алайса тынынны чыгарма.

—Әйе, әйе... Өйләнгән көнне дә бу чаклы сусамаган идем мин сиңа. Сагыну жыелды. Теге “Мәхәббәт сарае”нда ниндидер курку, шикләнү бар иде. Бүген бары тик сине сөяргә теләү генә. Мин синнән башка яши алмыйм хәзер. Озак көттерден. Врач ике генә ай тыелып торырга кушкан. Ә безнең инде ике ай да дүрт көн узды...—дип, өзек-өзек пышылдады Мәдияр.

Галина ирен бүлдермәде, һәр сүзнең чын күнелдән әйтелгәннен кайнар тәне белән тоеп торды. Әгәр алар кайнана-кайнатасыз аерым яшәсәләр, Мәдияр мөгаен түзмәс, врач кинәшен санга сукмыйча әллә кайчан үтетлөгән булыр иде инде. Әле ярый, төннәрен салкынайткач верандадан керделәр. Хәзер биш почмаклы өйне пыяла ишек бүлеп тора. Ялынып-ялварып тавыш күтәрсән, онытылып ыңгырашсан, йә ләззәтле ымлыктар ычкындырсан—эрләшәләр бугай, араларына керим дип, Алла сакласын, кайнанаң өстенә килеп керер. Шуна күрә бу санаулы көннәрдә ике арада бала ятты. Ниһаять, “карантин” чорын үтеп янадан кавышкач, Мәдиярның тыела алмыйча сөйләнүе анлашыла. Сөйләсен! Назлы сүзләренә үзен сөйләүгә караганда, сөйгәнненнән ишетүе ләззәтлерәк.

Галина кыш күрмәгән кеше түгел. Ул туып-үскән якларда йомшак кышның кары азрак та, жыллара зәһәррәк. Вятка буенда яуган карны исәпләсән Дон буйларына ул өч-дүрт кыш өчен житәр иде. Тегендә кар яуса яшеллек юкка чыга, ә монда чангы таягы күмелерлек көртләр өелсә дә урманнар яшел. Якты урманнар авылга килсә ярсу жылларның егәрән тыеп тора. Шүләнгердә кар тынлыгы. Мал-туар ашар өчен генә уянып, түшәлгән салам өстеннән ерак китми. Этләр дә өергә иренә.

Кышка кергәч, Шүләнгер үз гаменә бикләнеп, Себер урманындагы ялгыз хуторга охшап кала. Жәй буга кабык жебетеп мунчала каезлаган юкәчеләр дә базарга йөрүдән туктый. Көзен сатылып бетмәгән бал аертылмаган килеш кәрәздә кала.

Галинанын ин курыкканы—юл өзеге. “Не дай бог” балаң ныгытып авырып китсә, трактор чанасына салып Мамадышка илтеп житкәргәнче ярты юлда ук жаны чыгар. Регина ялгыш төчкереп, йә йөткереп куйса, Ярулла бабайларда ыгы-зыгы куба—бөтен белгәннәре юкә чәчәге белән зәңгәр мәтрүшкә кайнатып эчертү. Медпунктка алып барсан, фельдшер пеницилин кадаудан арыны белми. Ике айлык баланың укол энәсе төртөрлек тәне дә юк бит әле.

Жәй көннәре атнага бер килеп, “передвижка” кино күрсәтә күрсәтүен, ләкин татар хатыннарына ирләрәннән башка клубка чыгарга ярамый икән. Кыш көне ике өйнең берсенә телевизор карарга йөриләр. Мәдияр өй борынча йөрмәскә кушты, телевизорны үзем алып кайтам, Казаннан фатир алгач өй жиһазы итеп күчерербез, диде.

Озын кичләр кыскарсын дип, авылның бөтен хатын-кызы кул эшенә тотына. Борынгыдан суык бәгырьләренә үткән—бәйләгән нәрсәләре—йон оек, мамык шәл, гамаж, бияләй, джемпер. Галия килгәң жылы киём кытлыгы юк. Ул чөлтәр бәйләргә өйрәнде. Мендәр өстенә капларга дип унлы кәтүк жебеннән зур кар бизәгә үрдә.

Мәдияр кайтырга чыкса, машина тавышын күрше авылдан ук ишетеп алалар бугай...

Ләкин сирәк кайта егет. Кышкы суыклардан көннәр кысылды, вакыт тыгызланды. Жәй көне сизгез сәгәтәтә өлгерердәй эшләр хәзер атналар буена сузыла. Иртән двигательләрне, пычрак насосны ачык ут белән жылытып, радиаторларга кайнар су салып, ниһаять, борауларга керештек дигәндә генә, инде кич житкән, дәм карангыга калганчы суларны кире агызасы, инструментларны жыеп өлгерәсе бар. Хатынны сагындым дип, су ташучы машинан белән Шүләнгергә кайтып китсән, әйләнеп килгәнче өч көн үтә. Ул арада бригада эшсез торырга тиеш. Әле буран чыкмаса ярый. Мамадышка Казаннан бердәнбер коридор Теләче—Төкәнеш аркылы уза. Йөз житмеш чакрымлы аранын яртысы текә тау, яртысы жәяүле буран оясы. Әби патша салдырган ташлы юлның түшәүләре исән калган урыннарда гына берәз хал аласын. Мамадыштан Шүләнгергә житкәнче дә утыз биш чакрым бую бульдозер көтәсе бит әле.

Галина ирен Казанга чыгып киткән көнненән көтә башлый. Кызын беләгеннән төшермичә, тәрәзәдән тәрәзәгә йөри. Ләкин Мәдияр биш тәрәзәнән берсендә айлар үткәч кенә пәйда була. Ул кайткан саен Регинанын һөнәрләре арта. Теге телеграммадан соң урап кайтуында кызлары йөз түбән салган жирдән башын күтәрәп маташты. Икенче кайтуында—мендәргә сөяп куйган жирдә утырып тора. Яна ел алдыннан чыгыр эчендә тәпиенә басты. Сигезенче март бәйрәмендә йөрәп күрсәтте. Ә туган көнндә әнисенә җавап кайтарырлык сүзләр эзләп тапты. Кыскасы, Мәдияр өчен Регина күрше баласы кебек тиз үскәндәй тоелды. Галина, биш тәрәзә арасында яшәүнен, елга унике тапкыр гына сөелүнен, исән-сау килеш әтием, әнием дип әйтер кешеләреннән мәхрүм булунын ни икәннен үзе генә белә иде. “Казанның яна төзелеш районында—икенче Таулар бистәсендә Мелиорация Министрлыгы өчен дүрт подъездлы өй сала башлаганнар, начальник көтәргә куша”—дигән вәгъдә Мәдияр кайткан саен кабатлана торгач, инде иске әкият булып янгырый иде. Көтәргә кирәк, фатирны да ирне дә көтәргә. Вятка буенда көттең ни дә, Дон буена чыгып көттең ни... Мәдияр янында Галия булдың ни дә, Галина янында Михайло булдың ни...

Коры елның тузаны...

1972 елның язында ут белән су бергә кушылды.

Март ахырында ук кайнар янгырлар явып Нократ ярындагы бөтен карны шулпалады. Ашыгып аккан гөрләвекләр зур елгага төшеп өлгерде, ашыкмаганның жиргә сенде. Ел фасыллары бер-берсенә һөжүм итте,—апрель азагында ук июль челләсе башланды. Чишмәләреннән гайрәтә сүрелгәч, инешләр халсезләнде, халсез инешләрдән зур елгалар сакты, дингезләр оелды.

Казанның эшче һәм интеллигенциясе, яшел отрядларга берләшеп, Татарстанның утыз биш районына юл алды. Урман куелыгында күлгә дымына сөенеп яткан тереклек ияләрен өркәтеп күгәргән чалгылар уйнады, дистә еллар бую онытылып яткан ураклар юкә, тал, усак һәм имән ябалдашларын кыйды, көн кызуында кикереп яткан сиез саз тирәләреннән ике чиртеш калынлыгы кәз каезланды. Һәм барысы да силос базларына тутырыр өчен турагыч машиналар авызына ташланды.

Юлларда көннән-көн тузан калынайды. Машина үтеп китсә, ярты сәгәт бую күз ачыксыз томан эленеп тора. Чирәмлек өстендәге намазлыкка мангай орып Ходайдан янгыр ялварулар, бер атна бую явачак янгыр турында төш юраулар, балалар көн саен диярлек оештырган “карга боткалары” корыган өметләрне сугармады. Су табигатьнен үзеннән артмады. Әйтерсен дә челлә үзе дә сусаган, ул кешеләр өлешенә кереп туктаусыз су эчә иде.

Кайда су күрсән—шунда эчәргә тотынасын.

Корылык артезиан кое бораулаучыларның яшәү рәвешен үзгәртте.

Бригадалар дошманга каршы күтөрөлгөн хәрби халык кебек өйгә кайту юлын онытты. Ел фасылларының дәрәс килерлегенә исәп тотып алдан ук расланган планнар чигерелде. Фазыллар хәзер иртәгә нинди фәрман киләсен, кайсы авылга күчеп эшләнсен дә белми. Чөнки: “Обком кушты”, “Министрлыкның махсус карары бар”, “Идарә начальнигы рәхсәт итте” дигән зур күрсәтмәләр хәрби приказ кебек яңгырадылар.

Әмирнең биштәр күтәрәп эштән бөтенләйгә китүенә инде ике ел була. Фазыл укып кайтып, бригадага үзе хужа булгач, өченче кешене алырга ашыкмады. Әмир ял итеп алжыр да ияләнгән эшенә янадан сагынып килер кебек иде. Куркынычсызлык техникасы буенча җаваплы инженер Фазылны күргәч, бер-ике тапкыр искәртте инде, бригадаларда ким дигәндә өч кеше исәпләнергә тиеш диде. Без, авылларга баргач шундагы егетләрне яллыйбыз, әлегә шулай ерып чыгарбыз дип аклангач, тагын онытып торалар... Бригадага яна кеше алу—балалар йортыннан тәрбиягә нарасый алу белән бер бит ул...

Гадәттә, кое борауланып беткәч, акча күчерергә тиешле оешма белән “процентовка” дип аталган исәп-хисап кәгазьләре тутырып өчен генә килә торган прораб Сәфәров, бу юлысы эш башланганчы ук килеп басты. Бостон пинжәген салып, вагон сандыгыннан эш киёмнәре эзләтте. Әмирдән калган сатин комбинизон, киндер бияләй, кирза итек таман гына иде аңа. Прораб җае килгән саен, бораулаучы булып эшләгән яшьлек еллары белән мактанырга ярата иде. Димәк, югарыдагылар ишеткән моны, булышырга кушканнардыр. Корылык елның фәрманнары да коры...

Мелиорация министрлыгыннан пенсиягә чыгып, көчен кая куярга белмәгән Каратаевка электр приборлары заводының директоры урынын биргәннәр иде. Яна эшкә күчүенә карамастан, бораулаучыларның жәйге маршрутын үзгәртеп, чиратсыз-нисез су скважинасы казытырлык кына сүзгә үтә иде әле анын.

Гомер буге ерак районнарда, чит авылларга күченеп эшләргә риза-лашкан егетләр кинәт Казанга кайтырга күрсәтмә алгач, әлләни сөенеп өлгермәделәр. Күз-кул астында эшләүдән бизеп гел иркен яшәргә өйрәнгән кешене бер көн эчендә “серле” завод кысаларына күчерсәң кыен икән ул. Кояш сәгатә белән яшәргә күнеккән Фазыл төгәл иртәнге жидегә завод капкасына килеп басар өчен вакытның калыбына сыеша алмады. Элеккеге министр алдында оятка калмас өчен ул берәр сәгать алдан килеп баса һәм смена алышыныр чак житкәнче капка төбендә көтеп тора иде. Мәдияр исә, вакытлыча Киндерледәге тулай торакта яши һәм билгеле инде, яртышар сәгәткә сонга калып йөри. Сонга калгач, аны заводка кертмиләр. Ул табель тутыру бүлегенә барып, үзенң цех эшчесе түгел, ә Су эшләре төзелеш-монтаж идарәсеннән чакыртылган ирекле бораулаучы икәнлеген исбат итәргә, каравылчылар начальнигы рәхсәтә белән Каратаевның урынбасарына акланырга тиеш. Шуннан соң гына проходнойдан эчкә уза торган коридорның дүрт канатлы тимер күбәләге сине чакырып ала: “Миннегалиев, проходите!..”

Үч иткәндәй, завод мәйданы ундүрт метр калынлыгындагы ком өстендә утыра. Бораулый башлаган коң жимерелмәсен дисәң, туктаусыз су ташырга, комлы катламнарны кызыл балчыклы измә белән өзлексез тутырып торырга кирәк. Су ташучы машина аерым капкадан йөри. Кергәндә юл кәгазьләрен тикшерсәләр, чыкканда кабиналарны тентеп, ачкыч тартмаларына чаклы актарып, су мичкәсенң капкачын ачтырып үзәнне капшап чыгаралар. Кайбер көнне бу тамашаны жидешәр-сигезәр тапкыр кабатларга туры килә.

Корылык кызган саен түрәләренң боерыгы күбәйде.

Каратаевның: “Ашаганыгыз-эчкәнегез чишмә суыннан булыр!”—дип, завод халкы алдында биргән вәгъдәсен ком эчендә калдырып, Фазыл бригадасын ашыгыч рәвешчә, КамАЗ юлы төзүчеләре янына жиберделәр. Долотоны борауланып бетмәгән скважинадан тартып чыгарганда Каратаев

сүтенеп калды: “Хатыны өстеннән ирен сөйрәп төшергән кебек иттеләр, билләһи!”

Юл салу—илләр-жирләрне яулап алунын бер төре.

КамАЗ кендеген Мәскәүдән өзмәс өчен олы юлны “Каздорстрой” тресты сала иде. Куштырнаклар эченә алынып, кар көри торган көрәк чаклы фанерага язылган әлеге сүзнен “...дорстрой” дигәннен аңлавы кыен түгел, ә “Каз...” дигәнне исә, аның Казан түгел, Казагыстаннан килгән юл төзүчеләре булып чыкты.

Йөгәнсез дала жилләреннән алжыган халыкны озын автопоездлар белән күчереп йөртә торган вагоннарда урнаштырып үзәнлеккә тезгәннәр. Фазылларның яшел вагоны кызыл “вагонград” янында ятимләнеп калды.

Казан ягынан санаганда туксанынчы чакрым иде бу.

Рәт араларында машина белән йөрергә уңай булсын дипме, вагоннарны иренмичә тигезләп тезгәннәр. Электр чыбыкларын күтәрәп торган баганалар арасында усак агачлары да туры килгән ахрысы—андыйлары төптән мыек чыгарып, яфрак ярып маташа. Димәк, болар монда көздән бирле яши инде,—дип уйлап куйды Фазыл.

Механизатор ирләрән яна юл буйлап эшкә озаткан кин мангайлы, кысык күзле, чем кара чәчле ханымнар, татарлар аңларлык телдә сөйләшеп, су кайнаталар, утын яралар, кер юалар. Шундый ук мангайлы, чәчле һәм күзле малайлар, аяк астында буталып уен оештырган, уенчылары—машина-трактордан коелган тимер-томыр.

Шушындый челләдә учак янында маташуларын аңлап була—ут янында су бар! Балаларның кечерәкләрән, авызы зур итеп кисеп алынган калай миңкәләргә тутырып кояшлы суга жебетергә салганнар. Алар юынып чыккач зурракларга чират житә.

Әниләре читкә борылган арада, малайлар буржуйка авызына консерв савыты белән солярка сибеп өлгерәләр һәм калай моржадан гөлт итеп кисәк бүселеп чыккан кара-кучкыл ялкынлы төтенгә күмәкләшеп: “ha-a!”—дип куаналар. Әниләре балчык ата-ата аларны ут яныннан куа, тегеләре тагын качкан була. Күптән уйныйлар күрәсен, миң тирәсендә тиз генә кулга алып ыргытырлык балчык кисәкләре дә калмаган, малайларның битләре дә әниләренекенә караганда корымлырак иде.

—Суны каян ала икән болар.

Әмир киemenә керсә дә, Сәфәров та прораблык позасы исән, Мәдиярга җавапны озак уйлап тормайды:

—Әнә, паровоз чаклы тагылмалы миңкә бармы—шуннан!

—Дегеткә баткан ич ул, аннан буялмыйча ничек су алырга кирәк?—дип кушылды Фазыл.

—Әче чистадыр. Су кытлыгы булмаса безне чакырмаслар иде.

—Юлны төзеп бетереп күчеп китсәләр, безнең скважина әрәм каламы?—диде Мәдияр.

—Сез, агайнеләр, башта суны чыгарып бирегез әле, аннан кайгырып утырысыз. Боларга су күп кирәкми, тизрәк кирәк. Сигезенче номерлы долото житәр.—Сәфәров, үзе биргән күрсәтмәне үзе гамәлгә ашырып, арбадан өч сырлы тәгәрмәчле долотаны жиргә ыргытты.—Жир астыннан чыкканына бер көн үтмәгән, кызыл балчыкка баткан да каткан бу.

—Хәзер, майлыйбыз аны,—диде Мәдияр,—суда жебетәбез дә чүкчә белән кыйныйбыз.

Прораб-бораулаучы Сәфәров, юл төзүчеләрдән соң янадан Каратаев заводына кайтып, башланган коены бораулап бетерәбез дигән иде. Ләкин бер көнгә алданрак “Жиде күл” совхозының директоры килеп өлгерде. Аның кулында Мелиорация министры имзасы куелган рәсми приказ бар иде. Тагын срочно!

Казанга терәлеп торган “Жиде күл”—кәбестә үстерүгә көйләнгән хужалык иде. Бөтен хикмәт тә шунда, кәбестә ул жәй уртасында көнгә

унышар литр су эчмәсә үсә алмый. Һәм атналар буге ял күрмәгән бригадага, утка ташланган янгын сүндерүчеләр шикелле, кичекмәстән “Жиде күл”гә күчәргә кирәк иде.

Сөенеп калды Зөмәйрә

Регинаны урамга алып чыккан жиреннән ишетеп кайтты Галина—иртәгә председательнең брезентлы “УАЗ”игы Мамадышка техосмотр үтәргә баракак икән. Колхоз бухгалтеры белән медсестра янында бер буш урын кала ди.

Әле Мәдияр киткәнгә атна-ун көн генә вакыт үткән иде. Галинанын Казанга барып, иренен эш урынын күреп кайтасы килде. Бәлки, начальство-сы белән дә сөйләшәргә насыйп булыр, ни дисән дә бала күтәргән хатынның ялваруы, ирләрнен горур гөзереннән көчләрәк тәэсир итәр. Ярулла абзыйлар күпме генә үгетләсә дә килең баланы үзеннән калдырмады. Иртүк торып документларын барлады, житәрлек акча алды, бала киёмнәрен салып жиңелчә сумка асты. Председатель машинасына сонга калмас өчен колхоз идарәсе янына ашыкты...

“Әйбәт кенә яшәп торганда...”—дип, карт белән карчык бик еш искә төшерерләр әле бу иртәне. “Какмадык-орынмадык. Тәк томалдан, кисәк уйлады да китеп барды. Әйтәм аны дукаментларын жыйды... Баланы да калдырмады. Бу хәтлек акча нигә кирәк микән ана, дип, уйлаган идем аны... Һай, хәзерге яшьләрнен тешлөклөгә—тел яшермичә бәхилләшәп китсә ни булган... Ичмасам, оныгыбызны туйганчы сөеп кала идем...”

Председательне йөртүче малай кичен әйләнәп кайткач: “Ярулла бабай, килеңне Казан автобусына утыртып жибәрдем!”—дип, тәрәзә аша кычкырып узды. Ул көнне өйдәгеләр аны-моны уйламадылар. Айлап кайтмый торгач, Ходай кушып, берәр бүлмә биргәннәрдер әле дип юрадылар. Көннәрдән-бер көнне, Мәдияр, су ташый торган машинасы белән берүзе генә кайтып төшкәч... Карт белән карчык бухгалтерга, медсестрага, председателгә һәм аның шоферының өенә барып допрос оештырып йөрделәр: “Киткән көнне килең берәр сүз әйтмәдеме? Юлда еламадымы? Безне орышмадымы? Кунакка-фалән Ростовка барам димәдеме?...” Кыскасы, сораулар күп, тик ул сорауларга “юк!”тан башка жавап юк.

Галина Казанның татар зираты артындагы бораулаучылар конторасын эзләп тапканда, эш көне бетәргә ярты гына сәгать вакыт калган иде. Хезмәткәрләрне Киндерле бистәсенә илтергә тиешле вахта автобусы инде капка төбенә килеп ишеген ачып туктаган. Эшен алданрак төгәлләгәннәр берәм-берәм жыела.

Мәдияр Минлегалиевның хатыны мин, дигәч, контор хатыннары вахта автобусына урынсыз калуларын да онытып, төсә-бите белән әтисенә охшаган бер яшылек кызны кулдан-кулга йөртеп сөйдәләр, аннан әнисен әйләндереп-әйләндереп карадылар, татарча аралашуына ышанмыйча, юк-бар турында сөйләндерделәр. Яна уенчык белән уйнап туйган сабий бала шикелле, соныннан яшә килеңне кадрлар бүлгә инспекторы Зөмәйрә янына кертәп куйдылар.

Инспектор кыз эш сәгәте беткәндә чит кешеләр йөрмәслегенә ышанып, ишеккә жылкәсә белән баскан да, әрдәнәләп өйгән чәчен төзәтә, түгәрәк көзгегә ирененә терәп, баш бармак юанлыгы көпшәдән иннек яга иде. Борылып баскач, ул бала иярткән һәм алжыган чырайлы яшә ханымны күреп, каушап калды.

“Тагын алимент сорап килүчедер,”—дип уйлап куйды Зөмәйрә. Ләкин, вәкаләтенен кагыйдәсә кушканча, уйларын сүз белән әйтмәде.

—Сезгә кем кирәк?—диде Зөмәйрә, кирәкле кешенә үзе түгеллеген сизенеп.

—Мәдияр

—Кайсы Мәдияр?—Автобуска ашыгу гәме белән буталганга Зәмәйрә “алимент түләргә тиешле” кешене тиз генә искә төшерә алмады. —Гафу итегез,—диде ул берәз унайсызланып,—без үзебезнен эшчеләрне фамилияләре белән санарга күнеккән.

Галина үзенә карата ышанмау дип кабул иттеме—ЗАГС кәгазе белән паспортын чыгарды, ләкин бирергә ашыкмады.

—Без Мәдияр белән Батайскида язылыштык. Ул сезнен оешмалар укырга килгән иде. Аннан ул мине Мамадышка алып кайтты, шунда бәбиләдем. Минем әти бораулау осталары әзерли торган мәктәптә уыта.

—Зинһар, гафу итегез,—диде Зәмәйрә, сүзнен житдилегенә төшенеп.—Сез мөгаен, Фазыл Шәмсетдинов бригадасындагы Мәдиярны әйтәсездер.

—Әйе, әйе! Фазыл! Ул әле безнен туйда шаһит булып утырды.

—Баштук әйтәләр аны, гафу, исеменне ишетми калдым.

—Галина Осадчая. Ну, Шүләнгердә Галия Минлегалиева булып яшим. Авылдан районга, аннан Казанга килеп житкәнче кич житте. Эш сәгатегез беткәнгә охшый. Иртәгә иртән килермен.

—Казанда туганнарын бармы сон?

—Каян килсен. Абдурахман Абсаляммов әтием белән бергә Карелия фронтында сугышкан. Татарстанда башка кешене белмим.

—Мин әти кызы дип, язучы өснә барып керүе читен инде. Ә гостиницалар мәсьәләсе Казанда бик читен, оешмалар исеменнән хат язып, берәр көн алдан заявка бирмәсән, буш урын табу мөмкин түгел... Беләсенме, без хәзер миңа кайтабыз. Мин әнием белән генә яшим. Әйдә,—диде ул Галинаны ирексездән ашыктырып,—автобусыбызга өлгәрәбез әле.

Һәм Зәмәйрә бәләкәч кызны күтәреп урамга ашыкты. Көнә буге юлда килеп алжыган Регинаның чит апаны ятсынып шыншырлык хәле калмаган иде инде.

Иртәгесен Фазыллар бригадасын ярты көн буге эзләделәр.

Баш инженер әйтә: “Миңдә быелгы планның маршруты бар. Фазыллар бригадасы хәзер “Точмаш” заводының пионер лагерында”,—ди.

Начальник инженерны сүтеп ташлады:

“Эшчеләреннән кайда эшләгәннән белмәгәч, ник йөрисен портфель күтәреп?! Миңлегалиев бригадасын срочный рәвештә “Нырты” совхозына күчердек!”—ди.

Эзли торгач, тагын бер билгесезлек ачыкланды: идарә управляющиның шәхси әмере белән Фазылларга “Нырты”га барып житәргә ирек бирмәгәннәр, бораулау агрегатын “Электроприбор” заводына кертеп бикләгәннәр имеш.

Чынбарлыкта исә, завод капкасына килеп житкәнче үк, бораулаучылар кәрваның министрның ак “Волга”сы куып тотты һәм кәбестә басуын корылыктан коткарып өчен ашыгыч рәвештә “Жиде күл” совхозына жиборде.

Галина, кадрлар бүлгә инспекторының каршына эленгән расписаниеләрен күреп алды. Автобус, поезд һәм самолетлар йөреше турындагы мәгълүматлар аерым-аерым эленгән иде. Бүген сишәмбе көн, тагын өч сәгәттән Ростовка самолет китәчәк икән. Мамадыштан килгән чакта аэропортны күреп калган иде ул—үзәктән троллейбус белән жиде-сигез тукталыштан ары артмас.

—Ярар, сезгә рәхмәт инде,—диде Галина башына килгән яна уйлан кабаланып,—кыр кешесен шәһәрдән эзләп кем тапкан?! Зарплата алгач, үзе кайтыр әле, өйдә генә көтеп ятыйм.

Гараждагы буш машина белән сөйләшеп, Зәмәйрә балалы хатынны “Совет мәйданы”на чаклы илтеп куярга кушты. Теләче, Тәкәнеш, Мамадыш кешеләре юл унае кайтучы машиналарны шунда көтә. Бу тукталышта төшөп, якындагы аэропортны күреп алгач, әй сөенер әле Галина...

Озатырга чыккач, капка төбөндә Зәмәйрә сорап куйды:

—Ә Фазылның сезнен якта сөйгән кызы калмадымы?

—Юк... Ул беркем белән дә йөрмәде...

Ни өчендер Галинаның шушы жавабыннан сөнөп калды Зөмәйрә...

Үскән чакта, кеше әйберенә кызыксан: “Каян алдың—шунда куй!”—дип кулга суга торганнар иде. Безгә—сүз тыңламас, уеннан туймас, иләс-миләс малайларга үгет-нәсихәт биреп, акыл өйрәтөп, әрәмгә күпме михнәт кичергән әти-әниләрөбез! Балачак уеннарында мавыгып, вак-төяк мажараларга алыштырдык без ул гыйлемне. “Милый мой! Кайтып життем. Эшкә урнаштым!” дип, Ростовтан телеграмма килеп төшкәч кенә анлады Мәдияр, димәк, ул Идел ягында, ә Галина Дон ярында калды. Бу язмышның ике яры. Ярдан-ярга күчәр өчен беркем ярдәм итә алмый...

Өйдән йөклә килеш чыгып киткән Галинаның бер яшьлек кыз бала ияртеп кайтуы сөнөчлө көнөч иде. Исән-сау кайткан, ләкин аерылмаган; ирне көтә, ә үзе эшкә урнаша; Регина маржа кызына охшаган, тик фамилиясе дәрәс итеп яза торган түгел...

Табын артында икәүдән-икәү генә калган бер мәлне, язмышның Идел-Дон каналын кичеп кайткан Галина, Сергей Ивановичка гомер бус гаиләне сөнөдөргән хезмәтеннән гайрәт чигерерлек сүз әйтте:

—Әти! Син бәхетсез ирләр әзерлисен! Мин синен профессияң корбаны...

Бишкә-биш

Галинаның бөтенләйгә киткән белми иде әле Мәдияр... Жир астында чүлләр юк, андагы комнар лай булып тора. “Жиде күлдән” әйләнеп килгәнче Каратаев заводында төгәлләнмичә калган коеның авызы ишелеп бүрәнкәлөнгән иде, бораулау агрегаты белән якин килеп иске эзенә бастырырлык түгел. Озын-озын калын такталар белән жиргә идән жәеп, эш урынын ныгытырга туры килде.

—Мин нәрсә әйтсәм, шуннан артыгын эшләмәгез!—диде Каратаев һәм сүгенү урынына илдәге хужасызлыкны эттән алып эткә салды.—Эшлөнгән эшне ярты юлда калдыру—ялкау жәмгыять галәмәте ул. Тоташтан төгәлләп чыкмагач, ике-өч тапкыр мәшәкәтләрәк булачак хәзер. Һәр артык мәшәкәт, ахыр чиктә, заказның бәясе артуга китерә.

Бораулаучылар каршы дөшмәде, акча түлисе заказчик белән дошманлашу—үзен утырган ботакка селтәнү кебек килеп чыга.

—Комның өске катламын уника дүймлы кондуктор белән ныгытыгыз!—Каратаевның тавышында житәкчеләргә хас басым бар. Ләкин кыска жинле, ачык изүле соры житен күлмәген тирән төпле чалбарына кыстырмыйча гына кигән сандалыйлы әлегә агайның кайчандыр су министрлыгының хужасы булганлыгына читтән карап торучы берәү дә ышанмас иде. Бүгенге бораулаучылар да бу турыда инде ишетеп кенә белә. Безнең илдә кечкенә буйлы кәй-кәрлөләрне зур урыннарда житәкче итеп куймыйлар, партия уставы кушмый. Фазылдан да кечерәк булып калган күптәнге пенсионер Каратаевның директор кәнәфиенә куелуы “Серле” заводның бер середер. Муены киң жылкәдән алга таба авып төшсә дә ул йөзен текә тоты, сөйләшкәндә әңгәмәдөшен күз карашыннан читкә жибәрми, хәтта, ике-өч кеше белән берьюлы сөйләшәргә кирәк булса да.

—Кондуктор дигән нәрсә трамвайда билет сатучы апаннар гына түгел. Буровойда ул бөтенләй башка әйбер.

Һәм экс-министр, өйрәнчек малайларга дәрәс аңлаткан остаз роленә кереп, сүзен дәвам итте.

—Өстә ком катламы калын булганда, алга таба борауларга комачауламасын өчен, аны юан торба белән ныгытып калдырырга кирәк. Аннан соң тынычлап эшлисен, йөз метрга төшсән дә скважина эченә ком ишелми. Аңладыгызмы?!

—Ие, ие,—диеште Фазыл белән Мәдияр.

Әле ярый Сәфәров кәгазьләр артыннан куып трестка китте. Өч ел эшлөгән, өстәвенә махсус белемнәре булган егетләргә бораулау алифбасы укытып вакыт әрәм иткән “бывший”га аркылы төшмичә түзмәс иде ул. Хәер, Фазыл да түзмәде.

—Сезнең сүзегез үтә. Кондуктор өчен кыска-кыска торбалар сорагыз. Базада бар алар, резервта ята.

—Нәрсәгә кирәк ул кыскалар? Юан торбаларны резьбага утыртуы бик авыр. Биш метр саен бора-бора ялгаганчы, унышар метрлы ике өч төшерүе тизрәк була. Ком өстендә бораулаганда иң мөһиме—вакытны сузмаска кирәк.

—Минем әле ахырынача төшеп утырган кондуктор күргәнем юк. Ишелгән катламда төртелеп кала да кисеп ташларга туры килә. Автоген белән кискән жирдә резьба калмый.

—Нәрсәгә соң ул резьба?—Каратаев малай актыгын сөзәргә теләгән үтез кебек, текә йөзен жиргә төбәде.

—Эченнән шалтыр-шолтыр бораулый башлагач кондуктор үз урынына төшеп кача. Резьбасы булса аны эзләп табуы жинел.

—Все! Житте! Акыл сатма. Техникасыз заманда мин кулдан бораулап йөргәндә син әле атаң башында булгансыңдыр. Мин ничек әйтсәм—шулай эшләгез.

Мәдияр, белдекле кешенең күнеле кителмәсен, өйрәтсен дигән алымга күчте.

—Абый, мин аңламыйм, ник кондуктор дип атала соң ул торба?

Каратаев ана якынарак килеп басты.

—Элеккеге агач трамвайларда микрофоннар юк, билет сатучы кондукторлар тукталышлар исемен атап кычкырып тора иде... Безнең кондуктор да юнәлеш биреп тора.

—Абый, йә, нәрсәдән башлыйк?

—Платформагызны тигезләгез. Дизельне кабызыгыз. Вышканы күтәрегез. Редуктор, ротор, картерларның маен тикшерергә онытмагыз,—дип тезеп китте Каратаев диктант әйтеп яздырган кебек.

Күтәрәп-төшерәп дөмбәсләүнен файдасы тимәде—чынлап та егерме метрлы юан торба билгеләнгән тирәнлеккә төшеп утыра алмады. Кагып карадылар, селкеткаләделәр, боргаладылар, әмма анын жир өстеннән артып калган өч метр чамасын барыбер кисеп алырга туры килде... Ә инде эченнән үтеп, алга таба бораулый башлагач, “башмак асты” юылып, кондуктор шуып төшеп китте һәм күздән югалды. Ана хәзер ялгап та булмый, тартып чыгарыйк дисәң—тотар жире юк, жир астыннан торба башы эзли торган иң зур “колокол”ның юанлыгы житми.

Фазыл дөшмәде, ахыры шушылай бетәсен алдан ук әйтер өчен әлләни әүлия булунын кирәге юк иде. Комлык ул кайда да холыксыз.

—Абый инде нишлик?

Каратаев хәзер Мәдияр белән генә сөйләшә.

—Менә, энекәш, кондуктор ерак түгел, эченнән бораулауны давам итегез, мин астан чыккан балчыкны үз кулларым белән тикшереп торам, су катламына житсәк әйтермен.

Алга таба да кызыл балчык катламы ком белән аралашып барды: йә ул сыек пływунга әверелә, йә шикәрләнеп ката. Проектта күрсәтелгәнчә сиксән метрга чаклы төшеп тә Каратаев су катламын сизә алмады. Бораулаганда куерган су жир астыннан чыккан балчыкны гел үзе белән әйләндереп йөртә, шлам утырмый.

—Абый, инде нишлибез?

—Бу сиксән метрны да сизгезле торба белән капыйбыз.

—Алайса, ике катлы кондуктор булып чыга түгелме?

—Әйе, зыян юк. Сиксән метрдан соң Казан астында дингез ята, анын суы бихисап.

—Ә проектны яшерәбезме?

—Проект ул банктан акча күчөргәндә чыгымнарны чамалар өчен генә. Чын бораулаучы суны үзе эзләп таба. Тирәнгәрәк төшәсез икән—сезгә акчасы күбрәк килә.

Сиксән метрдагы дингез ярыкы-карстлы таш арасында иде. Аны белгечләр төп катлам дип әйтергә ярата. Ләкин, Каратаев моңа сөенмәде.

—Скважинаны юдырыйк та анализга алып карыйк. Әгәр каты су булса—анды безгә кирәкми.

Башка вакытта су анализы өч көннән соң гына әзер була торган иде. Каратаев, санэпидстанциягә барып, үзе тикшергән. Ярты сәгать эчендә әйләнеп кайтты. Ләкин алынган судагы магний белән кальций катнашмасы, гади генә итеп әйткәндә юшкыны, рөхсәт ителгәннән өч тапкырга күбрәк иде.

—Абый, нишлибез инде?

—Шартлатабыз!—диде серле завод директоры.—Сез төче су катламын үтеп киткәнсез.

—Сез ни әйтсәгез без шуны үтәп торабыз инде, абый.

Гомер буге су бораулап, скважина шартлатканны күрмәгән остазлар бар. Фазыл да әлеге авария очрагын дәреслекләрдән укып кына белә. Башта, махсус машина белән гамма-каротаж ясап, торба артында капланып калган су катламын эзләп табасы. Шул турыга буын-буын шартлаткыч бәйләме төшерелә. Ядрә урынына корылган корыч кадаклар көчле шартлау белән торбаны тишә һәм су йөри башлый... Моңын өчен завод эшчеләрен эвакуациялисез юк, жир өстенә чыккан тавыш Чыршы бәйрәмендә атылган “хлопушка” чаклы гына. Ә инде серле завод эченә шартлаткычны алып керер өчен Оборона министрлыгының махсус әмере кирәкми. Шартлатырга килгән ике малайның дүрт кулына бер сумка, ачып карагач, каравыл начальнигы:

—Нәрсә бу?—дип, вазифасын үтәү йөзеннән генә сорап карады.

—Электр кирәк-яраклары...—дигән жавап, серле заводның жисеменә зыян китерердәй шик уятмады. Чынлап та, сосискалар чылбыры сыман бәйләнеп, төсле чыбыкларга уралган төргәк бик гади нәрсә булып күренде.

Шартлатучы егетләрне үз итеп “браконьерлар” дип үртәп йөртәләр. Моңын ике сәбәбе бар. Беренчедән, су эчендә маташалар, икенчедән, сыйфатсыз, ягъни “бракланган” скважиналарны төзәтеп йөриләр.

“Браконьерлар”, ярты сәгать эчендә гөрселдәтеп, утлы кояш астында исән-имин саклап алып килгән динамитларыннан котылгач, сулы күлгә эзләп Үзәк парк ягына юнәлделәр.

—Абый, инде нишлибез?

—Теге сиксән метрдан соң борауланган өлешне бетонлап куясыз, тозлы су үтеп кермәсен.

—Абый, цементлы измәне завод алып кайтамы?

—Юк, энем, үзегез әзерләрсез. Килешү кәгазендә “тампонаж ясау” дигән янгыравык юллар бар. Цементлы измәне кулдан болгатып, бер кубометр бетон ыргытуны шулай купшы сүз белән алыштырганнар. Шуна өстәп ике кондуктор арасына вак чуерташ тутырасыгыз бар—анысы фильтр өчен...

Бәхетсез прораблар бар инде бу дөньяда... Идән такталарыннан жыелган зур утлык янына егерме капчык яшел цемент китереп бушаткач кына, Сәфәров килеп житте. И, сөенде егетләр...

—Нишләп ятасыз шушы заводта һаман? Сезне ике көннән бирле “Нырты” совхозы эзләтә.

—Ныртыга юл юк,—диде Каратаев, һәм цемент болгатыласы утлык янына өч көрәк кадап, кабынырга торган яна бәхәскә алдан ук нокта куйды.—Каравылчыларга әйтеп куям, минем рөхсәттән башка сезне заводтан чыгармаячаклар...

—Бәлки ярдәмгә эшчеләр бирерсез?—дигән иде Сәфәров, ләкин комбинизон киеп азапланган прорабның сүзе үтмәде.

—Безнен заводта көрәк тотардай белгечләр юк...

Уф, эссе...

Кояшның жылысы ел саен бер градуска кими дигән галимнәрне эзләп табасы килә. 1972 ел исләренә төшкән саен бизгәк тотар аларны... Күктән ут ява, жирдән кызу бәрә. Кырык градустан башка яши алмый торган сәрхушлар да кар базына төшеп утырды—пешеп үлгәнчә өшеп үлүен жинелрәк... Радиолардан: “Күләгәдә утыз алты градуска житә...” дигән хәбәрләрне ишеткәч үзеннә юньсез кешенә куенына керткән кебек хис итәсен. Көпчәк күчәрләрендә мае кипкән трамвайлар өч тиенлек мунчага әверелгән, пассажирлар салырга мөмкин булган киёмнәрен кулына тотып, түбәдәгә төннектән һава йота.

Халык балыкка әйләнде. Ул мөмкинлегеннән чыгып инеш, күл, сазлык, елга һәм дингез буйларында телсез ята. Су... Су... Су кирәк! Кояш көн саен байый, шуна күрә ул байлар яклы. Хәерченә өтә, мөлкәтләгә ял бирә. Халлеләр сыра күбегә, жылы куас, кайнар су сата, ут йотарга күнеккән халсезләр чират торып чөмерә.

Утны су жинә. Ләкин суны ут жинә алмый. Серле заводның ишегалдында салкын су фонтаны бәрәп чыкты.

Фазыл ком сәгатен кояшта кызган платформа өстенә куйды. Бер куыктан икенчесенә кайнар ком агыла... Жир куенынан кызган асфальт өстенә салкын су коела. Биш минутлык вакыт үлчәмен кисеп ком агып бетә. Ә су һаман ургыла, димәк, ул бар, димәк, ул бик күп!..

Серле заводның су шаулавы ишетелерлек хәрби тынлыгы бозыла. Ак халатлы пролетариат урамга агыла. Аларның кызган таш өстенә жәелгән салкын рәхәткә яланаяк басып тыпырдашуы сай күлдә йорт казлары биюен хәтерләтә. Ак халатлыларның чыр-чуына кызыгып карап торган капка каравылчысы да чишмә янына якыная башлаган иде, ләкин, шул минутта Каратаевның: “Эш урынынны ташлама!”—дигән ымлавыннан кире борылды.

—Абый, инде нишлик, агрегатны жыя торсак ярыймы?

—Демонтаж качмас, өлгерерсез. Әйдәгез, дебетны үлчәп карыйк, скважинагыз күпме су бирә икән?

Сәфәров ун литрлы чиләкне су шарлавыгына куйды.

—Бер-ике...—диде ул үзенчә ашыгыбрак санап, һәм кинәт батыраеп, баш бармагы белән чәнтисе тырпайган йодрыгын Каратаевның йөзенә терәде,—секундына биш литр—артыгы белән!

Серле завод директоры иненә төймәләре коелып беткән халат элгән ялтыр мангайлы бер ирне чакырып алды.

—Бишкә-биш! Егетләргә биш литр спирт китерегез! Бездән башка бүләк юк...

Салкын мунча пәриләре...

Жир шарының теге ягынан офык астына кояш килеп терәлгән—анын нуры ялгыз болытларга балкыш булып сәнгән һәм ярау тынлыктан изрәгән жиһанга сүрән яктылык сирсеп тора. Тан атыр алдынан шундый илаһи халәт бу—дөнья тыныч, тормыш имин, табигать дәрәс, кешеләр һәм мәсә тигезләр кебек. Ләкин кояш күтәрелеп, көн ныграк ачылган саен, әлегә мәрхәмәтле минутларны яшәү гарасаты күмеп китә.

Яна төзелә торган “КамАЗ” юлы өстендәгә урманнан көткән бораулаучылар Казан ягынан килеп төште. Колакка сизгер, күзгә үткер, телгә житез Нырты халкы: “Көн саен ару гына “карга боткасы” пешерә торгач Колай безне ишетте, янгыр яудыручы карендәшләребезне жибәрде”,—дип мактанып йөрде.

Артта калган колхозны илленчә елларда гына “чукундырып” совхоз иткәннәр. Ныртының кунакханә тотарга хәленнән килмәде, кунакларны директор үтенечә белән Марфа түтинен өенә урнаштыралар иде. Ялгыз

карчыкның биш почмаклы өс, кеше теленә кереп, тора-бара “колхоз гостиницасы” дигән ялган статус алды. Килгән кунакларны совхоз ризыктан озми, вәкәләтләренә карап саллы гына мәжлестәр дә оештыра. Марфа түтигә бигрәк тә әнә шул сыйлаулар ошый. Түгәрәк аяклы зур өстәле карават кырыенда. Табын түрөндә сыйлаучы булу анын эше, кунаклар үпкәләмәсен өчен алар белән тигез эчә, тиз исерә. Авырайгач, утырган жиреннән ястыкка авышып, сандугач йокысы чаклы гына черем итеп ала, ул уянганы өле кунаклар таралышмый, түти яңадан башлый.

Мәдияр, күчтәнәч итеп фатир хужасына спирт алып кәргәч, Марфа түти биш литрлы банканы кочаклап, өй эчендә түрле-бирле йөрөнөп, яшереп куярдай тыныч урын эзләп “аһ” итте. Ахыр чиктә, ул аны идән астына төшереп куйды, калай тышлы коргаксыган сандыкны баз капкачы өстенә шудырды.

Бораулаучыларны өч көннән бирле көтеп, тәүлек саен мунча өлгерткәннәр. Дөрес, өченче көнне Марфа түти мичкә утын өстәүдән баш тарткан. Урамдагы кызу мунчаны сүрелдерми, ташы суынмаган, суы—кайнар. “Башта килсеннәр әле кое казучылар, аннары күз күрер”,—дигән.

Кызу көннәрдә мунча аеруча тансык. Чөллөнөң тозлы тиреннән тән әчетә, тузан ягыла, киёмне алыштырып өлгерер хәл юк. Ныртыга килеп, агрегатны урнаштыру белән, егетләр мунчага ашыкты. Серле завод комнарын, цемент тузаннарын, гомумән, Каратаев тирәсендә жыелган авыр тәэсирләрне юып төшереп тәннәрен жинеләйтәсе килде аларнын.

Юынып чыгып, ачык тәрәзә янында чөй эчеп утырганда, ишегалдында ике хатын-кыз пәйда булды. Кулларындагы сумкаларының зурлыгына караганда кызлар мунчага юынырга баручыны түгел, сабан туена бәйрәм итәргә әзерләнеп чыккан гаиләне хәтерләтә иде. Марфа түти кызлар янына ашыкты. Мунча сукмагында көләшә-көләшә нәрсәләр турында сөйләшкәннәрдер, анысы ишетелми, ләкин шунысы аңлашыла, кызлар чакырылмаган кунаклар түгел иде.

—Татый белән Галка,—диде Марфа, тирләп-пешкән бит алмаларын халат итәге белән сөртә-сөртә кереп,—директорыбыз сезнен арканы ышкырга дип жибәргән. Бик ару кызлар, савхуз өендә торалар. Берсе пекарняда эшли, икенчесе дуярка.—Һәм түти түр почмак шүрлегендәге икона каршына басып көлә-көлә чукунып алды.

Мәдияр, әнисе кушкан йомышны оныткан күрше малае шикелле аптырап басып торды. Фазылынын, кияүне фаш итәргә теләп мут елмаюын күргәч, ниһаять, анык карарга килде.

—Монда иркенләп яшәргә туры килмәгәе өле. Совхозның ятмас Дусай бүлекчәсенә дә бораулуйсыбыз бар. Зур эшкә тотыныр алдыннан Шүләнгергә кайтып килергә кирәк. Үземнен Галкам нишләп ята микән? Кызны сагындым. Эти-әни үпкәләгәндер,—дип санап китте Мәдияр акланган кыяфәт белән.—Әйдә, Фазыл, киттек, ерак ара түгел, сине күрәп сөенерләр генә...

Нишләп Шүләнгергә кайтып йөрсен инде Фазыл?! Айлар буге күрешмәгән Мәдиярның Галина белән пышылдашкан серләрен тынларгамы? Бераз ял итәргә мөмкинлек барында, мунча кереп тугарылгач, тагын юлга чыгаргамы? Янында сөекле ярың табылса, парлашып кунакка йөрешүләре күнелледер. Ләкин ялгыз башың түбә күләгәсендә, бүрәнә ышыгында чөлләдән качып ятуын—бәхетле Мәдиярга иярчек тай булып тагылып йөрүгә караганда, мең өлешкә яхшырак!

Мәдиярга канатлар үсте—Шүләнгердәге оясына очты... Марфа түти өстәл артындагы ястыгына түнтәйде. Фазыл буш караватларның берсенә ял итәргә дип ятып торган жирдән йокынын иң тирәнненә чумды.

Иртән ул завод капкасына сонарган эшче кебек сискәнөп уянды. Күзен ачса—Марфа түти ястыгына сенгән. Тәрәзәгә төшкән кояштан мич кызуы бәрелә. Мәдиярның өйдә юклыгы исенә төшкәч әйләнеп ятмакчы иде Фазыл, ләкин йокы туйган. “Урын өстендә аунап, ял иткән гәүдәнне

таушалтканчы, торып юынырга кирәк, жылы су бардыр әле” — дигән уй аны мунчага алып килде... Сәер күренешкә юлыкты әле ул — мунча ишеге ачык, сайгакта ялтыравык түфлиләр, сәкегә күлмәкләр, эчке киёмнәр өелгән. Фазылның мунча эченә керергә кыюлыгы житмәде, корымлы тәрәзадән генә үрелеп карады — ләүкәдә ике шәрә кыз ята, куллары салынып төшкән, аяклары бөкләнгән, чәчләре тузгыган, баш очларында аумаган ике шешә... Фазыл кабаланып өйгә йөгәрде.

— Марфа түти, тор, тор әле! — диде ул фатир хужасын уятырга теләп. “Үлгәннәр!” дип кычкырырга ашыкмады, махмырдан уянган кешегә кинәт авыр хәбәр әйтсән, йә йөрәге ярылып.

Ул аны ястыгы белән күтәрәп стенага сөяп утыртты. Аннан соң, өстәл өстендә калган ярты стакан чамасы спиртны иснәп карады — су кушылган иде.

— Марфа түти, баш төзәтергә вакыт!

Хужабикә спирт исенә күзләрен ачты, ләкин тозлы кыяр кисәген генә кабып куйды.

— Сун, ниәмә дип куалыйсын, миндә махмыр гупчым юк?!

— Марфа түти, мунчада теге кызлар үлеп ята. Ис тиеп микән?

— Китсәнә! Өченче көн ягылган мунча, ниткән ис калсын?!

Марфа түти мунчадан жәһәт әйләнәп кайтты. Жавап көтеп тилмергән Фазылның йөзенә туры карамаска тырышты.

— Ул салкын мунча пәриләренә чуртым булсынмы! Уяттым. Сөзне көтеп ятканнар. Директор сүзен олылап килгәч, унның бер гаебе жук. Сораша-нитә калса ипләбрәк әйтегез. Кызларны жаманламагыз...

* * *

Мәдиярның Ныртыдан Шүләнгергә ашкынып кайтуы заяга түгел, әлбәттә. Туып-үскән нигезендә иман нуры бөркеп торган әти-әнисе бар бит әле... Әнә, янадан үз эшенә әйләнәп кайткан төпчек малай өчен ничек сөенәләр алар! Үз балаң алтыда да, алтмышта да сабый инде ул. Бәләкәй чакта сабыенның һөнәре арткан саен сөенәсен, ә зур үскәч, аның эшкә урнашуы, вакытында гаилә коруы, тормышларының муллыгы куандыра. Бала күнеле далага чыгып очса, нигез капкасына эзләре суына, сирәгрәк кайтыр өчен кырыкмаса-кырык сәбәпләре табыла.

Галинанын кайнана белән кайната янында тотык булып калуы Мәдиярны бик еш кунакка кайтырга мәжбүр итәчәк иде. Килсенен оныкны күтәрәп Дон арьягына китеп олагуы картларның өметен кисте.

Ай бусе командировкада йөргән малай өйгә кайткач ял итеп, тутан-тумачаларның хәлен беләп, абзар-кураларны төзәткәләп, ким дигәндә, ике-өч көн юана торган иде. Бу кайтуында, ишектән керүенә алпан-тилпән атлап, Регина килеп сарылмады, акчадан бигрәк фатир ордery көткән Галина көчаклашкан унайдан куен кесәсенә кулын тыкмады. Юк алар бүген... Этисе белән ирләрчә иннәрне ингә бәрәп күрешкәндә Мәдияр башын читкә борды — төмәкеле тынын яшерү өчен түгел, ул бүлмә эчендә уенчык куып йөргән кызы белән сөекле хатынын эзләде. Юк алар бүген... Бүтән булмагачлар да...

Унлы жептән үрәп бәйләнгән кар бизәге генә салкын карават өстенә өелгән мендәрләрне каплап тора.

Табын артына утыргач, улларының беренче сүзе шул булды:

— Мина бүген үк китәргә кирәк, карангыга калганчы Чияле урманын чыгасы иде. Анда Фазыл үзе генә калды. Һәр минутыбыз исәптә. Дөньясы көя, бөтен кеше су сорый.

Әле дә ярый, кайтып керүгә: “Нихәл яшәп ятасыз сон, әни?” — дип хәл белешеп өлгергән иде.

* * *

Сәгать комы әле бер, әле икенче якка ага торды.

Саний китсәң—инде адреслар өстәле аркылы дусларынны янадан эзләрлек вакыт үткән. Мәдияр бүген урта яшьләрдәге тол ир... Фазыл белән чагыштырганда аның язмышында әллә ни аерма юк шикелле. Шүләнгер хохлошкасы Регина сгерменен бу ягына чыккандыр. Ул әле, һич көтмәгәндә әтисен эзләп табар кебек. Фазыл үзенен Салих улы белән очрашты ич әнә...

Адәм баласына бәхетле булып өчен яраткан эш, сөеп иркәләрдәй кеше һәм саулык кирәк. Әлеге өч шарт кәжә, бүре һәм кәбестә турындагы әкият кебегрәк: берсе исән торсын дисәң—икенчесен югалтасың, монысы янында калам дисәң—тегесен алып китәләр, яратканын саклап ятсаң—бүтәннәреннән колак кагасың. Мәдияр сау-таза кеше. Фазыл аны тагын яраткан эшенә чакырып килгән. Димәк, бәхетнен өчтән ике шарты бар. Инде сөекле кешесен янадан эзләгән кешенен юлда булуы хәерлерәк.

V. ЯҢА ВӘЛИ

Бер үбеп кал

Туган авылына кайтыр өчен дә юлны кат-кат сораштыра торган заман бу.

Теләсә кайсы авылның исемен әйтеп бирегез, Фазылга... Анда ничек барасы, кайдан юл кыскарак, янгырлы көнне кайсы тирәдән әйләнәп үтсән яхшырак, теге яки бу күпер бораулау агрегатын күтәрә аламы, дип, вак-төякләп аңлатып торасы юк. Бирегез сез аңа зур ак кәгазь, тоттырыгыз кулына каләм, күчермичә, дәреслекләргә, атласларга карамыйча Татарстан картасын сызып куя ул сезгә! Урманнарын киметмичә, елгаларын турайтмыйча, юлларын югалтмыйча, авылларын кимсетмичә сыза да куя, менә күрерсез! Дөрес, кайбер үзгәрешләр кертмичә, купшылык өстәмичә калмас ул ана. Әйтик, Казан каласы Баш кала дип аталган икән, ни өчен әле татарның Баш саласы булмаса тиеш ди? Чагыштырмача иң зурысы, эшләп яшәүчеләре саныннан беренчесе, алдынгысы, танылганы, вак авылларның атаманы... Бик беләсен килсә, Фазыл ул Баш саланың гербын һәм байрагын да уйлап куйды. Герб туры почмаклы булырга тиеш. Аның аскы өлешендә кылычка-кылыч килгән ике балта сурәте, ә уртада—тәрәзәләре көлеп торган ак түбәле нарат өй. Байрагы да бик гади: тегермән кәүшәсеннән бушап кайткан кычыткан капчыкның кырыйларын башаксыман укалар белән чигәсен дә, авылның иң биек ноктасына—янгын сүндерү каланчасына элөп куясын. Әлбәттә, мондый геральдикага лаек бер генә саланы белә Фазыл—ул Шәле! Шәле саласы—Баш сала! Калган авыллар аның янында энекәш һәм сенелкәш кебек кенә.

—Жиде күлдә көтәләр сезне,—дип башлады сүзен Наил Кадыйрович, бораулау агрегатын ремонтлап яткан сгетләрнен эшен беркавым күзәтеп торганнан соң.—Гараждан кайчанрак чыгып китәрсез икән?

Шушы соравына жавап ишетмичә генә китеп барса ярый иде кана, ләкин Наил Кадыйрович бүген монарчы сиздермәгән үжәтлек белән жавап көтте.

Фазыл арбада пычрак насос белән маташа иде, начальник янына сикереп төште. Күрешергә туры килсә дип, комбинезон кесәсеннән мамык кантары чыгарып, мазутлы кулын сөртә башлады. Ләкин “Ак Чишмә” президенты кул бирергә ашыкмады.

—Ыслушай, Фазыл, агрегатыгыз аягына басты, запчасть сораудан

туктадыгыз, бригадан тупланган—тагын нәрсә дип казынып ятасыз гаражда? Жәй беткәнне көтәсезме?

—Алмагачлар чәчәк коймаган ич әле.

—Бакчачылар өчен урак өсте инде бу. Көннәр көзгә авышкач сунын кирәге юк.

—Кыш көннәре дә коелар казыдык ич.

—Элек ул Фазыл, элек! Ә хәзер, кем әйтмешли, вәзгыять үзгәрде. Бакчалар, дачалар, вилла, коттеджлар, арендаторлар—яна байлар су сорый.

—Ә колхозлар, авыллар, шәһәрләр?

—Сорамый. Дөрөс, аларга да су кирәк, ну скважиналар бораулатырлык акчалары юк. Акча яна байлар кулында хәзер, безгә менә шушы чорны файдаланып калырга кирәк.

—Яна байлар искергәнче, арендаторлар бөлгәнче, ярлы халык үлгәнче, ул акчаларны безнең кулга күчерергә кирәк. Әйеме, Наил Кадырович.

—Нәкъ шулай! Тик сәяси телдә сөйләшмә, матди телдә сөйләш. Менә сез бригадада өчәү... Һәр борауланган су скважинасыннан өчегезгә илле процент хисабыннан түләнәр, калган яртысы контор файдасына. Сез ул акчаны үзара ничек бүлешерсез—анысына мин катышмыйм. Ә бер коедан конторга күпме табыш кергән—монысына син катышмыйсың! Килештекме?

Карданның “тәресенә” май төеп яткан жиреннән Мәдияр тавышы ишетелде. Ул үзе платформа астыннан күренмәсә дә сүзләре аермачык аңлашыла иде.

—Гафу итегез, минем дә сүзгә катышасым килә. Элек без айга ике-өч коедан ары бораулый алмый идик. Эшенә күрә яңа вәгдәләрегезне бик төшемле урын дип әйтеп булмый икән.

—Әйттем бит, “элек”не онытыгыз дидем. Элеккегечә йөз илле, өч йөз метрлы су скважиналары төшегезгә генә керәчәк сезнен. Яна байларга йомшак су кирәк. Ә йомшак суны беләсез—Казан тирәсендә ул өске катламнарда гына. Димәк, жәйге көннәрдә сез көн саен берәр кое бораулай аласыз!

—Ул хәтлек эшне безгә каян табып өлгерерсез икән, Наил Кадырович?

—Эш күп. Бүгенгесе көндә Жиде күл авылындагы бакча ширкәтен алсак кына да, унжиде заказ бар. Акчалары түлängән, скважина борауланды дип кул гына куйдырасы бар. Йә, Фазыл, гараждан куып чыгарыйммы, әллә үзегез кузгаласызмы?

—Арканнарны алыштырасы бар да, пычрак насосның пешкәкләрен сүтеп жыясы...

—Вәт! Төгәл ике көнлек эш. Жиде күлгә барыгыз да заказчикның өй түренә жәлеп ремонттыгызны төгәлләгез.

—Ник ватык агрегат белән килдегез дисә?

—Димәс, димәс! Киресенчә, ниһаять килделәр, дип сөенер генә. Юкса һәр заказчик көнгә икешәр-өчәр кат шылтырата: “Бораулаучыларыгыз кая, кайчан килә?!” Аптырагач йөдәгәч, юатыр сүзем, яна вәгдәләрем калмагач, телефонны алыштырдым, автоответчик куйдырдым. Язылган гозерләрен кереп тынлый аласың. Әйдә...

—Юк, ышанам инде, болай да.

Наил Кадырович хәйләкәр елмасп кына Фазылны читкәрәк дәште. Тегесе: “Эштә минем бернинди серем дә юк”,—дигәндәй, инбашларын сикертеп егетләр ягына ымлады. Начальникның чынлап торып чакыруын күргәч, берәр мөһим сүз барлыгына ышанып ризалашты үзе.

—Кадрлар бүлегенә кереп, контрактка кул куярга онытма.

—Зөмәйрә янынамы?

—Әйе, Зөмәйрә Харисовна әбәткә бикләнгәнче кәгазь эшләрен бетереп чык.

—Ник Харисовна, ник әле Зөмәйрә ханым гына түгел?

—Анысын да әйттимени инде?—Наил Кадыровичның рәхәтләнеп елмаюдан күзләре кысылып бетте.

—Нәрсә, бәбәкләрең ярыгыннан карап көлөп торасың президент яшты?! Бер башлагач жөмләнне әйтеп бетер инде.

—Син куеныңда төн кунып чыккач...

—Моңысын да беләсенме?

—Сон, Фазыл, бер авыл кешеләре лә без. Кемнең кем янында кунып чыкканы сер түгел.

—И шуннан?

—Син киткән көнне үк ханымың гәжиткә белдерү биргән, танышу-кавышу өчен. Күрсән, Фазыл, ярты Казан буйдак карта я диярсен—сәгать саен шылтыраттылар: “Зәмәйрә Харисовна! Зәмәйрә Харисовна” дип, өзгәләнеп очрашуга чакырып торалар. Инде без дә хәзер “Харисовна” дип дашәбез.

—Ә, теге танышлары?..

—Берсен йортка кертте. Үземнең күргәнәм юк, ну егерме яшкә кече диделәр ирен. Зәмәйрә бала тапты. Ике ел була инде... яшәп торалар.

—Вәт Фазыл, мәхәббәт һәм нәфрәт кайда ул! Гомер бакый бер коллективта эшләп Зәмәйрәнең серенә төшенмәгәнбез. Тол картаерга ант иткән ханым, синен белән бер төн эчендә үзгәрде дә куйды... Бар, кер, күр үзен, сөендер...

—Син инде крутой президент, контракт кәгазьләрен юри ана бирден әйеме?!

—Юк, Фазыл. Маркетинг эшләре дә Зәмәйрә Харисовна кулында хәзер. Так што, бергәләп эшлисе.

“Ашыгып кияүгә чыкты, бала тапты, ике ел инде”,—дигән сүзләрдән Фазыл кинәт сискәнәп китте. Әйтерсен лә, монарчы аның жанында нерв жепселләренен иң кирәкле чылбыры өзек булган, шушы өч фикер ул өзеклекне өч катлап бәйләп төенләп куйды. Һәм Фазылның жанына ут капты. Кызыксыну, көнчелек, тизрәк күрешергә теләүдән иде ул ут... Өч төен бергә төйнәлгән икән—монда очраклылык юк... Машинасына ут капкан абзый янгын сүндерү почмагына комлы чиләк эзләп килгәндәй, Фазыл “кадрлар бүлегенә” кабаланып килеп керде:

—Зәмәйрә!

Зәмәйрә үзе генә түгел, аның жанында тагын ике кыз төшкә чәйгә әзерләнәләр. Кайнап чыккан ак чәйнекнен шнурын уттан өзмәк булып үрелгән чагы иде аның. Фазылны күргәч, каушавыннан ялгыш, оядан чыгып бетмәгән штепсельгә кулы тиеп алды. Һәм Зәмәйрәне дерелдәтеп ток сукты. “Ой!” дип өзгәләнеп өлгерде. Ләкин, бу аваз ток чеметеп алган имән бармакның авыртуыннан түгел, һич түгел... Фазылның жан уты Зәмәйрәгә дә күчте. Кызлар кызгану йөзеннән тынсыз калганнар иде, Зәмәйрәнең елмаюын күргәч, ана кушылдылар.

—Зәмәйрә Харисовна,—диде Фазыл, әлеге кызларның ике арадагы серне белгән белмәмешкә сабышып.—Зәмәйрә Харисовна, контрактка кул куясы бар икән.

—Әле сез ана кул куймадыгызмыни?—дигән булды Зәмәйрә һәм ашыкмыйча гына калын өемнән килешү кәгазен эзләргә кереште. Эзләмәде, кайда ятканын белә ул. Күреп кал мине дип, сонгы тапкыр мөмкинлек бирүе аның Фазылга.

Зәмәйрә... Яшәүнен әллә нинди ысулларын белә... Сонгы өч дистә елда хезмәттәшләре аны бары тик озын муенлы шәмәхә свитердан гына күрергә күнеккәннәр иде. Бактың исә, ачык изүле, кыска жинле, сыланып торган футболка да бик килешә икән үзенә. Әрдәнәләп өелгән жирән толымнарын юксынып өлгергән иде Фазыл—жилкәсенә тузгытып салгач та купшыланып ымсындыра. Өр-яна балдак киелгән бармагы белән читкә сыпырып куяр өчен генә калдырган маңгай чәче чын яшен яшереп самимилек өстәп тора.

Контрактка кул куйгач, иркенләп сөйләшер вакыт бетте, тик әйтәсе

килгән сүзләр бар әле. Зәмәйрәнәң бұлмәдәш коллегалары артык яшь күренсаләр дә күзгә-күз карашып сүзсез калган ике йөрәкнен аулак минут көткәнән генә аңларлык иделәр, кайнар чәйнекне күтәрәп, салатка диелгән яшел кыярны юар өчен урамга ук чыгып киттеләр. Ябык түтәлләрдә үскән “Зозуля” сортлы озын кыяр турындагы Шәрәфи мәзәген искә төшерделәрме—кызлар артыннан серле көлү ишетелеп калды.

Икесе аулакта калгач, вакытны әрәм итмичә, бер-берсен борчыган сорауларга җавап эзләделәр. Гадәттә, мондый аңлашулар аерылышканнан соң, күп вакыт үтеп кинәт очрашкан элеккеге ир белән хатын арасында була торган иде.

—Мин сине икенче көнне үк көттем, ник кайтмадың, Фазыл?

—Саубудлашып киткәчме?..

—Эзләгәнәнне таптыңмы сон?

—Өйләнү кайгысы юк әле миндә, күрәсәң ич—эш янартып йөрим.

—Кызыл кар яуганчы сайлан инде алайса.

—Ә син үзен ник ашыктың, Зәмәйрә?

—Сонга калам. Ана буласым килде.

—Шулай, көтмәгәндәме?

—Мәхәббәттә бала тиз туа.

—Мина кызынны күрергә ярыймы?

—Юк! Әгәр син аны күрсәң—тормышыбыз пыран-заран буталып бетәчәк.

Дәрәслекне ахырынача ачып бетерергә теләмәде Зәмәйрә. Әгәр ул шушы минутта баланың чын әтисе кем икәнән әйтсә, сонарып корылган гаиләнән терәүләре жиңерелер, куанычлары коелыр иде.

—И Фазыл, теленә салынып вакытынны әрәм итмә, ичмасам, кызлар әйләнәп кергәнче бер үбеп кал, теге төндәгечә татлы итеп, сонгы тапкыр... Бу күрешү иремә хыянәт итү дип аталмас. Минем моңа хакым бар...

Кайда йөрдең?

Егерменче гасыр төгәлләнер алдыннан бик күпләргә “Текә” дигән кушамат тагылды. Гомер кыскартып озын берлек артыннан куу, инглизчә аталган исерткечләргә мәкиббән китү, эксклюзив киёмнәргә төренү, мактаныр өчен генә юкка-барга көрәкләп акча чачу, тән сакчылары белән масаю—Текәләрнең яшәү рәвешенә әверелде.

Унсигез миллион коммунист сулъяктан унга борылып яткач, байрактарның төсә алышынды, кешеләрнең холкы үзгәрде, дөньяның асты-өскә килде—явызлар өскә менде, мәхәмәтлеләр аска төште. Эшсез, өйсез, мөлкәтсез калганнар сулга каерды; эшсез, өйсез, мөлкәтсез калдыручылар унга сөйрәде... Текә Вәли боларның берсенә дә керми—ул урталыкта. Әлегә мактаулы кушамат ана руль артындагы тәвәккәлләге өчен ябышты.

Түрәләрне Рәсәй машиналарына күчәрәп утырту турында Мәскәү хакимиятенәң Указы чыккач, Наил Кадырович үзенә “Волга”сын иске шоферы белән бергә сатып жибәрде һәм җаваплылыгы чикләнгән ширкәттән яна “Джип” кайтартты. Әлбәттә, кирәкле төснә эзләп тапканчы бер ай чамасы көтәргә туры килде. Ул дүрт атна бус машинасыз эшләде... Ак Чишмәгә иртәнге жидедә килеп житәр өчен бишләрдә өеннән чыгып, автобустан трамвайга күчте, шәхси таксилар туктатты, янадан тәпи йөрергә өйрәнде... Дөньяга карашы үзгәрде. Көн саен шәһәр транспортында изелгән гади халыкны яклап шәһәр мэриясенә хатлар язарга жыенган иде инде ул. Вакыты гына житмәде...

Яна джипка килешеп торырлык яна йөртүче кирәк иде.

Колхозның мактанчык житәкчеләре, банкетларда ярыштырып өчен, жырга-бийөгә һавәс кызларга өйләнергә тырыша... Кабул итү бұлмәсенән юл өстенә “мисс...” конкурсларында жингән чибәркәйләрне секретарь итеп

кую да түрөлөр арасындагы бөйгөнөң бер төрө... Шәхси шофер сайлау исә— үзе бер сәнгать: машинасына карап начальствоны бәялиләр, ә йөртүче исә, үзенә утырып йөрүченең ни сөйләгәнән ишетмәскә, кем янына йөргәнән белмәскә, күрмәскә... әйтмәскә һәм кирәксә, машинасын сүндөрмичә, көнө-төнө көтә белергә тиеш.

Ак Чишмәдә вакантлы урыннар бушаса, баганаларга игъланнар ябыштырып, радио-телевидение аша чакыртып, кадрлар эзләү гадәте юк. Наил Кадыйрович кирәкле кешене үзе эзләп таба. Ана Салмачы бистәсеннән “Оргсинтез” факелы астындагы эш урынына төгәл килеп житәр өчен, елның теләсә кайсы фасылын тигез күреп, зарланмый һәм каушамый торган асыл йөртүче кирәк.

Түбән Осланнан килгән бакчачылар ширкәте рәисе белән борауланасы коеның бәясе хакында ишек бикләп килешә торгач, өйгә кайту вакыты чамадан сикергән иде. Кичке жидедән соң: “Кайда йөрдөң?!”—дип чырайга-чырай килә торган хатының барында кабаланмый нихәл итәрсен?! Әлбәттә, Түбән Ослан заказчыга әйтсәң, “УАЗ”игы белән шәһәр читендәге әйләнгөч юлдан “эһ!” дигәнче Салмачыга илтөп куя ала. Ул чагында, горөф-гадәт кушканча, рәисне өөнә дәшөп сыйларга, кунак итәргә туры килә. Бу исә, яна таныш белән якынаю, дуслашу дигән сүз. Ә дус-ишләргә һәм туган-тумачаларга коеларны чиратсыз бораулыйсы, бәяне дә төшерәсе була... шуна күрә, Наил Кадыйрович ширкәт рәисенә сер бирмәде, коры гына саубуллашып, очраклы машина ауларга дип олы юлга ашыкты.

Озак көттермәде, шәфәкь күлөгәсеннән бер “Жигули” килөп чыкты. Кул күтәргән кешене узып илле метрлап үткөч, кинәт туктады үзе һәм Наил Кадыйровичның куып житкөнөн пошынмыйча көтөп торды.

—Шөф, кая барабыз?—диде ул ачык тәрәзәдән башын тыгып.

Пассажир—Шөф, йөртүчесе—Командир булып юл хакын килештөләр. Шөф өйгә ашыгуы турында ашыгыбрак әйтөп ташлады бугай, Командир завод тирәсендәге ерганакларны үткөнчө үк куаларга тотынды. Чокыр-чакырларны кистөрөп, каршы килгән машиналарны өркөтөп, узарга тиешләрөн янга кысып, жөяүлөләр сукмагын юл итөп тизлекне арттыруын белде. Шөф саклану каешын каптырып, ишек тоткасына ябышты. “Исемен ничөк, Командир?”—дигән өч сүзлө жөмлөсө дә дүрт жирдән өзелде, сорау жавапсыз калды.

Шунысы сәер, ун минут чамасы узгач, Шөф бу тизлектә төмам иялөндө һәм аның командирга ышанычы арта барды, ишек тоткасыннан кулын алып, каештан тугарылып, утыргычка жәелде.

Урамда көзгө кич, кабинада июнь рәхәте. Ян тәрәзә ярыгыннан кергән тыгыз жил борын төбөндәге гарәп касәсенә салынган жофар маеның хуш исен туздыра.

Ул жөйгө чама белән киенгән. Кыска жинлө ак күлмәгенә элмәген бушатыбрак яшел галстук таккан. Мул гәүдәсен искәртөп кесә авызы чөкрәөп торса да чалбары сызык төшөрөп үтүклөнгән. Туры башлы олы түфлиләрө пөдальнө бөтөнлөй каплаган. Аяк савытына күрә бую таман, утыргычны сонгы сырына чаклы этөп куйган, арткы рәттә аның турысына кешө сыярлык хут калмаган. Тагын искәрөрдөй нәрсә шул: егөтнөң башы зур, күзләрө көчкөнә; сыны авыр, кул хәрәкәтләрө житөз; чөчө кара, чыраө ак. Вак тешләрө тезөлөшөп тулган зур авызы тәжрибөсөз рәссам ясаган шаяру көбөк шыксыз күрөнсә дә ул аның үзөнә килөшөп төра хәттә.

—Ашыгам дигәннән, Шөф, бервакыт гаишник туктатты,—дип, ятланган хикөясөн тезөп киттө егөт,—кырыклы знакны күрмисөн мәллө, кая куалыйсын шулхәтлө, ди бу мина. Минәйтәм, Яна елны каршы аласым бар... Ниткән Яна ел, 8 март житө бит индө, ди бу... Вөт, вөт, минәйтәм, шуна ашыгам да, хатын икө айдан бирлө борчылып көтә торгандыр дим... гаишник карап-карап торды да якын ук килөп: а ну, өрөп кара әлө, ди... Мин: “Һау, һау, һау!”—дип өрөп күрсәттем үзөнә.

—Штраф түләттеме сон?

—Юк, иске булса да анекдотларын ошады, бу юлга гафу итәм,—диде. Шоферларны күп күрдә инде, Наил Кадырович. Әлеге егет әрсез йөртсә дә светофорларны санлый, ашыгам дигәнгә карап сары утларга ыргылып керми, юл аркылы чыккан гамьсез жәяүлеләргә сүгенми, кычкыртмый, янәшәсендәге пассажир белән сөйләшеп барганда алгы тәрәзәсен онытып жавап көткән якка башын боргаламый. Бу гадәтләрен бик яратты ул анын...

—“Шестеркан” искергән, янартасы бар,—дип башлады Наил Кадырович, сүзне вакансия тирәсенәрәк борырга теләп.—Өр-яна машинада йөрисен киләме?

—Килә шул. Менә, яна машинага жыеп йөрим ич инде. Сезде гаиләгезгә илтеп тапшырсам, яна домкратлык була. Кичә юл ныграк унды—карбюраторлык жыелган иде... Хәер, төн озын әле, бүген дә жыелырга мөмкин.

—Жыеп бетерәсенме соң инде, машинанны?

—Төнлә “бомбить” итеп йөрөп кенә куандырып булмый, баяларне куып житәр хәл юк.

—Көндез берәр жирдә эшлисенме соң?

—Кибеттә каравыл торам. Бер төн эшлим, ике төн ял итәм. Акчасы әллә ни юк инде, аның каравы, буш вакыты күп кала.

—Ә мина шофер кирәк. Машинаны фирмачлардан үзенә сайлап аласы. Әйдә, тәвәккәлләп кара?!

Егет хутлы барган машинаны кисәк туктатты: “Ә син үзең кем буласың соң?”—дигәндәй, Наил Кадыровичка таба борылган жиреннән, сиез ияген инбашына терәп хәрәкәтсез калды.

—Шеф, может синең “таксига” түләргә акчаң гына юктыр, шуна шыттырып барасындыр, бушлай йөрткән юк минем, кул китә...

Наил Кадырович сул кесәсеннән визит карточкасы, уң кесәсеннән йөз сумлык чыгарды. Егет визитканы алды алуын, ә акчаны кая куясын имән бармагы белән ике утыргыч арасындагы тартмачыкка таба төртеп күрсәтте.

—Шабашка акчасын кулга алсан хәрәм була... Кул китә,—дип кабатлады ул.—Ак Чишмә Президенты!.. Бүген графигым каравылга туры килгән булса, Казанда “Ак Чишмә” дигән акционерлык кампаниясе барлыгын белми каласы икәнмен.

Янадан кузгалып киткәч, егет машинасын артык куаламады. Хәер, Наил Кадыровичның өенә дә ерак калмаган иде инде.

—Мин алай ук лихач түгел, сез ашыкканга гына куган булдым,—дип акланды егет, әлеге начальникның үзенә яна хужа булу ихтималын күздә тотып.

—Алайса, таныштык дип исәплик.

—Әйесен әйе, тик минем исемем сезнеке шикелле катлы-катлы түгел, просто—Вәли генә.

—Вәли дисән, бигрәк кыска килеп чыга, мин Текә Вәли дип кушып әйтермен... Кайсы коттедж янында туктыйсы, дип ник сорамайсың, олы урамнан барасың да барасың.

—Бу Салмачынын почти бөтен ташпулатында кемнәр яшәгәннән беләм инде мин. Әйттем ич, төнлә такси булып машинага акча жыям дип, әнә теге—өч катлы, чатыр түбәле, ике гаражлысы сезнекедер дип уйлыйм.

—Әйе, нәкъ үзе. Бакчасындагы су мичкәсеннән чамалап әйткенме?

—Юк. Балконыннан яртылаш чыгып, бер ханым бинокль белән безне күзәтә—шуннан таныдым.

—Җе... бүген ерак юлга чыгасым юк, кичке кинәшмәләр дә күренми, вакытында кайтырмын дип иртән эшкә киткәндә ялгыш шапырынып өлгергән идем. Вәт, борчылып көтә инде...

—Борчылу—көнләшүнең бер төрө!.. Алай да мин сезнең акчагызны кире бирим. Сизгә эшкә киләмме әле, юкмы—билгесез. Ә балконга чыгыплар көтә торган хатын миндә дә бар. Акчасыз кайтсам, ул да бик... борчыла...

—Инде Ак Чишмәнең кайда икәннен беләсен, иртәгә иртүк кил.

—Балки... Кем белгән?... Ниме, Наил әфәнде, ә сезнең оешмада хатын-кызлар күп эшлиме?

—Коелар бораулау—ирләр эше ул. Бухгалтерия белән кадрлар бүлеген кушып санасан дүртәү булып.

—Хатын-кызның күп булмавы әйбәт икән анысы.

—Өйдәгеләрен борчыламы?—Наил Кадырович “Борчыламы” дигән сүзгә аеруча басым ясады.

—Өйдәгеләрдән бигрәк, үзем борчылам... Хатын-кыз күп булган жирдә тынычлап эшли алмыйм мин...

Килде Текә Вәли, иртәгесен үк килде...

Президентны кем йөртә?

Шул көннән башлап “Ак Чишмә” президентын Вәли йөртә башлады. Каравылга чыгар төн житкәнче үземне сынап карыйм дип килгән егет яна машинадан төшәргә теләмәде.

Дус-ишләрен, таныш-белешләрен күргәч, Наил Кадыровичның беренче сүзе “Исәнмесез?” булса, икенчесе Текә Вәли турында башлана иде: “Сез ул егетнең ничек йөрткәннен күрсәгез!!!”

Һәм күрергә теләгәннәр дә шактый табылды. “Мелиорация” траст компаниясенә, Кремльгә барасы булса, һичьюгы Юдино станциясенә килергә тиешле адреслы вагоннарны каршы алырга дигәндә, Наил Кадырович машинасына гел артык юлдаш иярә торган иде. Вәлинең руль артындагы кыланышларын күрәп сокланучылар да, яшәүдән туйган каскадер яна машинаң жылы тәнендә тузсын дип үртәүчеләр дә табылды, шунысы сәер, телдән-телгә күчеп халык шоферына әверелә башлаган Текә Вәлине кызык өчен үз ягына авыштырырга теләүчеләр дә юк түгел иде. Ләкин егет, көндөзгә түлөүгә артык зарланмыйча, материалъ ярдәмнәр сорап гаризалар язмыйча гына эшли торды. Юлда йөргәндә үзе узынып сүз башламады, Наил Кадырович сораулар бирсә, җавапсыз калдырмады. Эшлекле очрашуларга жыелганда кабинадан чыгарга ашыкмады, юкса бусынына карап һәм заманча киенүен бәйләп дигәндәй, яна танышлар иң әүвәл Текә Вәлигә кул бирә торганнар иде. Ә гәүдәгә шактый кайтыш һәм жәяү йөргәндә колхозчы адымнарыннан бизә алмаган Наил Кадырович, киресенчә Текә Вәлинең шоферы сыманрак күренә иде. Президентның кисәткәннен көтмәде, Текә Вәли моны үзе сизеп алды.

Дингезнең яшь дулкыннары төсендәге машинаның рәхәтен күрәп өлгермәде Вәли... Көннәрдән бер көнне Наил Кадыровичны Салмачыдагы таш пулатына илтәп куйгач, кайтыр якка дип борылган иде, аяк астыннан гына дигәндәй, бер милиционер калкып чыкты, үзе ашыккан юлчы рәвешенә кереп, болгый-болгый кул күтәрә. Туктамый чараң юк. Дөрөс, бу халыктан юл хакы түләтә алган шофер тумаган әле безнең Рәсәйдә. Шуна күрә, артыгын көйләмичә, өенә хәтлек илттермәсен өченгә кискен сәбәп табарга кирәк иде.

—Иптәш капитан, трамвайга чаклы гына булса—рәхим итегез!—Һәм Вәли сәгәткә карап алгач, тавышын кырысландырды.—Һай, тагын ун минуттан, гаражга кайтып житеп, машинаны икенче сменага тапшырып өлгерәсем бар, бик ашыгам.

—Ярар,—диде капитан,—бу байлар тупигыннан чыгып житсәм, кайда төшереп калдырсан да үпкәләмәм.

Юл читендә ян белән басып торгангамы күренмәгән—капитанның

билендә уенчык шлагбаумсыман аклы-каралы таякчыгы эленеп тора иде. ГАИ инспекторы икән үзе... Күкрәк кесәсендәге селектордан постларның узара сөйләшкәне ишетелеп бара.

—Мин дә ашыгам,—дип сүз башлады инспектор тыныч кына.—Рәхмәт әле, менә син очрадың.

—Жәяү йөри торган гаишниклар да бар икән! Житмәсә үзегез офицер кеше.

—Экипаж кибеткә дип киткән иде. Берәр авария күрәп туктадылар, ахрысы, мине оныттылар.

—Ярар сон, алай ашыккач... ГАИ капитаны гел утырмый безгә, кем әйтмешли инспектор үзебездә, юлдагыларыңнан шүрлисе юк.

Һәм Текә Вәли, берәз масаеп, берәз капитанны үртәп, дигәндәй, джипка көч бирде.

—Син элек “скорый” да эшләмәдеңме?

—Юк, иптәш капитан “О1-02-03” машиналарына утырганым юк әле минем.

—Круто йөрисен.

—Гел начальство йөрттем мин, ә начальство, үзегез беләсез, ашыга торган халык.

—Штраф түли-түли синен техталонда кул куярга урын юктыр инде.

—Ялгышасыз, иптәш капитан, талоным чип-чиста.

—Инспекторларның бер дә туктатканы юкмыни?!

—Туктаталар. Праваны сорый башласалар машинамы калдырам да китәм. Икенче көнне китереп бирәләр. Әйтәм ич, начальство йөртәм дип.

“Финляндия” кибете янына килеп житкәч, капитан туктарга кушты. Үзе кабинадан чыгарга ашыкмады.

—Барыбер ышанмыйм. Крутой шоферлар бездә дә бар ансы, тик рульдә шушылай йөрәп, техталонына бер кисәтү язылмавына ышанмыйм... Праван бөтенләй юктыр әле синен, шуна шапырынасындыр.

—Минме шапырынам? Менә, пожалысты, ике категорияле.

Капитан Вәлинең юл кәгазьләрен учына алды.

—Тәк, гражданин Сабиров, Салмачыдан монда килеп житкәнче уңжиде нарушение ясадың: кырыктан арттырмаска дигән дүрт знакны сиксән белән үттең; алты очракта, ярамаган килеш, узарга кердең; олы юлдан килгән өч транспортны үткәреп жибәрмәдең; ике тапкыр рәхсәт ителмәгән жирдә трамвай юлын кисеп чыктың... Саныйммы тагын?..

—Шаяртмагыз инде капитан, әйтәм ич ашыгам. Документларны бирегез дә хушлашыйк. Ярар, шуна күрә рәхмәт әйтеп тормассыз.

—Бернинди шаярту юк, гражданин Сабиров,—капитан документларны куен кесәсенә салды.—Энә, минем экипаж килеп туктады. Ул безгә Салмачыдан бирле иярәп кайтты, син ана игътибар да итмәдең. Хәзер шунда күчеп утырып уңжиде статьялы беркетмә язабыз.

—Иптәш капитан, үзегез ашыгам дидегез ич, шуның өчен генә.

—Син рульдә. Пассажир нәрсә димәс сина, һәрберсен үти башласан...

Һәм Текә Вәли, Казан шәһәренен Мәскәү районында, Чистай урамындагы Финляндия кибете каршында правасын алдырды. Ярты сәгать бие беркетмә язганнан соң, капитанның йөзендә канәгатьлек хисе чагылды.

—Гражданин Сабиров! Бәлки, сина праваны иртәгә үк китереп бирерләр. Ләкин минем әле монарчы, болай рәхәтләнеп, протокол тутырганым юк иде...

Икенче көнне түгел, ике ай үткәч тә китереп бирмәделәр. Беркетмә шундый бай эчтәлекле иде ки, хәтта Урман арты бистәсендәге хужалыгына чиратсыз су скважинасы казытып биргән өчен рәхмәтләр укыган полк командиры да ярдәм итә алмады.

Фазыл бригадасына кушылганда Текә Вәлинең машина йөртәргә хокукы юк, кушаматы гына бар иде. Тик, Наил Кадыйрович аны эштән

куарга рөхсәт итмәде. ГАИ капитанын эзәрлекләп чыгарга мәжбүр иткән шикаятьчеләргә үч итеп, башка байлар кулына эләкмәсен өчен ул аны ничек кенә булса да, "Ак Чишмә"дә калдырырга теләде.

Ул әле бригадада беренче атнасын гына, Фазыл белән Мәдияр ни кушса шуны гына эшләп йөри. Килгән көнне үк агрегатның һәр жиһазы, һәр эш коралы белән жентекләп танышып чыкты, һәм үзен шундук тәжрибәле бораулаучы кебек хис итте. Аның көндәлек эш барышында еш телгә алына торган ротор, редуктор, барабан, вертлюг, насос ише кирәк-яракларны күргәне бар. Ләкин төп эш жир астында бара. Тирән катламнарда су каян килә? Аны ничек эзләп табалар? Син тәжрибәсез әле, дип, әзрәк түләмәсләрме? Үзләре белгәнне өйрәтерләрме?... Кыскасы, жир астындагы һәм яна һөнәр эчендәге билгесезлек аны мажарасы белән түгел, ә көн күрергә ярардай гамәл буларак кызыксындырды...

Байлар коесы

Алар тагын Жиде күлгә килеп төште. Төште дип чын мәгънәсендә әйтергә була, чөнки машина туктап өлгердеме-юкмы, Фазыл инде жиргә сикереп тә төште. Мәдияр да сикерергә ашыкты, Фазылны кабатлар өчен түгел, сагынып, үз итеп, таныш болыңнарда еллар чалымын тоеп. Ул елларны санар өчен бармакларын житмәс. Хәер, Текә Валине дә кушып санасаң житә. Ләкин анын өчен Жиде күл әле хатирәләргә уелмаган билгесез авыл гына. Әнә ул, кабина ишеген ачып куйды—аякларын урамга чыгарып утыргычлар өстенә сузылып ятты. Ана: "Төш!"—дип әйтүче юк. Ул әле яна кеше, әйтеп тормасалар нәрсә эшлисен белми. Фазыл белән Мәдиярның тау итәгенә ник төшөп барганын да аңлап бетерми. Кирәксәм чакырырлар әле, дигәндәй, буш вакыт барында ял итә. Жиде күлгә килгәндә янда утырып барды. Фазыл ана рульне бирмәде, правасыз йөртүчеләргә машина ышанып тапшырган кешенен үз правасын алалар, диде. Хак әйтә, әйтүен. Текә Вәли үзенен хокуксыз көннәрен бик авыр кичерә, белмим, озакка сузылса нишләр?!

Фазыл белән Мәдияр, үзәнлектә ярышып-ярышып, нидер эзли.

—Кайсы тирәдәрәк әле ул?

—Хәзер табабыз аны, Мәдияр!

—Мина ияреп йөрмә, читкәрәк чык.

—Үзәнлегә нәкъ шушы, өянкесе күренми...

—Әллә кайчан авып, учакларда янып беткәндер инде. Син хәзер кычыткан өлеп үскән жирне тап, өянке төбә шул булыр.

—Менә, вагон торган жиргә охшаган. Вышка әнә тегендәрәк—кәбестә басуы читендә иде.

—Ат колагы басуы бу... Нинди жир кыргыйланып беткән.

—Бүлгәләп сатасылары бардыр, шуна сөрмәгәннәр...

—Фазыл! Менә безнең скважина!

Алар икәүләшөп әйлән-бәйлән уйнадылар. Көлтәләнөп үскән кара әрем уртасыннан тырпаеп торган торба башы—әйтерсен лә, балачак бәйрәмнәренен яшел чыршысы! Сөенечтән шигырьсез, моңсыз такмаза туды:

Тиле-миле күп төрле,

Диваналар бер төрле...

Их-ма!

Күргән кеше шаккатыр,

Безнең яшьлек тап-такыр...

Вәли сагаеп калды, яннарына килеп баскач әлегә тамашаны нәрсәгә юарга белмәде. Ил башлыгы булырдай ике ирнең үзләренә генә мәгълүм сүзләр тезеп, ясле баласыдай сикеренүе—дөрөс хәл түгел... Балки йоласы кушадыр, дип, уенга кушылды. Өчәүләшөп әйләнүе күнеллерәк тә иде.

— Мужики! Сез бурильщиклармы әллә?!
 Уен өзелде. Сорау бирүченең эшлекле тавышы сискәндерде:
 — Сез Наил Кадыировичтанмы?
 — Юк, без “Ак Чишмә” неке! Ә Наил Кадыирович кешесе менә бу,—
 диде Мәдияр, Текә Валигә төртеп.
 — Мин—Хәсәншин! Ишеткәнегез бардыр...
 — Ә-ә-әйе, сезне белмәгән кеше юк,—дигән булды Вәли, һавалы
 Хәсәншиннын мин-минлегенә тимәс өчен.
 Ул, Текә егетне остазга санап, күрешкән жирдән кулын ычкындыр-
 мыйчарак торды:
 — Исәп-хисап тәртиптә, мин сезне кичәдән бирле көтәм.
 Ялан тәпиенә мунча чүгә кигән, өзек балаклы джинсы чалбарын хат
 ташучы сумкасы кебек итеп инбашына каеш белән элгән күлмәксез Хәсән-
 шин үз капкасына таба юл күрсәтте.
 — Сизгә яна кое бораулатып акча түгәсе юк,—диде Фазыл хужаны
 кире үтәргә теләп.—Менә, чын чишмә бу! Суы—дингез! Әйбәт саклан-
 ган—торба башын тимер капкач белән япканнар. Илле адым арага канау
 казып, ишегалдына чаклы сузасы гына кала.
 — Каян беләсен?
 — Мастерыбыз ул безнең,—диде Вәли, ниһаять, җавап тотуны үз
 өстеннән төшереп.
 — Житмеш икенче елны борауладык,—диде Мәдияр да өлешкә кереп.
 — Брат, анысы шулайдыр, ну миңа персональный кое кирәк. Колхоз
 суына калгач, крәстиянга әйләнәм ич мин.
 Мәдияр тагын такмакларга кереште:

Персональный компьютер,
 Персональ машина,
 Персональ скважина,
 Персональный пенсионер...

Беренче көннән үк заказчы белән әчелешле булырга теләмәде Фазыл,
 тату сөйләшүгә күчте.
 — Акча түлгән кеше һәрвакыт хаклы! Без сезнең кулда...
 Хәсәншиннын күнеле булды:
 — Вәт ичмасам, монысы братларча.
 Мәдиярнын өйрәнчек малай кебек сүзсез басып торасы килмәде.
 — Хәзер ишегалдыгызга кереп вышканы урнаштырыйк. Эшне иртәдән
 башларбыз.
 — Карасана! Сез бөтенегез дә мастерлар икән. Бик дөрес, изге эшне
 иртән башлау фараз ди, теге китап... Өйнен подвалы белән беренче каты
 сезнеке. Бассейндагы су атна башында гына алыштырылган.
 — Каян алдыгыз?—диде Фазыл, иртәгесе көнгә бораулар өчен дә су
 кирәген белеп.
 — Казаннан китерттем, Зәнгәр күлдән... Ярты сәгәттән сауна өлгерә.
 Суыткычлар тулы. Тәк, “баяннар” мәсьаләсе ниһәл—өчәү житәмә сезгә?
 Хәсәншиннын тел уйнатып әйткән сүзләрен авылчарак кабул итте
 Фазыл. Баян булгач, жырлата торган нәрсә—мөгәричтер, дип аңлады:
 — Кеше саен берәү житәр. Күпкә китсә иртән кыенга төшә...
 Балаклары өзелсә дә чалбарынын кесәләре исән калган икән, Хәсән-
 шин телефон чыгарып, аягүрә генә кемнәргәдер йомышлар кушты. Бирелгән
 әмерләреннән барысы да кичке ялны тиешенчә үткәрү өчен иде.
 Ләүкә почмагындагы датчик йөз егерме градус күрсәтә! Мәдиярнын
 битендәге, мангаендагы, иягендәге һәр шадрасына тир бөртәге ябышкан
 йөзе жемелдәп тора.
 — Һәр заказчик шушылай каршы алса эшләп үләрсең...—Текә Вәли
 тагын нәрсәдер әйтмәкче иде, сулыш юлы пеште.

—Борчылма, рәхәттән үлмәссен,—диде Мәдияр, йөзөндәге жемел-дөвекне сыпырып.

—Без монда парга очып бетмәбез микән? Артыгын утырмыйк,—диде Фазыл,—әле берәз баян уйныйсы да бар.

Ишекләр күп инде ул дөньяда. Ләкин аларның һәммәсен дә шакып, рөхсәт сорап ачасы түгел. Әйтик, кибеткә, кинотеатрга, өснә кайтып кергәндә... Трамвай, гараж, бакча капкаларын шулай ук шакып тормаслар.

Ләүкә тулы ирләр утырганда сауна ишеген шакысалар шиккә төшәсен икән ул... Тиргә баткан күзләр бер-берсенә аптырашып карап торган арада вак-вак такталардан корамаланган ишекнең икенче ягыннан Хәсәншин тавышы ишетелде:

—Егетләр, баяннар керә!

—Чыккач эчәрбез, монда исереп үләсен!—дип әйтеп бетергәнче ак-кошлар кебек тезелешеп, сәхнәгә менгән балет артистлары шикелле аяк очларына басып, билләренә уралган сөлгеләрне кыска итәк сыман итеп өч кыз кереп өлгерде.

“Привет, мальчики?!”—дигән сәламнәреннән абайлап кына кызлар-ның кайсы милләттән икәннен төгәл әйтеп бирүе мөмкин түгел иде. Хәер, милләтнең мунчадагы роле—сүнгән машинаның руле кебегрәк, әлләни әһә-мияте юк. Шулай да Мәдияр: “Боларның берәрсе Ростов якларынан түгел микән?”—дип, пошаманга төшеп өлгерде һәм күнелдә шик калмасын өчен ачыктан-ачык сорап куйды:

—Девочки, сезнең кайсыгыз Галина исемле?

Өчесеннән дә “юк!” дигән җавап ишеткәч, Мәдияр сөенеченнән авызын жыя алмады.

Күз алдында торган өч кызның берсе—озын, берсе—кыска, берсе—ябык. Озыны—сары чәчле, ябыгыныкы—чем-кара, кыскасы—көл төсенә кергән. Сары чәчлесе—зәнгәр күзле, чем-карасыныкы—яшел, соры чәчле-сендә—конгырт. Зәнгәр күзлесе—үпкәләгән сыман аскы иренен турсайткан, яшел күзлесе—көләргә генә тора, конгырты—ун бармагының тырнагын ун төскә буяган...

Сауна эчендәге кызулык термопара тоя алмаслык дәрәжәдә артты. “Мальчики” йөрәк тибешенә кислород житкерә алмыйча, авыз ачып суларга керештеләр.

Алты кеше берьюлы сүзсез калгач, ишек артындагы Хәсәншин шикләнгән калды:

—Аныгызны югалттыгыз мәллә? Бу баяннар сезгә миннән бүлөк, туйганчы уйнагыз!

“Моңы Наил Кадыйрович кушуы буенча оештырганнардыр, иртәгә үк Зәмәйрәгә ишетелер...”—дип уйлап куйды Фазыл.

“Болар чакырулы баяннардыр. Өчесе белән берьюлы уйнап карасан, ә?!”—Моңысы Мәдиярның уе иде.

Текә Вәлинең дә уе бар:

“Кемнәр генә укымаган инде боларны?! Аптеканы үзләре белән йөртәләр микән?... Вәт блатной эш икән бу! Ә мин дурак, начальство йөрткән булып, рәхәт күрмичә үлеп китәр идем...”

—Әйдә, Вәли, бассейнга чумабыз, кызлар тунып кергән, жылынсын-нар берәз,—дип, Фазыл Мәдиярны борчыган уйларга чишелеш тапты.

Картлачлар чыгып китүгә, Мәдияр өч кызны да чыркылдатып, сөлгеләрен жыеп алды...

Бассейн дигәне, саунадан чыгып, ун метрлы киң басмадан үткәч аерым түбә астына иркенләп казылган иде. Фазыл белән Вәли бер ялгызы су коенып яткан Хәсәншинга иптәш булдылар.

—Баяннар ошадымы сон үзегезгә?

Хәсәншинның комарлы соравына Фазыл төгәл җавап бирергә теләмәде.

—Уйнап карамадык бит әле... Ник “чувиха” йә “телка” йә “мочалка”

дип кенә әйтмисез? Баян дигән шәп, милли музыка коралын хурлап...

—Сезнең Төркиягә барганыгыз юкмыни? Анда ирләрне Бәй—ягъни, Бай диләр. Ә хатын-кызлар Баян булып чыга. Фестивальләргә барган чакта артистларга еш искәртәләр: Баян сорамагыз, мин—Баянчы дип мактанмагыз, ягъни мәсәләң...

Үзенен чит илгә барганы юклыгын сиздереп, Бай Хәсәншин алдында мескенләnmәс өчен, Фазыл сүзне үз жирлегезбездә кайтарды.

—Авыл жирендә канализация юк ич, бассейндагы суны кая түгәсез?

—Бакчага сибәбез: Агачларга, бәрәңгегә.

—Кыш көне күлгәме?

—Юк. Күлне саклайбыз. Без анда затлы балык үрчәтәбез. Яр әйләнәсен уңжиде хужага бүлдек тә койма белән уратып куйдык.

—Алайса, кыш житүгә бассейннарны киптерәсез?

—Сезне шуна чакырттым да инде... Хәзер күп кеше бассейндагы суны түгәр өчен дренаж коелар бораулата.

—Коенган суларны түгәр өченме? Пычрак су ич бу, моны ничек итеп жир астына агызмак кирәк?

—Ниткән пычрак? Сөз—пычракмыни?

—Ну, юк та. Әнә, саунадагы баяннарны кем белгән. Хәзер шулар госелләнгән юынтыкны коега кусаң... Ул бит якын тирәдәге чишмәләргә иярәп чыгачак!..

—Кем, Фазыл агайне, син мине бөтенләй үк наданга санама. Авылда өй саен кара мунча—ак мунча. Аларның юынтыгын кем кая куя? Шулай яшәгән урынында жиргә сенеп бара бит...

—Өстән сөнгән су тирәнгә төшкән саен филтрлана ул. Ә дренаж өчен казылган скважина жир астына туп-туры алып керә. Жинаять ич бу—жир асты суларына зараза тондыра.

—Ә нефтяниклар нишли? Жир катламыннан нефтьне кысып чыгару өчен елгадан куылган суны чистартып торалармы әллә?

—Шуна күрә чишмәләр пычрак...

—Бөтен Казан халкы Идел суын эчеп ятканда, безнең коелар кәүсәр әле ул. Йөз төрле чистарткыч аркылы үткәрсән дә Идел суы—эчә торган су түгел инде. Эчәләр ич әнә, миллион ярым халык исән.

—Сөзгә ул коеның дренаж өчен генә кирәклегең Наил Кадырович беләме соң?

—Нинди кое?! Сөз мина сгерме метрлы скважина бораулап бирәсез. Эчәмме мин аннан, бассейн суын түгәмме мин ана—монысы минем эш. Акчасы түләнгән.

—Акчасы түләнгән, баяны уйналган,—диде Вәли, беренче көнне гаугага әверелдермәс өчен.—Хозяин—барин, ничек әйтсәгез, шулай борауларбыз, әйеме Фазыл! Сауна кызуы башка сукты бугай, үтәр, боерган булса...

Ул арада, саунадан пешегеп чыккан кызларның чыркылдашуы ирләр арасындагы киеренке сөз көрәшен жинде. Алар артыннан, дунгыз көтүчесе кебек куалап, Мәдияр килә. Су беләгенә эленгән өч сөлгене куярга урын таппагач, бассейн читендә гәүдәсеннән су саркытып торган Фазылның иненә каплаган иде, тегесе өнәмәде. Ләкин, чиркануын сөз итеп кайтармады, сөлгеләрне йомарлап, талдан үрелгән түрле утыргыч өстенә ыргытты.

—Коеныгыз,—диде Фазыл, әллә үртәп, әллә битәрләп,—берсекөнгә бу суны без казыган коега агызырлар. Аннан соң ул жир астыннан юл табып берәр чишмәгә килеп кушылыр. Бу тирәләрдә озаклап эшләсәк үзбездә эчәрбез.

Кызыл тамгалы Шомбай

Көне буга егетләр ни эшләгәнне күзәтеп, хужаларча нәтижә ясап барган Хәсәншинның, кичкә кергәч сөягә авырайды. Ул бүген, көнның йөрәп, күлгә су коенырга төшмәде, егетләр белән бергә утырып

ашады, туктап ял итсэлэр яннарында басып торды. Сөйлөгән сүзләренә колак салды, уйларын фаразлады. Инде жәйнен озын көнө сүрелеп, ишегалдындагы баганада лампа кабызырлык карангы ингәч, хужа кеше түзмәде, черки ябырылган муенын каплардай киём эзләп өйгә кереп киткән жиренән юк булды. Мәдияр Фазылның күптәнгә гадәтен белә, әгәр ул көнөтөнә эшләргә жыенган икән—димәк, бу урыннан тизрәк китәргә тели... Яна Вәли исә моны төнгә берләр тирәсендә генә аңлап алды.

—Ник, Фазыл абый, бүген ял итү юкмыни?

—Син кереп ят, агайне. Без Мәдияр белән бик сагындык әле бу эшне.

—Әйе,—дип жүпләп алып китте Мәдияр, алдан ук килешенеп куйгандай, уен кагыйдәсен саклап,—безнең акча көри торган сезон башланды.

—Минем болай гына соравым иде—Вәлинең үзенчә аклануы бу. Төннәрне күргән бар, йокысыз Казан буйлап адашкан юлаучыларны күп ташыдым инде мин. Аннан соң бу бит әле минем гомеремдә беренче кое, беренче чишмә, ягъни мәсәлән. Ничек оялмыйча йоклап ятмак кирәк...

—Синен беренче... Ә безнең өч йөз дә беренче!—Бу сүзләренә Фазыл гына түгел Мәдияр да әйтергә теләгән иде.

Таң яктысы аяк астына төшкәч, Фазыл Вәлине йокла дип үгетләргә үк кереште. Аның аяк астында чуалмавы бик кирәк иде. Мәдияр белән кинәшәсе бар. Һәм чирәм өстендәге сырмага йөзтүбән капланган Вәлинең йокыга киткәнәнә ышангач, Фазыл бораулауны туктатып, скважина эченнән батчыкны юдыра башлады.

—Нишлибез, Мәдияр? Хәсәншинга чишмә бораулыйкмы, әллә егерме метрлы коры чокыр гына казып бирәбезме? Хәзер су катламы башлана, тимәскә иде ана...

Фазылның “нишлибез?” дигән соравына җавап бирер өчен Мәдияр берәз уйга калды.

—Гамәлгә ярамаган кое казып бирсәк бушлай эшләү була.

—Наил Кадыйрович акчалары түлängән диде.

—Яна байларны белмәссең. Без китүгә, насос төшереп суын чыгарып караса. Коры скважина бораулап киткәннәр дип, гауга куптарып. Әле яна гына эшли башлаган килеш... беренче скважинадан ук конфликт китсә?!

—Аның каравы тыныч йоклыйсын. Жир асты сулары пычранмый!

—Әйе! Азатлык мәйданындагы кебек митинг үткәрәсе генә кала: “Суларны саклайк!”, “Яна байларга хурлык!” Карын ач, кияргә юньле киём юк, фатир сатып аласы бар. Галина жингән минем хәерчелеккә бер генә ел түзә алды, качты... Акча кирәк Фазыл яшьти, намуслы бораулау остасы буларак мин сине биш-алты елдан соң мактармын, яме.

—Мәсьәлә хәл ителде...

Агыйделнең арьягына Галя качты,

Утыз еллап куа-куа карным ачты.

Ач тамакны туйдырырга бик күп кирәк,

Байлар белән сөйләшәргә хәйлә кирәк...

Татар халык жырыннан бу. Шигыр яза башлаганмы, дип, мине кызгана күрмә!

Һәм Фазыл әйләнәп торган квадрат валның тормозын бушатты. Егерме метр тирәнлектәге долото су катламындагы чуерташларга элгеп бөтен агрегатны калтырата башлады.

—Үч иткәндәй, суы да күп булачак әле монын! Мин мастер дип, күкрәк кагып әмер бирә торган чак түгел, кирелекне жинәргә туры килә! Тәүлекнең егерме алтынчы сәгәте киткән иде инде.

Ташлы катламны үткәндә бораулау торбаларының бер-берсенә ялганган урыннары нык кысыла, кувалда белән кыйнамыйча сүтеп ала торган түгел. Тимер тавышына Хәсәншин уянып чыкты.

Ул арада Вәли дә чирәмлектән сикереп торып, астына жәеп йоклаган сырманы өстенә киеп өлгөргән иде.

—Нәрсә, братлар, авария мазармы?

Фазыл:

—Юк. Шулай тавышланып эшлибез инде без,—дигәч, Хәсәншин үзенә үзе уйлап тапкан күнегүләр белән ишегалдында физзарядка ясый башлады.

—Хәзер, полиэтилен торбагызны ялгап төшерәбез дә, артына ком тутыргач—вәссаләм.—Мәдияр Фазылга якынрак килеп дәвам итте.—Төне бие эшләгәнә исе китмәде моның. Суы күп булачакмы дип тә сорамалды... Да... Син хаклы бугай, яшьти... Чынлап та чишмә кирәкми, юынтык түгәрәгә тирән чокыр бораулата бу...

Маршрут кәгазендәге өч исемгә Наил Кадыирович кызыл кара белән тамга суккан. Күрәсен, бу кешеләрне көттерергә ярамый, йә зур урында эшлиләрдер, йә тутаннарыдыр... Егетләр ул кадәресең белергә тиеш түгел. “Ак Чишмә”нең президенты кызыл тамга суктыручыларны үзе генә белә. Мисал өчен, әгәр журналист Шомбайның өен күрмичә үтеп китсәң—тагын тынгы юк. Кабминнан шылтыраттылар: “Ни теләсә—шуны эшләгез. Скважина өчен бер тиен акча алмагыз. Чыгымнарын оешмагаызның эчке резервы хисабына каплагыз!”—янәсе. Өстәгеләрнең сүзен санламасаң—тигез жирдән түмгәккә абынасынны көт тә тор... Наил Кадыирович бик кечкенә президент. Кирәкле кешеләре биегрәк кәнәфидә утыра. Аның куен дәфтәрендәге телефон номерларын барлап чыксаң—кемнәр генә юк! Ул теләсә кайсы генераль директорның, ГАИ начальнигы, министрларның өен белә. Дәүләт эшлеклеләре, премьер һәм хәтта Ил башлыгының үзе белән турыдан-туры элемтәгә керә ала. Гел түгел, тегеләрнең энекәш-сенелкәшләренә, абый-апаларына, балдыз-кияүләренә, ханым-туташларына, сакчы-хезмәтчеләренә су скважинасы бораулаткан чагында гына. Саный китсәң, аларның туган-тумачалары бөтен илне яулап алган кебек... Әйтерсен лә, суда гына яши ала торган тереклек ияләре—коеларның тирәнән, чишмәләреннән шаулысын сорыйлар.

Исемлекне жентекләп укып чыккач, Фазылның биленә кинәт утлы күмер тиеп үткәндәй булды. Унжиденче кеше—невропатолог Кукушкин Г. Н. иде... Янадан туып, дигәндәй, эшли башлавына айлап вакыт үтмәгән килеш, “Әжәл хәбәрчесе” белән күрешеп, бәхәсләшеп торырга әзер түгел иде әле ул. Фажигале көннәр ерагайсын, онытылсын берәз. Ордым-бәрдем генә хөкем карары чыгара белгән табибка карата күнел рәнжүе басылсын.

—Бу капкага берәр елдан әйләнеп килербез, боерган булса. Исемлектән сызып торам мин аны,—дигәч, Мәдияр белән Вәли дә каршы төшмәде.

Кызыл тамгалы Шомбайның капкасына ялган йозак эленгән иде. Ачып керсәң—ишегалдында ыгы-зыгы. Ике малай тирес тарата, дүртесе—жир тигезли, түмгәк вата. Гаиләсе зур икән бу Шомбайның, дип уйлап куйды Фазыл. Ләкин сөйләшеп хәл-әхвалне белешкәч, көрәкчеләрнең дә бораулаучылар кебек үк ялчылар икәнлегә ачыкланды. Малайлар совхоздан килгән, директор кушуы буенча, иртәдән бирле тырышалар, төшке ашка да кайтмаганнар. Монда чәй эчертеп сыйлап каршы алучы бар дип белгәннәрдер. Шомбай иртән күренгән үзе, нәрәт биргән дә югалган, бораулаучылар килә калса менә шушы урында тишсеннәр, дип, мунча кырыена казык кагып калдырган. Жиде күлдәге имеш-мимешләргә ышансаң, Шомбай—ветеран журналист икән. Премьер-министр турында китап яза ди бугай... Гел зарлана торган, көйсез, әмма татарның беренче мактанчыгы икән. Дүрт сутыйлы бакчасын сукалатыр өчен совхоздан чылбырлы трактор чакырткан, әнә дүрт малай сүгенә-сүгенә шул буразнаны тигезли. Ике тазлы мунчасына сиксән метр тирәнлектән су чыгарырга кушып киткән...

—Менә шундый Шомбай,—диде Фазыл үзенекеләргә хәлне аңлатып.—Хәсәншинның капкасы бикләнде. Шомбай коесын сохари белән борауларга туры килер...

Язгы ташкын чигенгәндә, жәелеп аккан елга эзендә чокыр саен кар суы жылып кала. Алар кибең, соңгы бака иске елгага күчеп киткәндә

инде жәй башланган була. Түгәрәк-түгәрәк камышлы тал түтәлләренә карап язнын куәтен күз алдына китерәсен.

Яшел Үзән белән Биектау төбәкләренен чиктәш авылларын йөрөп чыккач: “Моннан нинди дингез чигенде икән?”—дип уйлап куясын... Күлләрдән генә торган авыллар бар монда. Жиде күл... Аккош күле, Тирән күл, Олы Күлбаш, Якты күл, Раифа күле, Шарлавыклы чишмә, Суыксу, Аксу... Һәр яралган авылга исем таба алмаганга шулай кушканмы борын-гылар? Юктыр... Бүгенгесе көндә исән калган өч мең ярым авылга кабат-ланмас исемнәр табылган ич...

Ике яшьлек арасы

Зур су тирәсендәге авыллар ачлыкка бирешмәгән, корылык елларны жинелрәк кичергән.

Борынгы бабаларыбыз халыкны үрчәтер өчен Идел белән Чулман кушылдыгына күчеп утырган.

Хәзерге эшкуарлар мөлкәтләрен саклар өчен күл тирәсенә тамыр жәя.

Элеккегеләр сулы корылмалар белән дәүләтнең башкаласын саклаган.

Хәзергеләргә су—күнел ачу өчен кирәк...

Элек су чыгару бөтен авыл сөенерлек изге эш иде. Хәзер исә, Фазыл бораулау остасы дигән һөнәре белән масая алмый. Чөнечкеле таш коймалар эчендә бикләп сакланган персонал чышмалар суга сусаган гади халыкны куандырмый... Байларга эшләүнең сөенече юк... Ишегалларына кергәч үзенне батрак итеп тоясын...

Гомер юлы элек һәм хәзер, кичә һәм бүген, яшьлек һәм картлык дигән төшенчәләр белән үлчәнә. Син картайганга карап кына яшьлек югалмый... Әмирне әйтсәк—ул Фазыл белән Мәдиярның яшьлегендә яшәде. Инде Фазыл белән Мәдияр үзләре Текә Вәлинең яшьлегендә эшләп йөри. Кемнең яшьлегенә дөрөсрәк, мактаулырак, күнелләрәк үткән дигән сорауга җавап юк... “Синен” белән “Минем” яшьлекләрен чагыштыру бәхәскә керә.

Без чабата киеп кичке уенга чыга идек; черек бәрәңге күмәче ашап үссәк тә Ватанны дошманнан саклап кала белдек, дияр Әмир. Ә без яшь чакта, янгыр явып үткәч, гөрләвекләрдә су коена идек, бозау-бәтиләрне кыш чыкканчы өйдә үстерә идек. Ул суыклардан өйнең бөтен бүрәнәләре шарт-шорт ярылып бетә, Сафура бураннары авылларны күмеп китә иде. Кар астына төшкән суны кер юарга ташыдык... Ә Казан каласында урамдагы колонка суларына сироп кушып стаканын өч тиеннән саталар иде, дип, элдәрәп китә Фазыл... Текә Вәли кушылмыйча калмас... Мин кибет суын гына эчәм, беткәннән-беткәнгә фирмачлар баллон белән китереп торалар, һәр көн иртән чиләк-чиләк апельсин, ананас, банан кабыклары түгәм; кызыл уылдык ягылган күмәч кисәкләрен берсенә-берсен каплап, ике катлап ашыйм, дип, кызып киткәч, яналар исемәннән мактанган Текә Вәлине туктатырлар. Чөнки, черек бәрәңге ашаган, янгыр суында коенып үскәннәр-нең яшьлегенә гарыланә башлый. Текә Вәлиләрдән соң килгән буынның яшьлегенә ни белән мактаныр—белмим, Жир шары түгел, Су шары өстендә яшибез лә—аның өчтән ике өлеше дингез һәм океаннар белән капланган, калган өлешен дә коры жир кисәкләре дип әйтеп булмый—каян тишсән су бәрәп чыга. Житмәсә әле ул сулар катлам-катлам... Су өстендә яшәгәч халык ни күрмәс... Суның өч төрле халәте бар лабаса!..

Яшьлек белән яшьлекне чагыштыру—кешеләр арасындагы бик күп бәрелешләрнең сәбәбен фаш итә... Без йозак күрми үстек, капка-ишекләрен келәсенә бау гына элә идек—өйдә юклыкны күрсеннәр өчен. Ә хәзер һәр яңа йортның беренче өч каты төрмә—тәрәзәләре рәшәткәле, ишекләр тимердән... Элек кыз бала, укыйсы килмиңә клубка чыга икән—аны шундук урлап, тормыш итә башлыйлар иде, ә хәзер клубка чыккан кызыларга йөк тутырып, тизрәк калага озаталар... Элек ярты кило арыш урлаган өчен

нәселенне корыталар иде, ә хәзер күбрәк урлаган саен зуррак эшкә күтәрәләр...

Яшылек белән яшылек бәхәсләшкәндә жинүчеләр була алмый... Элек һәр су скважинасын бораулатыр өчен "Гипроводхоз" институтында махсус проект төзетәсе һәм аны, ким дигәндә, алты баскычтан имзалар куйдырып раслатасы бар иде. Ә хәзер кем кайда, ничек тели—су чыкканчы бораулай да китеп бара. Хәтта, эчәргә ярыймы ул, ярамыймы дип, анализ ясарга кушучы да юк...

—Анын каравы, хәзер кирәкле кешене хөрмәт итә беләләр.

Сауналарда кыздырып, "баяннар" белән су коендыру яшь чагыгызда төшегезгә керәлмәслек, әкият булган әнә...

—Алай димә, Вәли!

—Мәдияр абыеннын сина әйтәсе килә: саф сөю, керсез-чиста мәхәббәт безнең яшылектә дә барые...

—Мунчадан сонмы?

—Әйе, Вәли брат, Фазыл белән яшь чакта колхоз хисабына "баяннар" белән мунча кертгән көннәрне онытмадык әле без.

Гомердә булмаганны, Мәдияр бүген Вәли алдында калай әтәчләнеп, яшылеккән башкаларга сөйләргә ярамаган күренешләрен искә төшереп маташа. Нырты совхозындагы мунча керүләрен Текә Вәлигә тасвирлап бирүдән егетлегеннән мәртәбәсе артамы? Шушы, бер очраклы вакыйга белән мактанып, дәрәс яшәлгән гомернең матур чынбарлыгын ямьсезләп куяргамы? "Син күргәнне—мин китереп элгән" дияргә телисен икән, димәк, син хәзер үзеннән егерме яшыкә кечерәкләр белән ике арага тигезлек билгесе куярга омтыласын, ике яшылек арасындагы вакыт үлчәмен санга сукмаска тырышасын...

Юк, сөйләмәде Фазыл Нырты хәлләрен, Вәли алдында Мәдиярны серле, горур һәм мәгънәви итеп саклап калыр өчен сөйләмәде. Нырты мунчасы—су өчен барган көрәшнен бер күнелле сәхифәсе генә ул... Чатнама суыкларнын жил уртасында көннәр бие вахтада торган өчен; карлы бураннарны жиңә алмыйча, өзелгән юл өстендә кунып калган төннәр өчен; тездән ләпек ерып машина көпчәкләрен казып чыгарган өчен; урман-кырлардан ризык эзләп ачлы-туклы үткән айлар өчен, шәфкать кулы күрмичә төзәлгән тән жәрәхәтләре өчен. Егерменче гасыр казанышларынан ваз кичеп кыргыйларча табигать кочагында, һәм тагылмалы яшел вагонда үткән яшылек елларында рухи һәм матди югалтулар бәрәбәрәнә табылган күнел юаткыч иләслек, тыелган алма иде ул Нырты мунчасы.

Иске жәмгыятьтән ваз кичеп, янача яшәү рәвешенә күчү—иске бәрәнгене ташлап, яна бәрәнге ашый башлау гына түгел шул. Кешеләрнен узаны сулыктан уңыкка бик авыр күчә. Кичәге коммунист Наил Кадырович та әнә, үзен яшь капиталист дип исәпли, сул аягындагы итеген уң аягына киеп азаплана. Итекләренне бутап кисән, юлын турайганчы аягына шактый сөял чыгар... Бер унайга яшәргә өйрәнгән элеккеге бораулаучыларны бүгенге шартларга күнәктерәсе бар...

Фазыл, ике гасырның ызан сызыгына басып, як-ягына карана. Иске дә, яна да түгел әле абзагыз... Ачлы-туклы, кырыс, югалтулар белән тулы үткән заман ни ана, океан артыннан яна урысларга ияреп кайткан сәяси хөррият, интернациональ акчалар, базарлы вәгъдәләргә күмелгән киләчәк заман ни... Көянтәсенә эленгән талинкәләре буш булса бизмән, як-якка авышмыйча, тигез тора ала. Ләкин Фазылның гамь бизмәне буш түгел... Бүгенге вазгыять дигән чынбарлык битарафлыкны яратмый, уңга авышырга куша. Үткән заман шөгыйльләре ял иткәндә искә төшереп юаныр өчен генә кирәк. Бүгенге унышларны исә эшли, эзләнә, үзгәрә дигән хәзерге заман фиғыльләре хәл итә...

"Ак Чишмә" жыйнак оешма, ул үзенә үзе хужа. Анын хәзер ялтыравык кәгазьләргә төреп приказлар, күрсәтмәләр, кисәтүләр жибәреп торырлык трестлары, идарәләре, министрлыгы да юк. Наил Кадырович—үзе президент, үзе министр, үзе управляющий... Эшчеләрнен көнкүреш шартларын

яхшырту, ел ахырында өлөшөрлөк табыш китерү, иске бораулау агрегатларын янарту. Инчә мөһиме—бригадалар тик ятмасын өчен өзлөксез эш белән тәмин итү...

Элек бораулаучылар эш күплөктән интегә иде. Ел башыннан кулына план тоттыралар. Унөч авылга барып, унөч кое бораулап, колхоз йәнисә совхозларны сөендереп кайтсаң әйбәт бригада исәбенә керәсен. Әгәр инде планыңны, өч-дүрт авылга арттырып үтәсәң—син хезмәт батыры! Министр фәрманы белән сина матди рәхмәт явачак...

Ә хәзер... Бюджет акчасын капка төбенә жәйгән Яна байларга персонал кое бораулап бирәсен дә янадан заказлар жыелганны атналар бие көтеп йөрисен. Димәк, әлегә өзөклөкне билгесезлек, мескенлек, хәтта вакытлыча эшсезлек дип атасаң да була. Эш барында жыйнап, заказлар югында тарата торгач, егетләр өметсезләнәп, кайсы-кая үз мәшәкәтләре белән тарала, аларны кабат чакыртып китерүе шактый вакытны ала. Агрегатны гаражга илтәп куйгач, бер-беренә эзләп табарга дигән сурәттә: “Син кая кайтасың, кем тирәсендә югаласың, телефоның ничек әле, кайдалыгыңны туганнарың беләме?”—ише сораулар ява башлый...

—Атна саен шылтыратып торыгыз!—диде Наил Кадыйрович, егетләргә Восстание урамында төшәреп калдыргач.—Мин янадан Ак Чишмәгә киттем. Вәлине сезгә бораулаучы итәп жибәргәннән бирле анын урынына яна шофер алганым юк әле. Рульдә гел үзем йөрим... Өйләрегезгә таратып тормыйм, үпкәләмәгез, вакыт юк.

—Тупиктан олы юлга чаклы чыгарып куйгач та рәхмәт инде,—диде Мәдияр, джип тирәсенә киләп кунган ике “күбәләккә” салам бирәп.

Наил Кадыйрович кире борылып “Оргсинтез” ягына юнәлгәч, Вәли джипта шәхси шофер булып йөргән көннәргә юксынганын сиздермәде, киресенчә, хуплады гына бугай:

—Бу кеше мине янадан үз шоферы итмәкче ахрысы! Юк инде, байларга кое бораулап йөрү ошый миңа!

—Чакырса ризалашмый нихәл итәрсен?! Алар хәзер безгә эш бирүчеләр. Сүзләрен тынламасаң урамга куа да чыгара.

—Менә Восстание урамына чыгарып ташлады ич әле, тагын кайчан дәштерәп алып, анысы билгесез,—диде Фазыл, Мәдиярны хуплап.

Вәли, әллә үртәләп, әллә сүз көрәштерүдә алга чыгарга теләп, башында ниндидер хикмәтле уй йөрткәнлеген сиздереп өлгерде.

—Алайга китсә, минем әле бик шәп планым бар... Тагын берәр ай эшләп карыйк та, әйтермен...

—Юк инде,—дип чәчрәп чыкты Мәдияр,—хәзер үк әйт! Жавабын әйтмичә йөдәтсәләр—табышмакларны женем сөйми. Кроссвордлар чишә башласам—психланып бетәм. Сюрприз дисәләр, сүтенәм... Серем бар дисәләр—йоклый алмыйм... Сүзенә башлагансың икән—ахырынача әйтеп бетер!

—Мәдияр, син Вәлигә бәйләнмә! Танышканыбызга айлап вакыт үтмәгән, ышанмый торгандыр ул безгә. Балки әле аның планнары безгә кагылмыйдыр. Буровойны рәтләп белмәгән кеше яналык кертә алмас.

—Янача яшәп карар өчен һәркемгә дә хезмәт ветераны булырга димәгән.—Вәлинен тавышында үпкәләү-сукрану моны юк, киресенчә, үз уена үзе бик нык ышанганлыгы сизеләп тора.—Кулыңнан килгән кеше ялланып эшләргә тиеш түгел. Юкса, хәерчелөктән башың чыкмас.

—Бер башлагач, аңлаешлырак итәп әйтеп бетер,—диде Фазыл да сабырсызланып.

—Бораулау агрегатын үзебезгә алабыз!

—Бетән беләнме?!—Мәдияр бу сүзләргә Вәлигә түгел, күбрәк үзенә-үзе әйтте.—Бөтен Советлар Союзы буйлап Галина белән кунача эзләп йөри торгач кесәм такырайды, күнеләм бушады.

—Минем дә запас күп түгел,—диде Фазыл, Мәдиярның моң-зарын зурга жибәргән өчен.—Коммунистлар заманында эшләп жыйган акчам демократия

жылысында эреп бетте. Житмәсә, авылда өй саласым бар... Дөрөс, безнең Әмир дә бар бит әле. Зурдан кубып эшкә тотынсагыз минем барлыкны онытмагыз дигән иде...

—Запас ягыннан үзем дә әллә ни мактана алмыйм,—дип, үзе дә ярлылар ягына авышты Вәли.—Без бит әле эшләп торабыз. Күргәнгезчә алай ук акчасыз эш түгел. Өч борынга “общак” ясап туплыйк та Наил Кадырович каршына килеп басыйк: “Ак Чишмә”дән бүленеп чыгабыз, “Ак су” дигән фирма төзибез, диярбез.

—“Ак су”, Ак су... Аксубай кебек, мин ул районны яратмыйм,—диде Фазыл.

—Причем монда Аксубай районы, Ак су, ягъни ап-ак су дигән сүз килеп чыга, әйеме Вәли?

Фазыл Вәлигә сүз әйтергә ирек бирмәде.

—Ак су... Көмешкә кебек. “Ак таныш” фирмасы итик.

—Котырдын инде Фазыл, шул Актаныш белән. Президент итеп Аксубайнын берәр кешесен сайлап куйсалар... “Ник?” дигәнәнә үкенерсең әле...

—Үзен әйтмешли, причем монда ил башлыклары, Актаныш—минем беренчә. Син аны Мәдияр бик яхшы беләсен.

—Беләм, беләм, Аккүздәге Әлфинән намаз ияседер инде, сина да зыян итмәс, әнә акшам вақыты...

Сүз куерту әрләшүгә әверелмәсен тагы дигәндәй, Вәли тавышын көчәйтте:

—Карагыз әле, егетләр, яңа фирмалар өчен менә дигән исемнәр бар икән: Аккүз, Акшам, Аккош, Акбаш...

—Атланма, билән сындырырсын!—диде Фазыл, хыялый Вәлине туктатып.—Сүз башына әйләнеп кайтсак, синең тәкъдимендә желек бар. Янча яшәргә өйрәнергә туры килер... Пермь өлкәсенен Кунгур шәһәрәнә барып килсәк, заводнын үзеннән өр-яңа станок алып кайтабыз инде дә, ну өч йөз мең доллар жыйрлык гомәр калмады... Наил Кадырович белән уртақ тел табып, үзебез ремонтлаган шул искесен сатып алырга тәвәккәлләп була... Ә бүтәнгә таралышыяк...

—Тукта әле, Фазыл, башланган сүз ярты-порты килеш калмасын. Димәк, без, әгәр теләсәк аерым фирма ача алабыз?

—Әгәр Наил Кадырович ризалашса—әйе!—диде Вәли, никтер Фазыл өчен жавап тотып.—Әлегә мөлкәт анын кулында.

—Алайса, буш хыял гына бу! Жир астынан акча көри торган бораулау станогын ник безгә бирсен инде ул!

—Бирә. Һәм фирманың дүрт учредителе була.

—Без өчәү генә ич,—диде Мәдияр, беркатлыга сабышып.

—Наил Кадыровичны кушып сана.

—Начальниктан котыла алмагач нинди мөстәкыйльлек соң инде ул?

—Табыш дүрт өлешкә тигез бүленәчәк. Фирма кәгазыләренә кул куеп, банк аркылы чеклар үткәрер өчен беребез директор, теләсәк генераль директор итеп исәпләнәчәк.

—Кем? Фазылмы?

—Юк, Мәдияр,—дип аркылы төште Фазыл,—директор да, президент та буласым килми. Мин гомәргә начальствоны сөймәдем. Андый хыялым юк!

—Ну, йөрисен инде алайса ялчы булып.

—Тукта әле, Мәдияр,—дип тагын дилбегәнә үз кулына алды Вәли,—безнең арада ялчылар юк, барыбыз да компаньоннар булып калабыз.

—Син нәрсә, Вәли, безгә әйтмичә генә Наил Кадырович белән алдан ук сөйләшәп куйган иденме?—диде Фазыл, егетнең үжәтлегендә төплә кинәшчә фикере барлыгын сизенеп.

Текә Вәли жавап бирмәгәч, Мәдияр да батырайды:

—Димәк, безнең яңа хужабыз син буласың?!

—Әйе... Ләкин сезнең белән тигез эшләячәкмен мин.

—Буровойга джи́птан төшкән кеше генә ич син. Гидрогеологиянең сынар хәрефен дә белмисен.

—Сез белгәне житкән, Фазыл. Анын каравы минем машиналар төзәтү буенча фирма ачып караганым бар. Теләсәм, зур ссуда алып бирә торган чиновникларны эзләп таба беләм. Базар бюрократлары белән уртақ тел табуы—көе бораулаудан да катлаулырак ул. Ярый, житәр, бүгенге сөйләшү—киләчәк өчен бизнес-план гына әле ул...

Һәм Текә Вәли, сәтләр белән кул биреп сабуллашкан унайдан гына узгынчы машина туктатып китеп тә барды. Ул киткәч, Фазыл белән икәүдән-икәү генә калып кабат сөйләшергә исәбе бар идеме, Мәдияр күзгә текәлеп тик торды. Ләкин, яңача яшәргә өндәгән текә сәт хакында бүтән сүз кузгалмады.

—Бар, вакытынны әрәм итмә,—диде Фазыл, Мәдиярны билгесез тарафка ашыктырып.

—Ә син үзең кая кайтасың? Әйдә минем белән. Аена йөз доллар түләп торышлы аерым фатир таптым, икебезгә дә урын житәр!

—Юк. Мин кунакханәгә ияләштем. Анда кеше күп, ыгы-зыгысы рәхәт. Таныш кунаклар да күп очрый... Фатир хакы синекеннән артык чыкмый...

Аерылышу күнелсез тында бетәчәк иде. Шулкак жете кызыл блузка кигән, кукуруз чәкәндәй үтә сары чәчле, өлгергән күтән жимешедәй зәңгәр күзле бер “күбәләк” килеп басты. Ашыгычлык белән итәген кияргә онытканмы—елан кабыгыдай челтәрле кара колготкие тулысынча күренеп тора.

—Мальчики,—диде кыз, ике күзенә бер юаныч эзләп,—ял итәсегез киләмә?

—Урам бәясе күпме соң бүген?

—Тулы программа белән дисәгез—ун бакс!

—Урының бармы соң, кызый?

—Болары вак мәсьәлә, кирәк дисән...

—Ә синен исемең Галина түгелме?

—Юк.

—Жәл.

—Алайса, Галканы чакырам. Бик хәтерләп калгач...

—Кирәкми. Галина ерак инде.

—Аңламадым. Минме, әллә Галка кирәкме?

—Китмә, хәзер мина кайтабыз!—диде Мәдияр, “күбәләкне” канатыннан сыйпап. Ә үзе Фазыл алдында акланасы итте.—Кайсыдыр жире белән Галинага охшаган бит бу, ә?!

—Галинәң әби яшенә житкәндер инде. Син анын исемең яхшылап сора, Регина түгел микән?..

“Регина” дигән исемнән Мәдияр, бәке суына таеп төшкән малай-шалай шикелле, куырылып калды.

—Ну Фазыл, әгәр чит кеше булсан, моның өчен ияк төбенә менеп төшә идем инде.—Һәм Мәдияр, “күбәләк”кә илле сумлык акча сузды.—Бар кызый, минем рәт юк бүген.

—Танымадыңмы, тәки?! Хәсәншин мунчасындагы баяннарның берсе бит ул...

—Әгәр уйласаң, беркая китмә! Шушында гына тор. Егерме минуттан әйләнәп киләм мин,—дип кычкырып калды “күбәләк”, “Газель” капкасыннан кереп барышлый.

Кызык, дип аптырашта калды Фазыл, челтәр ботлы, кызыл канатлы, сары башлы бу “күбәләк”нән кайсы төше Галинага охшаган икән соң?.. Әйе, бозыклығына аклану кирәксә, юксынган кешенне капма-каршы төсләрдән эзли башлайсың икән ул...

Сәяхәтче күрше

Фазылны ишек шакып уяттылар. “Совет” кунакханәсенен горезф-гадәтләрен яхшы белә ул. Әгәр бикле ишек аркылы: “Сезнең бүлмәгезне жыештырасы бармы?”—дип эндәшмәсәләр, димәк, чакырылмаган кунак кызлар үзенә түләүле юаныч эзләп йөри...

Йокы туйган кебек тоелса да сәгать уника генә иде әле. Төн уртасында хезмәткәрләр борчымый. Бүлмә саен кереп оялаган чикле-шикле фирмалар да офисларын кичке алтыда ук бикләп таралыша. Кунаклар берән-сәрән генә калды хәзер кунакханаларда.

Күнелдә коткы бар анысы... Өч йөз тәңкә акча бәрабәрәнә унтутыз-егерме яшылек чибәркәйләр тансык рәхәтлекне ишек төбенә үз иреге белән алып килә. Ләкин уйнашчы кызлар, тәнне тауар итеп сатучы сутенерлар, мингерәйткеч үлән таратучылар, арзанга ясалма аракы китерүче шинкарь түткәйләр—барысы-барысы да муллык арбасына ачыктан-ачык ияреп кәргән базар вируслары гына. Белгән кешенне генә кочарга, белгән жирдә генә эчәргә, таныган ризыкны гына ашарга өйрәткән заман бу. Әгәр берәр зәхмәт эләктереп, аяктан егылсан, сине кем карый? Кемгә сыенырсын, газиз башкайларыңны кая куярсын? Чире азынган сукбай кебек, чүп савыты төбендә кәкрәеп ката-сынны көт тә тор! Һәм Фазыл, очраклы сөешүләрнең әхлакый ягыннан бигрәк әнә шул зәхмәтәннән курка. Бу курку рәхәткә сусауны төннең теләсә кайсы вакытында да тыя ала.

Шакылдау күрше ишеккә күчте. Тупса чыелдаган тавыштан соң шактый вакытка тынлык урнашты. Ләкин йокы качкан иде инде.

Фазыл асылмалы кара сумкасын бушатып, янадан тутыра башлады, юл кирәк-яракларын барлады. Гадәттә, ул сумканың йозагын ябар алдыннан иң өскә ком сәгатен куя торган иде. Бу юлысы ашыкмады. Әле юлга чыгарга иртә. Көне буге кайтасы бар, берәз ял иткән очракта юл газабын кичүе жинеләер. Ул ком сәгатен кулына алып киеңгән килеш кенә тагын урынга барып ятты. Биш минут саен вакыт дигәннең ком булып әле бер якка, әле икенче якка агыла. Ком агышына күз ияргәч йокы куера.

Атна башында Актаныш автобусы яртылаш буш йөри икән. Казаннан чыккан чакта егермеләп пассажир бар иде, алары да Чаллы белән Минзәләдә коелып беттеләр. Ахыр чиктә алты гына кеше калды. Юл тигез, йөк аз дигәндәй, автобус үкерең бармый, тәрәзә артында шаулаган жыл ике күршенең сөйләшүен дә жинә алмый. Алты кеше салон буйлап урын сайлый, дөресрәге юл борылган саен күләгә эзләп әле бер, әле икенче якка күчеп, кояштан кача.

—Без яшь чакта Актанышка самолет белән йөрешле иде. Башта “Ил-14”, аннан “Л-410” очты,—диде Фазыл, алдагы рәтнең ике кешелек утыргычында үзе генә тутарылган малайга сүз катып. Ул аны Актаныш кешеседер дип уйлады.

—Беләм. Билет бәясе тутыз сум иде... Борылып җавап биргәндә күршенең йөзен күреп алды Фазыл. Юк, яшь егет түгел, буйга гына шулай малайларча баләкәй икән. Чаларган чәчен кына буявы белән яшергән.—Ә син ник ком сәгате тотып барасын, дару эчәсез мәллә?

—Юк, эчмим. Ком сәгате йөрәгемне тынычландыра. Ә сез Актанышка кунакка кайтып барасызмы?

—Каян белден?—диде малай-агай, “Сез”гә “син” белән җавап кайтарып. —Әйе, мин кунакка кайтам. Ну, син уйлаганча ялга түгел. Журналист мин. Гомерем буге ерак районнарның арадашчысы булдым. Яшьләр еракка чыгарга яратмый хәзер.

—Эш буенча почти братлар икәнбез.

—Әллә син дә журналистмы?

—Юк. Мин артезиан коелар бораулаучы. Гел юлда.

—Мин командировкада чакта сезнекеләр килеп бораулап киткәннәр. Премьер-министр миңа көн саен шылтыратып, хәлемне белешеп тора. Сүктем әле бер көнне үзен. Мин димен, атанның яшылек дусты, сине энекәшләрен белән теземә утыртып сөйгән кеше. Минне сусыз яшәтеп, Жиде күлнең яна акулалары алдында мыскыл итәсез димен... Гафу үтенде, иртәгә үк килерләр боровиклар ди... Сиксән метрга төшкәнче казысыннар, дип әйтеп калдырдым. Байлар суны тирәннән алып эчә. Сай кое—хәерчеләр коесы... Эшләгәннәрен күзем күрмәсез дип, бер атна буге Нурлатта йөрөп кайттым. Андагы Глава минем белән кинәшмичә бернәрсәгә дә тотынмый...

—Сезнең исемегез Шомбай мәллә?

—Шомбай—Минем әдәби кушаматым. Ә син каян беләсең мине?

—Сезне белмәгән кеше юктыр ул.

—Анысы шулай. Теләсә кайсы Главаның ишеген тибеп ача алырдай бердәнбер журналист инде мин. Популярылык буенча Салаваттан кала икенче кеше.

Фазыл ни дип тә җавап бирергә белмәде. Жиде күлдәге скважинаны мин бораулап бирдем сиңа, карун, әрәмтамак, кызыл сөлек, дип әйтергә теле бик кычытып торса да түзде. Сүзне автобус маршрутына кайтарды.

—Мин Актанышта утыз ел элек эшләп киттем. Менә, сагынып кайтып киләм. Районны аркылы-торкылы йөрөп чыгарга исәбем.

—Җи, агайне, Актанышны алыштырып куйдылар, танымассың син аны. Утыз ел элек иске агач авыл иде ул. Ә хәзер бишәр катлы конторлар, бассейнлы сарайлар, Мәскәүчә фатирлар, ресторанның, игелек йортлары. Инфраструктура гөрләп үсә... Гади халыкка эш кенә юк. Их, шунда бер кечкенәрәк завод салып куярга!

—Шулай дип яздыгызмы соң?

—Син нәрсә, политически неграмотный мәллә?! Ил башлыгының туган ягына кайтып акыл өйрәтеп йөрергә, әллә син мине чын Шомбай дип белдемме?

—Нәрсәгә генә кайтасың соң алайса?

—Тираж эшләргә. Подписка башланды.

—Мин сезнең журналистлар телен аңламыйм.

—Актанышның укый-яза белә торган халкын бөтен республикага начальство итеп таратып бетерделәр. Грамотный кешеләре бик аз калып бара, алары шул—беркая куярга ярамаганның гына, журнал алдырмый, китап укый. Тиражлар кими Актанышта.

Автобус Актаныш базарына килеп туктап ике ишеген дә ачты. Идән астындагы әржәләрдән тауар бушатырга дип калган дүрт пассажир янына ярдәмче егетләр килеп басты.

Журналист жиргә төшкәч чалбар балакларын сыпыргалады. Жете зәңгәр күлмәк якасын буган яшел галстугын төзәтте.

—Ашыкма, китми тор!—диде ул Фазылга. Җәм бер йозаклы кара портфель кесәсеннән тар, озын тарак чыгарып озак итеп чәчен тарады. Күренеп тора, ул вакытны сузарга тели, үзен каршы алырга тиешле кешенең тоткарлануына эче пошканын сиздермәскә тырыша, кечкенә генә гәүдәсен дә мәгърур итеп тотып иде.

Каршы алучы егет буй-сынны ныгыткан, тавышы өлгергән, мәжлескә килгән кунак кебек пөхтә киенгән. Бер минутка сонга калганы өчен ярты минут буе гафу үтенде.

Каршы алучылар йоласы дигәндәй, журналист ана портфелен тоттырмакчы иде, тегесе аңлашмаганга сабышты, адымын кызулатып алгарак чыкты. Ләкин журналист әрсезләнүен давам итте.

—Мәле, иптәш буровой мастер,—диде ул Фазылның буш кулына портфелен тоттырып,—синеке жинел күренә, инбашына эленеп кенә бара.—Ниме,—диде ул хакимият вәкилен тукталырга мәжбүр итеп,—менә бу абзанны үземнән калдырмыйм. Минем әле утыз ел редакциядә эшләп кое бораулаучылар турында язганым юк иде. Сезнең районда эшләгән икән. Икебезгә бер машина бирерсез, Актанышны йөрөп чыгабыз.

—Гафу итегез. Мондый мәсьәләне глава гына хәл итә ала. Мин бүгеннән Казан кешесе. Мәдәният министрлыгына эшкә күчәрделәр.—Вәкил һәр авазның дикциясен төгәл итеп, логик басымны дөрес куеп, нокталарны ишеттереп әйтте.

—Әһә... сине дә Казанга значыт. Актаныш хатын-кыз түрәләр кулына кала икән...

Фазыл, үзен артыксынып, журналистның портфелен кире бирмәкче иде, тегесе ике кулын кесәсенә тыкты.

—Юк, агайне, бергә барабыз. Монда Мин хужа. Дүртенче власть диләр

Мине, шуны бел.—Ахрысы ул әлеге сүзләргә вәкил ишетсен диебрәк әйтте.

Сигез сәгать бие автобуста кайтып, Фазыл уйларга теләмәгән бер мәсьала бар иде: Актанышка килеп төшкән кичне кайда кунып калырга? Әгәр иренми-чә, бик жентекләп җавап эзләсәң, әлеге сораудан каушап, килгән автобусыңнан төшеп тормыйча, кире Казанга китәргә туры килер иде. Ник дигәндә, район кунакханаларендә хәзер нибарысы ике-өч бүлмә булып, анысы да үзәктән килгән тикшерүчеләр, салым инспекторлары, министрлыклардан жибәрелгән ревизор, журналистлар һәм артистлар белән тулы. Әгәр инде тән кунып чыгарга теләсә кайсы авылда элеккеге фатирларның берәрсә танып кертер әле дип ышансаң... моннан утыз ел элек үк илле-алтмыш яшьтә исәпләнгән хужабикәләреннән кайсысы гына исән икән инде?! Тәвәккәллек өчен дә житди сәбәп бар. Әле көн озынлыгы кыскара башлаганга унбиш кенә тәүлек, чедләдән кызынып калган жәйге тән таң атканчы суынмый. Фазылның инендәге юл сумкасы жинел, әгәр Казан автобусынан Богады авылында төшеп калсаң, дүрт чакрымлы сукмакны яктыда үтеп, әби-бабайлар капка бикләгәнче Каенлыкка барып житәргә була. Элфинәне фәкать Каенлык авылынан гына эзләргә мөмкин. Анда Ниса кортка исәндәр әле бәлки. Фазылны күрәп таныр, сөенер, онытмаганы өчен хәтта рәхмәт тә әйтер. Якын туганнар да бер-берсен оныта. Ә Фазыл, бөтенләй чит кеше, фатирант, утыз елдан соң сагынып килгән. Ниса кортканы түгел, жәйге каникулда кунакка төшкән Элфинәне эзләп йөриме? Барыбер горурлык, Элфинә—Ниса кортканың оныккачы лабаса!

Шомбайның очравы Фазылның сәер сәяхәтенә үзгәреш кертте. Гомер бие каләм белән казынып жан асраса да жир кешесе иде, кунакханаларда үткәрелгән төнге әңгәмәдә бораулаучы абзагызның ни югалтканын һәм утыз елдан соң әйләнәп килеп, кемне эзләп йөргәннен бик тиз төшенде ул. Төшенде, ләкин сиздермәде. Егетнең хезмәт юлы журналистика өчен яна тема иде. Яналык—укучының икенче азыгы. Журналист Фазылның рәхсәте белән, диктофонны кабызып өсталга куйды. “Истәлеккә” дип языласы әңгәмә озаграк сузылсын өчен ул сүзне Фазылның Актаныштагы яшьлек мәхәббәте турында башламады.

—Фазыл, мин наданга аңлат әле син, Казан шәһәре ник Идел суы эчә? Жир асты саранмы?..

—Казан халкына Идел суы эчертү—бүгенге житәкчелектән ин зур жинаяте. Безгә килеп житкәнче Идел 1200 чакрым үтеп, үз юлында зур пристаньлы жиде шәһәрнең ашәкесен юып алып төшә. Шәһәрне юу дигәндә, анын канализациясен, завод-фабрика калдыкларын, кыш бие жыелган мазутлы, ашәке кар суларын уйларга кирәк. Шуның өстенә Иделнең әле Ока, Сура, Зоя кебек дистәләгән кушылдыгы бар, аларның нәжесен дә кушып сана.

—Әйтәм жирле өйдәге су юынганда күзне әчеттерә...

—Борынгы кешегә шәһәр торбаларынан без эчә торган суны бер стакан бирсән—шундук агуланып үләр иде.

Журналист, йөзенә чиркану чыгарып, стаканлы чәйне читкәрәк этеп куйды, ләкин авызында эреп бетмәгән карамель тынгы бирмәгәч, чәйне тагын үзенә алды.

—Фазыл, Казан халкын ничек саклап калырга була, Буралы коелар казырга кирәкме?

—Коеларны, чишмәләргә без өске сулар дип атыйбыз. Янгыр, язгы ташу, юынтык сулар үтеп керткәнә күрә. Олы юл читендәге чишмәләргә дә ышанмагыз. Асфальт өстендә тузган каеш көпчәкләр цианитка таркала. Аларны янгыр юып төшерә. Әгәр чишмәдән алып кайткан су өстенә юка элпә утырса—берүк кайнатмыйча эчә күрмәгез.

—Алайса “Мәликә”, “Хәмит” чишмәләренә дә ышаныч юк?

—Актаныш, Мөслим, Мамадыш, Кукмара, Балтач, Әгерҗе һәм Идел белән Каманың аръягындагы районнарда мин теләсә кайсы чишмәнән суын улакка ятып эчә алам. Тугайлары, урманнары сау-сәламәт Жирдә—су да сихәтле.

—Безнең редактор саннар белән мисал китергәненә ярата. Суның киләчәге хакында фикереgez ничек?

—Татарстанның жир астында ике миллиард кубометр төче су бар. Нефть беткәч, без әле валютага су сата башлаячакбыз. Кибетләргә керсән, су бәясе сөтнекен узып китте инде... Жәмһүриятебез уникаль урынга урнашкан: биш йөз елгабыз, жиде мең күл, өч мең чишмәбез бар. Шуның өстенә, бүгенгесе көнгә алты мең артезиан кое борауланган.

—Рәхәтләнеп эч, әйеме?! Йөз елга житә!

—Дөрес, безнең илдә су белән сүзнең бетәсе юк. Диктофонны сүндерсәк тә була.

—Гафу ит, Фазыл әфәнде, әңгәмәне төгәлләр алдыннан үзен турында бер-ике генә сүз әйтеп үт.

—Аны әйтеп торасы юк, Ак Чишмәдә эшләүче бөтен бораулаучыларның да язмышы бертөрле. Авыл малайлары, гомер буге юлда. Хәзер инде безнең эшкә яшыләр бик килми. Элек Ростов-Дондагы махсус мәктәпкә жибәреп, бораулау осталары әзерлиләр иде, хәзер укыту өчен түләрлек оешмалар бетте. Шуна күрә бүгенге бораулаучылар арасында илледән дә яшәрәкләрне табуы бик кыен. Яшыләр хәзер комфорт ярата: утыз каналлы телевизорлар, төнге клублар, сауна-бассейн, сыраханалар, әзер кызлар кирәк аларга. Ә без кыр кешеләре...

—Авылдан-авылга йөрөп, Татарстанның иң чибәр кызын сайлап алдың инде, әйеме, Фазыл әфәнде?

—Иң чибәр кыз...—Фазыл бармагы белән диктофонга төртеп сүндерергә ымлады. Шуннан соң гына, урындык аркасына терәлеп, жинел сулап куйды.—Иң чибәр кыз, утыз ел элек шушы Актанышта калды.

Журналист үзе дә туганнарча сөйләшүгә күчте.

—Һәм син аны эзләп кайттың. Кем ул, кайсы авылдан?—Һәм Фазылның көлемсерәп эндәшми калуын өнәмичә, дәвам итте.—Мин Актанышның һәр авылын, һәр жан иясен беләм. Язмаган кешем калмады...

—Ә Аккүздән Самат абыйны?

—Галимжановмы? Аның әле бертуган энекәше райкомда эшләде. Беләм мин аны. Хатынының әнисе “Каенлык” авылында яши иде.

—Нишләп иде?

—Үлгәнәнә жиде еллап бардыр.—Фазылның, кинәт борылып күзләрен яшерүе, журналист өчен көтелмәгән хәл түгел иде инде.—Димәк, син Әлфинәне эзләп килгәнсен...

—Ерактан гына гәүдәсенен шәүләсен күрәсе иде, тавышын гына булса да ишетәсе иде.

Журналист, мәсьалә чишкәндә жавабы дөрес чыкмаган мәктәп баласы шикелле, ручкасын өстәлдәге кәгазь өстенә ыргытты. Стенага кадалган радионы ачып карады—ләкин ул көндөз генә сөйли торган нәрсә иде. Тимер өстәл өстенә беркетелгән “Чайка” телевизорының уникаль тәймәсенә басып чыкты, әйтерсәң лә үзен борчыган сорауга жавапны шуннан эзли иде ул. Экранда Чаллы программасыннан “боевик” килеп чыкты, ОРТда—сәясәтчеләр мәжлесе, СТСа—сабынлы сериал... Ә калган каналларда “Яңгыр ява”.

—Фазыл, агайне, син романтик кеше инде. Ну бит, тормышның чынбарлыгы көчләрәк... Син беләсәңме соң, Әлфинәнә ат хәтлек улы, буйга житкән кызы бар. Ире автобус йөртә. Әбиләре үлгәч Чаллыдан күчеп кайттылар. Ниса кортка нигезендә кирпечтән менә дигән өй салып чыктылар, авылда кибет ачтылар. Алар жир кешесе. Рәхәтләнеп яшәп яталар. Син килеп хәзер гаилә бозарга телисен.

—Араларына керәсем димим ич, күрәсем генә килә.

—Очраклы күрешүләр була, анысын анлайым мин. Ну бит, син, махсус эзләп килгәнсен, астыртын өмет белән. Яшьлек—ул, Фазыл, альбомнарда кала торган фото гына. Тимә, якин килмә син Әлфинәгә. Давай, иртәгә торабыз да иртәнге автобус белән Казанга китәбез.

Ут сүндереп, меңдәргә чумып, бер-берсеннән төнге карангылык белән ерагайсалар да уйлар һаман ике арада йөрдә.

—Фазыл, ниге, синен башка туганнарың бармы?

—Апам... Караком чүлендә яши. Үзбәкнен алты баласын үстерә.

—Вәт, барып кайт янына. Сөендер апанны. Үзенә бер күнел юаткыч сәяхәт булыр...

Журналист йокыга киткәнче әйтеп калыйм әле дигәндәй, Фазыл үзенә үтенечен житкерде:

—Син боларын яза күрмә, йәме...

—Кайсыларын?

—Ну, диктофонга сыймаганнарын... Йәме?!

Фазыл, кабат сорап, журналистны “Ярар!” дип әйтергә барыбер мәжбүр итте.

Бер күрешү—үзе йөз доллар

Автобус базарның капка төбәндә кунган бугай—тәрәзаләре тыштан тирләгән. Кузгалырга бер сәгәтләр вакыт бар, шунадырмы шофер ишекләренә ачмый, салонда утыргыч япмаларын төзәтә, канистра, чиләк ише калай савытларны шалтыратып урнаштыра. Руль артындагы панель өстенә беркетелгән тирән эчле сабын савытына кесәсеннән вак акчалар бушата. Кыскасы, урамда басып торган пассажирларны утыртырга ашыкмый, вакытны суза.

Кодрәтеннән килсә, журналист үзеннән калдырмас өчен Фазылны беләгеннән тотып торыр иде—бер адым читкә жибәрми, китеп басса—артыннан иярә.

Яна сәүдәгәрләр сөйрәгән куларбаларның майланмаган көпчәк чыелдауларын, көнбагыш сатучыларны көтеп күкшегән чыпчык чыркылдауларын һәм эчтәге урамнан ара-тирә үтеп киткән жинел машиналарның шыбырдавын исәпкә алмаганда, иртәнге тынлык инде бу. Кояш һаман Агыйдел үзәнендә, Актаныш басмалары буйлап өскә күтәрелмәгән. Тау битендәге “Нахаллар бистәсенә” бишәр катлы йортлар салып күчерелгән гаиләләр йоклый ала. Аста—Иске Актанышта истәлеккә калган әби-бабайлар эт өрдереп көтү куа. Сәяхәткә килердәй кунакларны көтеп, Мәликә чишмәсе өстендәге касныкта ялгыз былбыл өзгәләнә.

Ниһаять, Казанга барырга теләүчеләрне ишек ачып керттеләр. Журналист Фазылны тәрәзә кырына утыртты. Ул әле һаман да аның төшеп калу ихтималын онытмый, янына утырып, үзенчә чыгар юлын каплаган иде. Сәфәр мәшәкате белән иртәнге йокылары кимегән пассажирлар йомшак утыргычларга арка терәгән, автобус кузгалып киткәнче үк тынып калдылар. Журналист та тынычланып күзләрен йомды, йоклар өчен түгел, күршесен сынар өчен.

Ә күршесе Фазыл, автобус кузгалып киткәнчә, коточкыч зур югалтуга дучар булган адәмдәй, журналистның тезләре аша сикереп кенә чыкты да шофер янына килеп тукталырга кушты.

—Гафу итегез, гостиницада документларым онытылып калган, төшәргә кирәк,—диде ул үз ялганына үзе ышанып.

—Көтәргәме?

Шоферның нияте изге иде. Моңысы Фазылны тагын да ныграк каушатты.

—Юк, юк! Мин калам. Менә билетым, мәгез!—Һәм ул үгетләмәсеннәр тагын, дигәндәй, кабаланып ишекне ачтырды.

Автобус Казан юлына сенеп, күздән югалгач, и сөенде Фазыл! Әйтерсен дә ана Актаныштагы яшьләге әйләнәп кайтты, әйтерсен дә ана Элфинале хатирә белән тулган сөенечле язларны, өметле төннәрен, күрештерергә атлыгып торган юлларны бүләк иттеләр. Менә ул, ниһаять, Актаныш! Нинди генә сукмакка бассан да кая алып бара икән, дип баш ватасы юк. Монда бар да таныш... Шушы минутта, гүя, Жириен тарту көче утыз тапкырга кимегәндәй булды—атлаганда очып-очып адымнарын зурайтты, гәүдәсе утыз тапкырга жинеләйде, гомеренең утыз елы юкка чыкты.

Ул басмаларны саный-саный кояш янына төште. Көтүне куып чыгарганнан соң авыл тагын тәрәз пәрдаләрен корган. Тын урамнарда абзар исе әленеп калган. Бәрәңге бакчалары киселгән жирдә Агыйдел өлеп тора. Иске

Актаныш Чулман сусаклагычына корбан итеп калдырылды. Мондагы халык иртән уянган саен идәнгә басканчы карават астыннан дулкын эзли. Шөкер, берәүнен көчле кулы, бакча башындагы иске-москы киртәләр белән терәп, ул дәһшәтле дулкыннарны тотып тора бугай. Әйтергә кирәк, бүген-иртәгә батып үләбез дип, егерме ел буе көтә торгач, әби-бабайга әйләнгән абый-апалар инде Әжал белән туганлашты, коткарырга килгән Нух пәйгамбәр көймәсе кебек тау башында калыккан биек йортка күчәргә ашыкмый. Актаныш басмаларыннан менәргә аларның дәртләре дә, теләкләре дә юк. Балалары телефон керттерде, көн саен диярлек хәл беләп тау башыннан шылтыратып торалар.

Бар иде бу авылның гөрләп торган чаклары.

Министрлар Советы карары буенча, Актаныш белән Минзәлә кушылып, ике генә ел бергә яшәп карады. Фазыл килгәндә аларның аерылышып, мал бүлешкән еллары иде. Берара вәкаләтсез калган административ йортлар, оешмалар һәм конторлар янадан жанланып үз эшенә керешкән. Яңа район үзәгенә йөз чакрымга ерагаюын өнәмәгән халык, ниһаять, янадан сөенеп, йомышы булса да булмаса да Актанышка килә. Иртәнгә алтыдан, дүрт урамны тутырып, машина-трактор гөрли. Ашханә, универмаг, райком, почта һәм “Үзәк” колхозы идарәсенә чаклы сузылган таш сукмактан кирәген эзләп көр халык йөрәнә. Чәчәкле-чуклы гөлләрен күрсәтер өчен урам ягындагы тәрәзәләр ачылган. Тузан керә дип борчыласы юк. Яңгырлы көндә ерак авыллардан машина көпчәгенә ияреп килгән үзлә кара балчык, кояш чыккач, асфальт юл өстенә сумала булып ката... Әгәр вакыт-вакыт сукмакка сыймыйча, халык төркеме олы юлга чыкса—йә Казан белән Свердловдан, йә Бөгелмә белән Минзәләдән самолет төшкән булыр. Портфель күтәргән, кызыл галстуклы йәисә комсомол значоклы балаларның татарча жырлап кайтуы район үзәге дип аталган авылның көндәлек тормышына аһәң бирә. Кичкә таба ашханә тирәсендә мотоцикллар күбәя, Культура йорты ишегеннән репетиция авазы яңгырый. Кунак сәгетләр идел буена төшәп сабан туеннан адашып калган кызларны эзли... Кулларына читән таягы тоткан әбиләр, Фридрих, хәсис кулына эләкмәсен тагы дип, көтүдән аерылып калган кәжәләрне чакыра.

Ә бүген Иске Актанышта су асты тынлыгы.

Атлый торгач, авылдан бер чакрымлап үтелгәндер, олы юлдан бүленеп чыккан көяз сукмак үзенә ымсындырды... Күрәле, “Хәмит” чишмәсен уенчык иткәннәр. Улак тирәли купшы утыргычлар куелган. Тау итәгеннән бәрәп чыккан суның көче үреләп эчәрдәй фонтан булып бөркелә. Фонтан, агымга әвереләп, бетон божраларны тутыргач кына, көяз сукмак читеннән йөгереп, Агыйделгә төшәп кача.

Фәлән чишмәнән тәме төгән чишмә суына охшаган дип сөйләнгән кешеләргә ышанмагыз. Һәр чишмәнән үз тәме бар. Фазыл да, әнә, “Хәмит” чишмәсеннән үреләп су эчте. Улак төбәндәге яшыкелт комташка карап ул аны үзе бораулаган артезиан чишмәләре суы белән чагыштырып карады. Адай авылында эчкән су тәме дә бар кебек, Уразай чишмәсенә дә тартым, Әлфиналәр өй түрәндәге коеныкына да охшаган... Ләкин “Хәмит” чишмәсенән тәме үзенә бер аерым, тешенне сындырырлык салкын булса да тамак төбәнә зәйтүн мае кебек ягыла. Фазыл үзе бораулаган өч йөз коеның да суын хәтерли сыман. Йә, Хода, ник шулкадәр хискә бай сон бу хәтер?! Үзәң рәссам, үзәң музыкант, үзәң әкиятче бит син хәтер... Хәзинәндә хатирәләр күбәйгән саен үзеннән үткәннене нытрак сагына башлыйсың һәм синен бүгенгә белән киләчәккә карата омтылышын сүрелә, канатларын салына, өметен кими. Әнә шул хәтер тозагыннан котылып өчен килде инде Фазыл Актанышка. Каенлык авылына барып ике сусауны тыясы бар: анда—Әлфинә, анда—ин беренче борауланган чишмә...

Кояш әкрәкләп тау башына менәп бара. Көн бөркүләнде, “Хәмит” чишмәсенән суы тиргә чыгып бетте. Егерме чакрымлы араны жәяү үтәсе килү теләге сүрелде. Изүне чишәп, жиннәрне сызганып атласаң да юлда күлгә юк. Гадиерәк машина очраса кул күтәрергә иде исәбе. Ул арада, узып киткән кара “Ауди”, илле метрлап үтмәгәндер, кинәт әкрәкләп арткы тизлеккә күчте дә Фазыл турысына житеп туктады. Машина унсигезенче регионнан иде.

Тәрәзаләрнен арттагысын төшереп татарчалатып дәштеләр.

—Бу юл Чаллы трассасына алып чыгамы?

—Чыга, әгәр борылышларны бутамасагыз.

—Короче, кәгазгә сызып аңлата аласыңмы?

—Богадыга чаклы утыртып барыгыз. Аннан сезгә ерак ара калмый.

Берәр минут узара кинәшкәннән соң, алдагы ишекне ачтылар. Һәм Фазыл бу яктагы юлларны әйбәт белгәнәнә сабыйларча сөенеп иномаркага кереп утырды. Шунысы сәер, алдагы рәттә буш урыннары була торып, өч егет арткы рәткә кысылышкан, өчесе дә кара күзлектән, лач-лач сагыз чәйниләр.

Кара тәрәзаләр ябылгач машина эчендә кич житкән кебек булды. Салкын һава өрә башлагач, Фазылның кәефе күтәрелде.

—Әгержелә бораулаганда Ижауга еш бара идек без,—диде ул карангы тынлыкны өнәмичә.

Ләкин, беркем сүзгә кушылмады, унсигезенче регион егетләре Ижау дигән шәһәрне әйтерсен дә ишетмәделәр дә. Әллә җавап урынына инде—магнитоладан көчле музыка жибәрделәр. Юл өйрәткәндә Фазылга “унга-сулга” диясе урынга бармак белән төртеп күрсәтергә туры килде.

Фазыл Богады урамына кергәч рәхмәтләр әйтешмичә генә төшеп калды. Һәм саубуллашу урынына:

—Шушы юл туп-туры трассага алып чыга,—диде.

Шофер егет, ярар, дигәндәй ияк чөйде һәм машинасын сүндермичә генә колонкадан салкын су алырга төште.

Кеше дигән рәхәткә бик тиз ияләшә. Егерме минут бие кондиционер жилендә утырып, салкынча һавага күнәгелгән. Урамга чыккач кояш үч алгандай, сулыш юлларын көйдерде, бит тиресе чатнарга теләгәндәй тартылды, беләкләрне пешереп, кайнар җил сирпелде. Фазыл, капылт килгән уйдан рухланып, колонка янына ашыкты. Шофер егет пластик шешәгә тутырып салкын су эчә иде инде.

—Братан, зур йомыш бар иде, бушка түгел, түлим.

—Ну,—диде теге, эчеләп бетмәгән суны жиргә түгеп. Ул иптәшләре өчен янадан тутырды.—Әйт, шабашканны.

—Ике чакрымда гына бер авыл бар. Иномарка белән кайтып күренәсе иде шуларга.

—Озак торасыңмы?

—Исәнмесез, дип әйтәм дә китәм.

—Күпме түлисез абзый?

—Мен сум...

—Ну, абзый, грунтовой юлдан, “Ауди” белән.

—Яхшы, өч мен бирәм. Башкасы юк, әле Казанга кайтырга кирәк...

—Йөз бакс, значит... Утыр әйдә, күрсәт авылыңны.

Ике җиләк

Әлек Богадыдан Каенлыкка күнтек кимичә үтмәле түгел иде, дамба күтәреп чуерташ сипкәннәр. Фазыл белән Мәдияр кайчандыр Әлфинә белән Нәсфияне озата кайткан сукмак калын балчык астында, эзләре юл күмгән.

Ике авыл арасы шул тиклем кыска, Фазыл хәтта Әлфинә белән күрешүне күз алдына китереп тә өлгермәде. Сораулар бер-бер артлы туа тора, җавапларын кем әйтер? “Утыз ел бие кайда йөрдөң, ник монарчы килмәдәң димәсең? Күрешү белән күздән яшә бәреп чыкса нишләргә—кызгандырыр өчен елаган атлы булыр. Чукунып йөрмә монда, зимагур, дип куып чыгарса?... Ире, балалары өйдә булырмы?... Әллә кире борылып китимме? Ник соң мин әйтер сүзләремне кәгазгә язып ятлап куймадым икән?”

Дамба авылга кушылган җирдән ерак түгел су күтәргеч озын мичкә бастырганнар. Белгечләр телендә ул “Рожновский манарасы” дип йөртелә. Чиләк-көянтә белән килгән кыз-кырынга су алырга җайлы булсын дип,

улак рәвешен китереп торба чыгарып калдырганнар. Өч кеше—әби, апа һәм мәктәп баласы чиратлашып су алып торалар иде, аларнын “иномарка”га бик исләре китмәде, үз өйләрендә дә машинадан гарык иделәр бугай.

—Суы тәмләме сон?—дигән булды Фазыл.

—Без гомер буге сазлы коедан ләм сөзеп яшәдек,—диде әби,—намаз саен догадан калдырмыйм, шушы суны чыгарган кешеләргә, әйтәм ич, Ходай мәдәт-куәт бирсен, йөргән жирләрендә фәрештәләр канат жәйсен, бәхеттән аермасын үзләрен.

Фазылның авызы колагына житте:

—Амин! Рәхмәт, әбекәй!

—Ут беткән чакта сусыз утырабыз,—диде апа кеше.

—Безнең бүтән чишмәбез юк, шушыны мактап эчәбез инде,—диде мәктәп баласы.

Көянтәне иннәренә элгәч тә әби кеше артына борыла-борыла карады, кем өчендер рәхмәтләр әйтеп елмаеп торуларының серен аңларга теләде бугай. Ләкин Фазыл моны сизмәде. Чөнки ул, әлегә мәктәп баласынын йөзен күргәч, анын тавышын күңеленнән генә тагын бер кат яңгыраткач, өнсез калды.

—Син Әлфинә түгелдер ич?

—Әлфинә—минем әниемнең исеме,—диде кыз, үртәлеп, ә минеке—Әлфия.

Кибеткә килгән саен: “Әнисенәң кызы”,—дип шаяртуларга күнәгә алмады Әлфия. Сатучы кызы булма икән ул—аны бөтен кеше белә, таний, исеме белән дәшә. Житмәсә, бу абзый водокачка төбендә ачу китереп торган була.

Әлфиянең бәхет эзләр чагы житкән, быелгы жәйдә аның сонгы каникулы. Зур үсте инде ул—чиләкләре жирдән биек, әнисенәң яшь чагындагы күлмәкләре ярый үзенә. Итәгенә ак челтәр йөгертелгән кыска жинле, күпертмә инсәле кызыл күлмәген Фазыл шундук танып алды. Аккан сулар кире кайтмый диләр, менә бит—утыз ел элек югалткан яшьлек кире әйләнәп кайтты. Хәзер ана иярсән, Ниса кортканын нигезенә ак кирпечтән салынган “Мәхәббәт сараена” килеп керерсән...

Тимер улакта су агышы туктагач, авыл өстенә ишеләп үскән каен урманы тынып калды. Корылыкка сөенеп черелдәгән һәр чикерткәннең, күлгәдә хыялланып яткан романтик бәпкәләрнең, каенлык яравында сөенешкән һәр кошнын, тугай өстенә күтәреләп сайраган һәр тургайнын тавышы аерым-ачык ишетеләп тора. Менә аларны кәккүк тавышы бүлдерде. “Кү-кү-кү-кү-кү...” дигән аңлаешсыз санау жәй уртасыннан ишетелә. Каен яраулыгына ияләшкән кәккүк сакауланган иде. Пыкрау бу—сайрар кошларының жыры беткән, ояларга сыймас балаларны ерак сәфәр алдыннан очарга өйрәтер көннәр житкән... Жәй уртасының сагышлы якка авышкан чагы...

—Ну, нәрсә эшлибез абзый, вакыт үтә бит?!

Шоферның ашыктыруына жавап итеп Фазыл тимер улактан шаулатып су агызды.

—Менә, братан, мин утыз ел элек бораулаган иң беренче чишмә бу! Шагыйрь әйткәндәй: үзем тапкан чишмәләрдән ятып су эчсәм—башка бер ни дә кирәкми!

Фазыл, улакны тутырып аккан суга йөзе белән чумды, янакларын тидереп иркәләнде, агым эчендә күзләрен ачып карады, тончыга-тончыга йотлыгып эчте, тагын янакларын тидерде. Шоферның йөрәгә түзмәде, ул да кысрыклап улакка үрелде, Фазыл ни кыланган булса—шуны кабатлады. Суның жан ияләрен үзенә тарта торган магниты бар. Нормальный ике кешенә, чүмечтә су коенырга теләгән ата каз шикелле улак эчендә быкырдавы, машинада калган өч егетне дә битараф калдырмады.

—Мужики! Вы че в натуре?!—дип жиргә төшүләре булды, шофер егет аларга кушучлап су сибә башлады, барыбер улакта коенырга, бит кулларын юарга мәжбүр итте. Жәйге чөлләдә чишмә суы салкынын бернинди кондиционерлар да алыштыра алмый шул. Егетләр көрәйдә, тавышлары ачылды, алай

гына да түгөл, су чөчрөгөн кара күзлеклөрөн салгач баягы братаннар янадан гади авыл малайларына кайтып калдылар.

Шофер егет машинадан чөчөклө йөнтөс сөлгө алып килде һәм башта Фазылга бирде.

—Авылны “сухой законга” калдырабыз,—диде ул суны туктатып.

—Әрәм-шәрәм итмәү кирәк анысы, но бу авыл дингез өстендә утыра, кырык метр тирәнлектә генә, искиткеч калын су горизонты...

—Во, мужик—крупнейший специалист, ә? Син может безнең кешеләргә дә су скважинасы бораулап бирерсен,—диде шофер. Ул үзе рульдә утырса да әлегә өч малай алдында жаваплырак иде бугай.—Менә минем визиткам, синә бер айлык заказ бар.—Һәм Фазыл адреслы телефоннарны укыган арада ул өстөп куйды.—Ә “сто баксов” миндә кала, задаток өчен.

—Ярар, заказ булса безнең регионнар арасында чикләр юк, Чаллы юлын да сөйләшеп бетерербез. Ә хәзер, әнә теге кыз кереп киткән өй янына барып туктыйк.

Әлфиналәреннән өч дүрт почмаклы гына иде, зурайтыр өчен арткы өлөштә таштан коеп нигез күтәртелгән. Ишек алды иркен, өч торыклы абзар бәрәңгә бакчасына кертеп салынган. Лапас түбәсендә әле генә чабылган печән күпереп ята.

Машина көтмәгәннәрдер, өй түрлөрөнә килеп туктагач, урам ягына караган өч тәрәзәнән берсендә дә шәүлә чалынмады.

Ә күке сакаулыгын танырга теләмичә һаман санарга маташа.

Жилкапкадан керүгә Фазыл үзен сәхнәгә чыгып баскан артист кебегрәк хис итте, ана бу рольне ахырынача уйнап чыгарга кирәк иде.

—Әлфинә апа! Әлфинә апа!

Кычкырмады ул, ишегалдыннан чебен-черки кермәсен өчен корып куелган марлялы ачык тәрәзәгә якын килеп дәште генә.

—Кем бар анда?!—дигән тавыш урам ишегенен бусагасына чыгып басты. Исе китми генә, колачын жәеп, ишек янагына таянды. Каршында кем торганын шундук төшенеп, боегып калды.

“Әһә, яшьлек миннән имтихан алырга килгән...”—Әлфинәннән беренче уе әнә шул булды.

“Өенә чакырыммы? Әллә танымаганга сабышырмы?”—Фазыл уйлары ишетелмәсен өчен иреннәрен кысты.

“Әллә, өйләнмичә, шушы гомер мине көттә микән? Язиләсе куып чыгаргандыр әле, аптыраганнан гына искә төшергәндер...”

“Беткән баш—беткән! Каравыл кычкыртып кочаклап алам хәзер.”

“Үземнән дә сине эзләп китәрдәй чакларым күп булды, Фазыл!”

“Чегән хатыны юраган сүзләр сакау күке тавышында: баламны кеше үстерде, акча күп эшлим—үзем басмадым, егерме яшь тулганда мина дигән хатын туар—димәк ул Әлфинә түгел... Янадан бәхет эзләр өчен озын гомер кирәк... Яшьлегемнән ишек төбөндә сакау күке булып басып торам, хәтта күрешкәч сөеклем белән сөйләшерлек тә хокукым юк...”

“Машиналарына чыгып утырсам кая чаклы алып китәр иде икән?”

“Менә бит инде ул—утыз ел буге тынычлап яшәргә ирек бирмәгән Әлфинә! Ник соң сине алып китеп булмый?”

Әнисенән авызына су капкандай телсез басып торуйн күпсендеме, Әлфия йөгереп чыкты. Печәнгә барган жирдән чеме белән жир жиләгә жыйганнар икән. Әлфинәне биленнән кочаклап ул, бусагадан төшмичә генә, жиләклә кулы белән ишек янагына таянды. Читтән карап торган кеше әлегә күренешне, ике балалы тигез гайлә учагын саклап калу өчен, амбразура каплау дияр иде.

—Инәкәй, нәрсә кирәк боларга? Әле бая гынак улактан су эчеп калганнарые.

—Үзләреннән сора, кызым.

—Алып куйган коньягыгыз юкмы?—диде Фазыл, баласы алдында әнисеннән хәлән жинеләйтергә теләп.

—Безнең авыл халкы аракы гына эчә, шуна күрә инәкәй коньяк алып кайтмый, әйеме, инәкәй?..

Элфия, әлеге текә егетләрне үзе артыннан иярәп килгәннәр дип уйлады, шуна күрә кылтаеп сөйләшүе иде.

—Әйе, юк бездә коньяк. Тотмыйбыз...

—Актаныш универсамында бар.—Һәм кыз иреннәре белән үрелеп кенә кулындагы жиләк бәйләменнән берне өзеп капты.

Артык жәелеп, буш сүз уйнату—һәр мизгеле кеше язмышына торырлык минутлар белән шаяру булып иде. Уйлар кисешкән жирдә вакыт үлчәме югала икән. Фазыл ике көзгедән бер сурәтне эзләгән кебек әле унга, әле сулга күз ташлады... Эре жиләк—үсә торыр, кечкенәсе—пешә торыр... Кайсыгыз Элфинә, кайсыгыз Элфия соң сезнен? Югалган елларның кай ягында басып торасыз? Алар үзара сөйләшкәндә тавышлары бер чордан икенче чорга күчә. Элфиядә унжиде яшьлек Элфинәнең янгыравык тавышы; Элфинәдә ул тавыш берәз басынкы, монлы, бишек жырыдай ягымлырак. Элфия әнисенен яшьлеген кабатларга тырышыпмы—соргылт чәчләрен иңбашына төшереп кистергән һәм сандык төбөндә утыз ел буге сакланган күлмәкне кигән. Элфинә исә, кызына яшьтәш булырга теләгәндәй, мангай чәчен тигезләп алга тараган, тез башына тияр-тимәс чия кызыл сарафан өстеннән юка кара жилет кигән. Элфиянен иреннәрендә сытылган жиләкләре—Элфинәнең юка иреннәренә орынып үткән иннек төсендә... Менә шушы инде ул мәхәббәтнең мәңгелеге!

“Нишләдегез инде анда?!”—дип әтиләренен чыгуына: “Коньяк сорап килгәннәр!”—дип, Элфинәнең күздән югалуы булды.

Эгәр шушы минутта Элфинә: “Мәктәп елларымда сөешеп йөргән егетем эзләп тапкан...”—дип сөенсә, йә булмаса Фазыл: “Мин Элфинәдән башка яши алмыйм!”—дип, хискә бирелеп ялгыш әйтеп ыргытсамы—бер кеше бәхете өчен дүрт кеше бәхете шундук чәлпәрәмә киләсе иде. Мәхәббәт ул табигатьнең үзе кебек көтелмәгән хәвефле афәтләрдән тора. Уйламаган жирдән зилзиләләр кубып, гомер буена тапкан-табынганыңны туздырып, йортсыз-жирсез калдырырга, балаларыннан, таянычыннан мәхрүм итәргә мөмкин. Гадәттә, ул афәт гаилә башына бер минутлык ләззәт сыйфатында, йәисә гафу ителмәслек сүз рәвешендә килеп керә. Табигать стихиясеннән үзгә буларак, гаилә башына килгән гарасатны туктатып калырга мөмкин.

—Коньяк кирәксә, Байсар кибетенә сугылып карагыз!—һәм әти кеше, тамашаны таратыгыз, дигәндәй, Казан юлына таба күрсәтте.

Бар да бетте. Фазыл тагын ачы хакыйкәт белән бергә-бер калды. Елларны күчәрәп, фасылларны бутап, сәгәтләрне алыштырып бары тик жәзалар өчен генә килеп киткән ләззәтле күрешү йөрәккә тагын жәрәхәт өстәп югалды. Әтиләре белән кабат күзгә-күз очрашмагаем дип, борылып карамаган иде Фазыл, караса яраган икән—ике тәрәзәдән ике Элфинә аңа кул болгап калганнар иде...

Мин риза

Нигезенә чаклы янып төшкән туган йорт урынында түбә корырга күңеле бармады Фазылның. Аңа Яна планнан чирәмле урын тәкъдим иттеләр. Хужалык житәкчесе яшьтәш егет булып чыкты, ун ел буге күрше классларда янәшә укуыганныр иде. Су эшләре буенча универсаль белгечнең күз алдында йөрүенә сөенде генә ул. Яна урын үсә торган урамның читеннән эләкте, уң якка билгесез күршеләр киләчәк икән.

—Сул ягымда кем? Нигезен таштан коя, коттедж салдырта ахрысы?

—Әнә, үзе килә, сорарсын,—диде житәкче.—Пенсиягә чыкканына унбиш ел үттә, әле һаман председатель булып сөйләшә. Ичмасам, миңа үч итеп идарәгә сайлап куялар, утырыш саен аягүрә басып: “Элек болай иде, элек тегеләй иде”,—дип, котыра инде. Әйтерсен лә СССРны мин тараткан... Ярап, вак-төяк сорауларын булса мин конторда көтәм. Ә моның белән бик күрешәсем килеп тормый. Президентлыкка сайланырга теләгән иде әле ул. Юаш Нотфул-

ласы белән бөтен районны бетереп имза жыеп йөрделәр... Кандидатурасын теркәмәгәннәр—яшен күпсенгәннәр... Инде кеше күзеннән гарык дип, Яна планга качты.

Әйе, яшь алмагачларга тлә агуы сипкән жирдән эшен ташлап, кулларын юеш чүпрәккә сөртә-сөртә килүче кеше Сакал Шәйхи иде... Киптергәннәр абзыйны—элеккеге пәһлеванлыгы коелып беткән. Пеләше белән тоташканга—мангае шыксыз кин булып күренә. Бер ягыннан терәве төшкән—авышыбрак атлый. Ул, колактан-колакка гына сөйләшергә теләгәндәй, якын ук килеп басты. Туры караса, үтенне сытарлык күзләре генә элеккечә.

Шәйхи, бөтен яшылеген берьюлы исенә төшергән хыялый кебек, бер малга инрәп торды да Фазылны кочаклап алды.

—Нихәл, күрше, күптән күренгәнсең юк, агайне... Теге кая ашыга?—диде ул “Нива”га утырып киткән председателгә таба күрсәтеп.—Деловойланып кыланган була, үзенен кассасында суыр бер тиен кереме юк. Елына өчәр миллион табыш китерә торган хужалыкны бомж хәленә төшерделәр. Үлэт басын хайван белән тутырдылар, үстергән икмәкләрен сатып алучы юк, сыер савучылар колхоз сөтен урлап май язалар—өендә кәжәдән гайре савымлыгы булмаган Һәдия әби колхоз базарында каймак сатып ята, пнимаєте так...

—Шәйхетдин абзый, безнең авылда гына түгел, бөтен сферада шул хал.

—Мин председатель булып эшләгән чорда алай түгел иде.

—Элекме?! Докладларыгызда мактанган саннарны әле дә хәтерлим... Колхоз миллионер чакта мең моржалы авылыбызда жиде телевизор, ике мотоцикл, бер “Москвич” бар иде—анысы да отышка чыккан машина... Ә бүген—капка төбе саен машина, бүлмә саен телевизор. Байлык шәхси кулга күчте...

—Ну бу бардакны кемдер туктатырга тиештер ич инде, пнимаєте так?

—Үзе туктый ул. Житмеш ел буе партиядән куркып эшләгән халык иреккә чыкты. Ял итеп арыгач эшләрләр әле.

—Жимерелеп беткәчме?

—Әйе. Иске урында янаны төзәр өчен иң әвал жимерергә кирәк. Менә сезнең белән безгә яна планнан урын бирделәр—жимерәсе юк,—дип Фазыл сүзгә икенчегә бормакчы булды.

—Укыдым, газетага интервью биргәнсең, пнимаєте так. Үзен язмаган-сындыр инде?

—Юк, бер журналист белән Актаныш гостиницасында сөйләшеп утырган идек. Язганын беренче сездән ишетәм.

—Янадан укы әле син аны. Анда теге су скважиналары өчен проектлар эшли торган оешма, ничек әле... “Татводпроект”ның генераль директоры өстәмә фикер белән чыккан... Шәп әйткән, слушай. Казанның ике ягында—Столбище белән Урман арты бистәсендә искиткеч көчле су катламнары бар икән.

—Һәм төче су дигәндер...

—Әйе, пнимаєте так, әгәр хөкүмәт акча бирсә, Казанны йомшак су белән тәэмин итәрлек коелар бораулайбыз дигән, торбалар буенча китерергә. Аннан соң бөтен Казан халкы чишмә суы гына эчеп ятачак икән.

—Гомердә тормышка ашмаячак ул хыял.

—Нишләп алай дисең, Фазыл, пнимаєте так?...

—Беренчедән, Идел суын эчерергә өйрәнгән “Водоканал” каршы чыгачак. Икенчедән, шәһәр халкы сикхәтле су күрсен өчен акча бирергә тиешле кешеләр үзләре күптән инде чишмә суы гына эчә, таш пулатларына, бакчаларына да хәтта икешәр кое бораулаталар. Һәм өченчедән, Шәйхи абзый... бер күрешүдә үк бөтен проблемаларны илаһи-уптым сөйләшеп бетермик, минем китәсе бар.

—Да, да! Пнимаєте так, ну син бит инде яна нигезендә эшне кое бораулаудан башларсын?

—Туры килер ахрысы.

—Мине дә онытма, яме! Полиэтилен торбалар әзерләп куям. Сезне

үстөргөндө әниегезгә бик нык ярдәм иттем мин. Утырган казыгыз иске өегезнен мүк арасыннан башын тыгып кычкыра торган иде. Динәгә процентсыз ссуда бирдек.

—Әни шул ссудага колхоздан бура сатып алды—аскы эргәләре каеннан, калган өлөшө усака белән юкадән. Бүрәнәләре куышланып өйне кырмыска басты... Ну, озак яшәмәдек, ссудагызны түләр өчен әни өйне сатарга мәжбүр булды...

—Иске өйләр күп иде. Урманны санап кына бирделәр.

—Аның каравы Сәрвиназ апага шыңгырдап торган нараттан бушлайга алты почмаклы өй салып бирден.

—Бер кулда бармаклар да тигез түгел, Фазыл агайне.

—Ярар, Шәйхи абзый, мин үпкә саклап түгел, сүз унае гына телдән ычкынды. Әйбәт күршеләр булырбыз без...

Ул арада Фазылның куенында кесә телефоны уйнады. Наил Кадыйрович шылтырата: Яна байлардан заказлар күбәйгән, бригаданы жыйрга куша. Тавышы аерымачык ишетелгәч, сөенеп куйды әле Фазыл, Казан белән элемтә әйбәт, димәк, монда яшәргә була! Кирпеч кайтартырга кирәк.

Фазыл тукталышка жәяү төшәргә булды, авылдашлар танып сөйләштереп, вакытны алмасын дигәндәй, ул юл белән янәшә салынган сукмактан атлады. Шәле тукталышын базар мәйданы иткәннәр. Кафе, ашханә, бистро, сәүдә киосклары тезелешеп, ерак сәфәргә чыккан шоферларны, пассажирларны тәүлек бие көтә. Төн узганчы куна калучы машиналар өчен киң мәйдан жәйгәннәр, ләкин ул мазутка лыкырдаган. Инештән су алып килеп кабиналарны юа торгач, аяк асты июль чөллөсөндә дә кипми. Фазыллар ландыш жыйрга төшә торган урман тоташ бәдрәфкә әверелгән. Фу!...

Бораулаучыларның төшкә ашка туктый торган чагы лабаса бу...

Фазыл бистрога кереп, берәр таяк шашлык алып, Шәйхи белән күрешү тәэсиреннән калган юшкынны юып төшерергә ниятләгән иде.

Мажаралар күбәйде. Балачакта, яшылектә күргәннәр, аралашкан-яшалгәннәр, югалганнар-сагындырганнар сөенечле һәм көенечле мажарага күчеп янадан әйләнеп кайта тора. Ауга чыккан мәргән кебек гел эзләнеп йөргәнгә шулай микән? Әнә, икмәк сата торган киоск белән янәшәдә Фазылның теге яшел вагоны. Ачык тәрәзә астына буйдан-буйга "китаплар" дип татарчалатып, зур итеп язып куйганнар. Баскыч төбөндәге өстәл өстенә елкылдап торган китаплар жәелгән. Кояш астында калжайган юка тышлыкларын юл жие уйната. Ә өстәл артында, кайчандыр Әмир, Суфия, Язилә, Мәдияр һәм әлбәттә Фазылның үзеннән калган тимер аяклы табуреткада, Гөлсәяр китап укып утыра иде. Ул шундый мавыгып һәм ышанып укый, хәтта яна гына килеп туктаган "Газель" йөртүчесенә ашханәгә барган жиреннән онытылып, баласына китап сайлаганын да сизми. Фазылны да сизмәде.

—Мина мәхәббәт турында берәр китап кирәгиде...

Егетнең тавышы укый торган әсәрдән яңгырады дип уйладымы, Гөлсәяр кинәт кенә кулындагы китабының тышына күз салды. Шунда гына ул янында кем торганын аңлап, табуреткадан күтәрелде. Кыска итәген китапты өстәлгә каплап торган икән. Сул кулы ак блузканың төймәләрен санап чыкты, уң кулы итәген төзәткәләде. Үзен күпме гәңә тыныч тотарга тырышмасын—барыбер сөенечен яшерә алмады.

—Хәтерсез кешеләрнең йөрәге тазадыр ул, әйеме Фазыл? Уйламый, эзләми, сагына белми, тик яши шунда...

—Мин бу вагонны теләсә кайсы базарда күрсәм күрермен, тик менә шушында очратырмын дип һич уйламадым.

—Үзен калдырып киткән жирдән эзләрләр аны. Айдан артык вакыт үтте ич инде... Нихәл соң син?! Сызлауларын басылдымы?..

—Рәхмәт сина, Гөлсәяр, аякка бастырганың өчен рәхмәт!—Һәм Фазыл тизрәк акланарга теләгәндәй тезеп китте.—Бораулау агрегатын жыйнап, көйләп, бригаданы янадан туплаганчы шактый үтте шул. Аннан соң эш күрсәтеп карадык.

—Алайса, Элфинәнне барып күрергә жас килмәде әле.

—Бардым. Күрдем.

—Гел сине көтеп яшәгәнме?

—Касныкның күкеләре сакауланган инде...

—Әйбәт булган, дисәм, үпкәләрсен микән?

—Аның каравы күнел тыныч хәзер. Күнел тыныч, киләчәгем—ачык.

—Ә бүтен авылына Хәмдиянне эзләп кайттынмы? Рәхәт яшисен син...

Яшь чакта сөйгән кызларына кунакка йөрисен.

—Сине эзләп кайттым.

—Ышандылар ди. Менә синең бу китапны күргәнәң юктыр әле. Сезнең авыл турында ул. Марат Мөлеков язган. Ишеткәнәң бармы шундый кешене? Тарихчы, жәмәгать эшлеклесе, ТИУ президенты, депутат булган.

—Беләм, беләм, мин укырга кергәндә ул безнең мәктәп директоры иде.

—Әйбәт булган! Китапта әйтелгәнчә, Харис Якупов дигән зур рәссам сезнең авыл кешеләре турында тулы бер альбом ижат иткән.

—Хәтерлим мин аны. Рәсемнәрендә безнең иске өй бар.

—Әйбәт булган! Вәт, альбомны ул “Көчле кешеләр” дип атый... Ә көчле кешеләр хәйләкәр булмый, Фазыл, инде әйт, туган авылыма болай гына, сагынып кайттым диген.

—Сугышсыз-нисез генә егерме сутыйлы дәүләт яулап алдым. Мин анда патша сарае салам, жәннәт бакчасы үстерәм. Һәм син алмагач күлгәсендә китап укып утырысын... Әйдә, су коенырга киттек. Көн озын әле. Казанга кич кырын китәрмен.

Фазыл Гөлсәяргә кире уйларлык чара калдырмады, өстәлдәге китапларны күчкә өеп, вагонга ташый башлады.

Китап сәүдәсенәң үз өстенлекләре бар. Менә хәзер Гөлсәяр вагонны бикли дә китеп бара. Сатучысы кая моның, дип, ник берәрсә тавыш чыгарсын... “Кибет басу” дигән афәт тә китап кибетенә кагылмый. Янап, акча дәгъвалап йөрүче текә малайлар синең яннан көлеп кенә үтеп китә. Салым инспекциясе ташламалар бүләк итә. Дөрес, әлегә урында бер тапкыр Гөлсәярнең китап әржаләрен тикшереп вагонны актарып чыктылар, икътисадый жинагыләр бүлегеннән килгән ике егет сурогат аракы эзләп йөргәннәр. Гафу үтенделәр... Кайвакыт мотоциклга төялеп, тукталыштагы сәүдә мәйданына авыл малайлары килә. Алар инде Гөлсәярне танып белә, шуңа күрә “бистро”га кергәнче, китап өстәле кырында телләренә салынып торалар.

“Их, менә бу китапны укысаң иде...”

“Чө! Акчан житсә укы!”

“Урлыйк без аны, өчәүләшеп укырбыз.”

Малайларның кем турында сөйләнгәнәң чамалый Гөлсәяр, ләкин аңламаганга сабыша. Курыкмый ул алардан, котылыр өчен бер эндәшү житә үзләренә.

“Ягез әле, егетләр, сөйгән кызларыгызга бүләккә берәр китап алып жибәрегез!”

Һәм матайлылардан жыллар исә.

Болылап бүлеп бирелмәгәч, халык каян туры килсә шуннан печән ташый, печән өсте икешәр айга сузыла. Мишә буенда су коенып ятучылар бар икән—алар авылныкылар түгел, кунакка кайтучылар булыр.

Яр буйлап, агымга каршы атлый торгач, су коенучылар, балык тотучылар күздән югалды. Сайрар кошлар туктагач, чикерткәләр хужа булып калган—чабылган болынлыклар сызгырып тора. Гөлсәяр биек үкчәле түфлиен кулына тотып яланаяк атлады, чабылган камыл, тояк чокырлары, чалгы урап узган шайтан таяклары тиз барырга ирек бирми, Фазыл кулындагы әбәтле пакетны куеп торып аны көтеп-көтеп ала... Мишә борылышындагы ярыматауга килеп житкәч, Фазылга алла нәрсә булды: гөлжимеш куакларынан өлгермәгән гөләп өзеп капты, шомырт агачына үрмәләп яшел тәлгәш алып төште, сөзәк ярдан аска таба мәтәлчек атынып кабырчыкты комда аунады, сандалыйларын ике якка ыргытып, маймычлары өерелеп йөзгән су читләтеп йөгәрде... Аннан соң

яр өстенә менеп, шомырт куаклары белән кысрыкланган аланга чыкты.

—Менә монда “пионер бүлмәсе” өчен зур палатка тора иде. Бу жирдә аләм колгасы, вожатыйлар чатыры... Ашханә өстәлләре мин басып торган жирдә,—диде Фазыл, пакеттагы ризыкларны ашъяулык өстенә жәеп.—Беләсәңме, Гөлсәяр, иртәнге йокыдан безне нәрсә уята иде?

—Пионер быргысы!

—Аппетит уята!.. Ә быргы кычкыртканда без инде ашханәдә шкаф актара идек. Көне буге һавада, кырда эшлибез, су коенабыз, үсә торган чак—ашау төткәрер хәл юк... Шуннан калгандыр инде, ач карынга хыяллана да алмыйм.

—Аңлашылды. Ләкин шәрабне су коенып чыккач эчәрбез.

—Сал халатыңны, кызынып кал. Тагын берәр сәгәтәтән черкиләп котыра башлый, алар монда шундый усал... Пионер лагерьлары беткәннән бирле кан эчәргә кеше таба алмыйлар...

Гөлсәяр судан курыкмый, Чаллыда жәе чыккан саен сәүдәгәр кызлар белән жыелып “Нарат” шифаханәсенен Чулман ярындагы комлығына коенырга йөрделәр. Кирәксә, дулкыннарны колачлап сәгәтләр буге йөзә ала. Ләкин Фазыл белән коенганда ул ярышып йөзәргә теләмәде. Шомыртлы текә ярлар арасына юл салган Мишә елгасының агымы тымызык, дулкыннары вак булганга—ниндидер шомлылыгы бар симан. Ул әле Гөлсәяр өчен яңа елга, төсә томанлы зәңгәр, төбә чоңгыллы, ярлары—аулак... Ләкин суның жылылыгы, йомшаклыгы, чисталыгы һәм Фазылның юк-бар хәрәкәт ясап, тәнгә орыныр сәбәп уйлап табуы, әлегә шомны әкрәнләп оныттырды.

Фазыл сөенә-сөенә йөзә. Чумып беркавым югалып тора да Гөлсәярнен аяк арасыннан килеп чыга, кулларын чәпердәткән атлы кыланып кызның ботларына кагылып үтә, бергәләшеп йөзәргә теләгәндәй, билләреннән кочаклый, муенына, иягенә сөлек булып ябышырга тели, иреннәренә орына. Гөлсәяр карышмый, чәрелдәп кычкырмый, киресенчә, Мишә гипнозына бирелеп, һәр кыланышка теләктәшлек кылып, очрашу уенына иярә. Ул монда үз иреге белән килде. Су өстендә күрешү кагыйдәләрен алдан ук сизенеп, белә торып, ризалашып, көтеп һәм эзләп килде. Ул, сыену-назлануларны тыймыйча, һаман саен Фазылны газаплап, монарчы эзләп тапмаганы өчен жәзаларга тели... Ләкин бу жәза уеннан узды. Гөлсәяр үзә дә иләсләнде, карышу көчә кимегәннән кими барды, Мишә суы әкрәнләп кайнарлана төсле тоелды ана. Һәм ул, кабаланып йөзеп килгән унайдан, комлы ярга чыкты. Бу ләззәттән качып котылырга теләп, йөгәрергә иде исәбе. Ләкин Фазыл аның аякларына тышау булып уралды. Кыз егет өстенә ауды. Назланып орынулар көрәшкә әверелде. Куллар гына түгел—сүзләр дә көрәште.

“Кинәнден минем белән бүген, дәшмәгән саен...”

“Гөлсәяр, бу хәтле ялынута шомырт агачлары авышыр иде инде...”

“Агачларны давыл гына ега.”

“Мин сине монда беләп алып килдем. Янадан яши башлыйм. Син миңа кирәк...”

“Шатлыкның ялганы күп була. Ышанмыйм.”

“Без бүген кавышырга тиеш.”

“Болай түгел бит инде!”

Сүзләр көрәшкән арада Гөлсәяр тәнендәге су коену әсбапларының элмәкләре сүтелеп беткән иде инде. Бу хәл кызны бөтенләй каушатты.

“Кавышу түгел, көчләү бит бу!”

Һәм Гөлсәяр, ике кулы белән юеш ком актартып алып, үзенен битләренә сөртте, тагын алып күкрәгенә сылады, иреннәренә якты. Ике арада саз исә таралды, комлы чырайда ике күз генә нәфрәтләнеп калды... Фазылның гайрәте сүнде, куллары хәлсезләнде, гәүдәсе дерелдәде.

Алар көрәш барышында актартылып беткән ком өстендә ярты сәгәтләп чалкан яттылар. Каршы ярдан күзәтеп тормагайлары дип, кыз низаглы әгъзасына кайнар ком сыпырып өйде. Аннан соң алар янадан парлашып су керделәр. Ләкин бу коену түгел—ююну иде инде. Фазыл киёмсез калган Гөлсәярне үз куллары белән юды. Ике арада гамәлгә сыймаслык берни дә

булмады кебек, шулай да кызның саф күнеле уяулыгын югалтты, егет кодрәтөннән әсирләнде, буйсынырга теләде. Жинелмичә жиндерде...

Фазыл озаклап юар өчен кушучына суны әз-әзләп алды. Мишә исеменә сыенып, никадәр чишмә килеп туктаган бу ярыматауга. Һәр чишмә кулга үк керә. Минә Гөлсәярнең муенына сип, минә—инбашына, билән коендыр, күкрәгенә чәчрәт, кендеген үзем юам дип, кулга кергән берсе юмалап тора. Кыз балага су күбрәк кирәк бу дөньяда... Ул самавыр куя, аш пешерә, бала коендыра, кер юа... Чишмәләр кызлар өчен кирәк...

Кайтыр юлда, үпкәләшмәгәнне раслау өченме, әллә ком өстендә кабынган утны сүндермичә саклар өченгәме, алар туктап-туктап үбештеләр. Үбешкәннән соң Фазыл аны куеныннан чыгармыйча торды, кызның муеныннан тәмле конфет исе килә иде. Кыз егетне култыклап барды. Аяк астында каты камыл туры килсә кулына асылынып калды.

Вагонга кайтып кергәч, нишләргә белми аптыраган Фазыл китаплар актара башлады. Әле берсен, әле икенчесен укып карады, тагын эзләнде. Әйтерсен лә, кайсыдыр ки нәсихәтле китапка иртәгесе көн өчен кирәкле кинәш язылган булырга тиеш иде.

—Сүтеп жыйдын син минә Фазыл.

—Югалган көмеш алтынга әверелә, минә югалтма.

—Бүтен сиңең тавыш белән йорт иясе дәште.

—Вагонның йорт иясе юк. Өй салып чыгарбыз.

—Ярат кына син минә Фазыл. Артыгын сорамам.

Тагын көрәш башланды. Ләкин бу юлысы көч кулланып түгел. Иреннәр, күзләр, иякләр, куллар үзара сүз куешып, Гөлсәяргә ләззәт һөжүме оештырды. Мондый һөжүм мускул көченнән күпкә көчлерәк иде. Кыз барыбер нык торды. Салкын һава эзләп еш-еш сулады, егет кулы ни эшләсә—шуны кабатлады, күзләреннән яшь чыгарып ыңгырашты. Мәгәр аягынан егылмады.

—Йә Хола! Каян килә соң сиңа шушының чаклы карышу көче?! Әйдә, алайса үзең көчлә минә, Гөлсәяр! Без бүтен кавышырга тиеш. Ишетәсенме, бүтен?! Юк икән, бүтен беркайчан да...

—Юк. Әйе. Ну мин болай кавышуны теләмим. Кешечә гариза бирик. Үзәк загска барып. Минем бик күпләргә күренәсем килә.

—Зурдан кубып никах тантанасы кичәргә оялам. Минем бәхетем өчен генә саклангансың икән—исбат ит бүтен. Иртәгә үк авылга менеп язылышабыз.

—Юк! Болай түгел... Китаптагыча кирәк...

—Димәк, ялганың бар. Куркасын.

—Ирештермә, үртәмә! Юк дигәч—юк!

Гөлсәяр Фазылны ачу белән этеп жибәрде.

—Безгә бүтен бер түбә астында калырга ярамый.

—Мин беркая да китмим. Иртәгә шылтыратам да, Текә Вәли килеп алыр әле.

—Алайса мин китәм. Китаплар калсын, укып чыккач китапханәгә тапшырырсың.

—Озатып куям.

—Юк! Мә, вагон ачкычынны ал.

—Шуны бел Гөлсәяр, син миңа бик кирәк...

Жинелчә сумкасын иненә асып, зурысын беләгенә элөп, чыгып китте Гөлсәяр. Вагон эче кинәт ятимләнеп калды. Никтер, сабийларча үксеп-үксеп елайсы килде Фазылның, тик күз яшьләре чыкмады—Мишә суында юылып беткән иде ахрысы. Иртәгә дигән киләчәкнең мәгънәсе калмады. Көнә буе июль кояшында кызган вагон эчендә тәмуг уты йөри. Мордарлыкка илтә торган бушлык иде бу. Ләкин әле сакау күке саны алмаган еллар һәм чегән хатыны юравының рас килеп бетмәгән шартлары бар. Шуларны күрер өчен булса да яшәргә дә яшәргә!

Юл читендәге заправка станциясенә авыл тракторы килеп туктаган иде. Солярка салган арада Фазыл хәлне аңлатып бирде. Тракторчы егет аны танымаса да бу якларны белеп сөйләшүеннән авылдаш дип кабул итте. Бәхет

эзлэп арыганныр берәм-берәм кайтып егыла ич туган авылга, бу да шуларнын берседер инде, диде. Яшел вагонны “Яна планга” китереп, тагылмадан ычкындыргач, акча да алмады. Астагы урамда тора икән, кирәк чакта чакырырга кушты.

Сакал Шәйхи ана дүрт бүкән бирде. Һәм Фазыл, яшел вагонны шул бүкәннәргә утыртты. Ә салдырылган көпчәкләрен тракторчы егеткә биреп жибәрде—бөтенләйгә!

Төн уртасында, калай суынып, вагон эче яраулангач кына изелеп йокыга китте Фазыл. Ул таң әтәчләре кычкырганны да ишетмәде, “Яна план” аркылы көтү киткәнне дә тоймады, йоклады да йоклады. Кояш түбәгә менеп кыздыра башлагач ул Мишәгә су коенырга ашыгучы малай-шалайлар тавышына уянып китте. Тәрәзәдән караса, ни күрсен—икесе зур сумка бавын тоткан, дүртесе Гөлсәярне житәкләгән. Вагон ишеген ачтырдылар, апаларын баскычтан этеп менгезделәр, сумканы калдырдылар да читкәрәк китеп бастылар. Ни белән бетәсен көтәләр, янәсе.

“Низам белән Шәмсия кавышты”,—дип уйлап куйды Фазыл сөенүен тыя алмыйча.

Гөлсәяр бу төнне кафедра эшләүче кызлар янында үткәрде. Каядыр китеп күздән югалырга исәбе юк иде анын. Пешекчеләргә артыгын сөйләп тормады ул—Гөлсәярнең хәлен азмы-күпме беләләр алар. Ләкин төнгә каршы чыгып качуын ошатмадылар, Фазыл абый кебек кешене бүтән таба алмыйсың түлке, диделәр. Иртән су коенырга барышлый, әниләре янына тәм-том эзләп кертгән малайлар, Гөлсәярне “Яна планга” чаклы озатып куйдылар.

—Мин риза...—диде Гөлсәяр һәм әле йокы жылысы суынып та өлгермәгән урын өстенә барып утырды.

Фазыл ишек ачып малайларга бер уч акча сипте:

—Миннән сезгә кияү бүләге тиеш!..

2000-2002 еллар.

Флера
Гыйззатуллина

Милли моң

Сиртмәле тирән коелар табып,
Без элек шигърь сугара идек.
Тупырдап торган шигъри атларны
Кое буена тугара идек.

Моң коелары коргаксып килә:
Заман сулышы йончыта моңны...
Моңсыз—кога чүп-чар ыргыта.
Моң ниясенә—юк хәзер тынгы.

Рухи азыкка юк кадер-хөрмәт,
Илһам бакчасы ташландык хәлдә!
Байлар миллиардлап акча туздыра
Шагыйрь—тиенен санаган мәлдә.

Доллар давылы тауларны ишә,
Моңсызлык өскә боз булып ява.
Шагыйрен санга сукмаган дәүләт
Әжәленә дә табалмас дәва.

2

Сиртмәле тирән коелар табып,
Без элек атлар эчерә идек.
Тирәнлекләренең серен төшенеп,
Эчкерсез ләззәт кичерә идек.

Хәзер кан төсе белән офыкта
Әжәл хәбәре—яңа көн туса,
Рухыннан язган Ил-йорт кайгысы
Һәръяклап тотып йөрәкне кыса.

Жир шарын кыса—доллар колының
Акылын жуйган нәфес хатасы.
Чиген югалтып кысыла шуңлыктан
Гади халыкның гомер картасы.

Шул чиксезлектә, хаклык таптырып,
Ялангач хәлдә милли моң гизә...
Еракта калган ат кешнәүләре,
Исемә төшеп, үзәкне өзә.

Сорамагыз!..

Син бәхетлеме?—дип сорамагыз!
Үз бәхетем өчен жан атмыйм мин:
Жир тирәли очкан чал бөркетнең
Канат кагышларын кабатлыйм мин.

Яр сөйдеңме?—дип сорамагыз!
Күрдегез бит... сөйдем... Яшермәдем:
Жырга салып инде көен көйлим
Бәгыремне өткән яшеннәрнең.

Ник елыйсың?—дип сорамагыз!
Елыйм жаным шигыр яралтканнан.
Язып туйдыңмы?—дип сорамагыз,—
Жыр языла—милли яралардан!

Тау башында уйдык-уйдык жиләк пешә,
Янып-пешеп печән чабам үзем дә мин...
“Аһ, язмыш!”—дип, улыплар китәмен дә,
Чалгы кайрап тернәкләнәм—түзем лә мин...

Тау башында ак каенлы урман үсә.
Кылганнарны тибрәлдереп жилләр исә.
Урманга тиң язмышны син иңләп кара,
Гомереңне сагышларда жилгәрмичә...

Ак каеннар жырын жырлый-жырлай,
Көңнәр буге карурманда йөрдем.
Тузып кара көйгән гомеремә
Жырларымдай ап-ак өмет өрдем.

Әмма милләтемнең кайгыларын
Каенлыкта адаштыралмадым.
Яңгырлардан ышыкланыр өчен
Яфраклардан шалаш коралмадым.

...Инде аңлатыйм дип, милләтемә
Бу кайгыга ничек чыдаганым...—
Күкрәп яуган яңгыр асларында
Үз ирегем белән чыланамын.

Йөрәк жыры

Бала табып, бәхет багып, дөнья танып
Туган жиргә хис эрләдем, көч эрләдем.
Балаларны эш белән тик сихерләдем:
Беринди дә тылсым суы эчермәдем.

Балаларым алтын акыл... алтын куллы...
 Лэкин илдэ эш юк хэзер алар өчен—
 Урамнарда өер-өер “банда” үсэ
 Балкып торган акылларын талар өчен.

Балаларны мин талашка өйрөтмөдем:
 Миннэн күчкэн хис назлады йөрөклэрен.
 Байлык өеп, тотсалар да күпме урын,—
 Талаучылар ишетми шул йөрэк жырын.

Эшсезлектэн мескенлэнгән ач баланы
 Гомерлеккә сихерләрме рухи азык?—
 ...Инде менэ бурыч түлим балаларга
 Шигырь язып, Язымыш язып... Ыуштан язып.

Чиксезлек

Иреккә тутрылык—Ватанга тутрылык!—
 Юл яру киләме көчөннән?
 Мәйданда “Ирек!”— дип
 Тилмергән көннәрнең
 Минуты чыкмады исемнән.

Милләткә тутрылык—вөжданга тутрылык!—
 Онытмый яшәрбез йөзгәчә...
 ...Бер милләт кенәме?
 —Вөжданың барла!—дип,
 Безгә бит күк дэшә, Жир дэшә.

Безгә Хак Тәгалә ышанып тумыштан
 Шагыйрьлек сэләтен йөкләгән.
 Шигырьгә тутрылык—газапка тутрылык!
 Кем безнең газаны чикләгән!?

Төлгаткө

... Син киткәндә жирдә—ак кыш иде.
 Ачы буран иде—ак буран!..
 —Кая куйдыгыз!—дип, мин бүген дә
 Бураннардан сине таптырам.

Хәтеремә сарган ак буранда
 Жилферди күк аклы күлмәген...
 Тар гүрләргә иңеп, күмелсән дә,
 Син аклыктан туя белмәдең.

Синсез генә язлар килде, менә
 Жил тарата жиргә гөл исен...
 Бураннарда “бурыч”ыңны бүген
 Син гөлләтә, бәлки, түлисән?!

Гөлчәчәккә, әйе, күчерәсендер
 Күзләреңнең жете зәңгәрен...
 Син, гүяки, эжәлләрең белән дә
 Кайгыртасың дөнья ямьнәрен.

...Язымышларның Язы булса үткән,
 Көзләре дә житәр—саргаеп:
 Көзләремә сугылыр дип куркам
 Бураннарда яккан бар гаеп...

Сәсмә әсәрләг Чәчмә әсәрләг

Флүс Латыйфи

СЕБЕР ХИКӘЯТЕ

ХИКӘЯ

Менә икенче көн инде без Төмән автовокзалында бәйләп куелган эт хәлендә. Атна бие туктамый коеп яуган янгыр, районнарны өлкә үзәге белән тоташтыручы, болай да сазламык юлларны үтә алмаслык баткакка әйләндергән дә куйган. Багана башына эленгән әлүмин чиләкне хәтерләтүче зур динамик дөмберди башлауга йөрәкләр өмет белән кысыла, күзләргә нур инә. Менә-менә хәзер безнең маршрутны игълан итәрләр, автобусның йомшак урындыкларына кереп утырыбыз, ул безне бәллүләтеп кенә тайга кочагына сөнгән, галәмәт зур күлләр буена сыенып утырган Каскара авылына илтәп куяр дип хыялланабыз. Ул авыл инде безгә ниндидер бер оймак түрә, ымсындырып торучы жәннәт кочагы сыман булып тоела башлаган иде. Әмма иртәдән бирле бер үк сүзләргә кабатлаудан туйган диспетчерның карлыккан тавышы сөендерерлек хәбәр китерми. Теге яки бу автобусның маршрутка чыкмаячагын игълан итүгә динамиктан калайга чүкәч белән суккандагыдай ямьсез, чыкырдаган тавыш янгырап куя. Өметләр тагын өзелә. Шунысы гажәп, автовокзалда халык кимеми генә түгел, һаман арта бара. Берәүләр иртәгә килербез инде, дип, кулын селтәп китә тора, әмма аларны икенчеләре, өченчеләре алыштыра. Безнең шикелле үк бәлки бүген юлга чыга алырбыз дип яшерен өмет саклаганнар байтак икән шул.

Безгә исә ничек тә тизрәк авылга барып житәргә кирәк. Юкса, ничәнче көн эчтә бүреләр улый. Казаннан чыгып киткәннән бирле поездда аннан-моннан, коры-сары белән тамак ялгап килгәнгәме, иң олы хыялыбыз утырып бер кайнар аш ашау иде. Алай-болай автобус-фәлән, яисә юл унаена баручы машина туры килмәсәме дип, еракка, читкә китеп тә йөри алмыйбыз. Автовокзалның көн бие халык кайнаган шыгрым тулы буфетына сугылгалыйбыз сугылгалавын. Ә анда кофе, пешкән йомырка, бәйсез күрүгә үк чәчләрен

Флүс ЛАТЫЙФИ (1943) – прозаик, публицист; “Хыянәт”, “Ишеләп төшкән бәхет”, “Тамга”, “Бәйсез эшләргә атарга” һ. б. китаплар, өч томлык “Сайланма әсәрләг” (2001) авторы. Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре. Казанда яши.

үрә торырлык кыздырган тавык, шикәргә катырган коржик ише нәрсәдән гайре әйбер юк. Студент кесәсә генә күтәрерлекмени!? Кофе дип аталган болганчык суы гына да егерме тиен тора бит аның. Ә безнең кесәләрдә инде байтактан жилләр уйный. Юлга чыгар алдыннан группа житәкчебез Госман Жаббаровның: “И ул Себер халкының кунакчыллыгы! Анда барып эләксәк мантыйбыз инде без. Өйдән-өйгә кунак булып кына йөрөрсез. Гомердә күрмәгән кадер-хөрмәт, нигъмәтләрдән сыгылып торучы табыннар барысы да сезнеке”, — дип, теш суларын суырып әйткәнәнә чын күнелдән ышанып, без жүләрләр поездда тутарылып фарсит иткән идек шул. Поезд чакрым саен диярлек туктый. Туктаган саен станциягә төшәсәң. Ә анда ширбәтле тундырма, баллы, газлы лимонад, учма-учма жиләк сатучылар өере. Иркәлеккә чыккан студент нәфесен тыя беләмени?!

Ә хәзергә автовокзалга каршы якта гына урнашкан, кыйшайган вывескалы, безнең яклардагы авыл лавкаларыннан бер ягы белән дә аерылып тормаган кибертәгә килька консервасы белән канәгатьләнәргә туры килә. Группадашыбыз Нурия әйтмешли: “Иртәнгә томат соусындагы килька, төшке ашқа килькалы томат, кичкә томатлы килька”. Кыскасы, һаман бер балык башы. Тышына берничә вак балык сурәте төшерелгән бу юка калай банкаларны күрүгә үк эчебез борып авырта баштый. Нишләмәк кирәк, студентның башы белән белән шыпылап тутырылган булса да, кесәсә тақыррак шул.

Шулай күпме яткан булыр идек, билгесез... “Болай булмый, тотам да обкомнарына барам. Без дә үз мәнфәгәтебезне кайгыртып йөрмибез. Балки ярдәм итәрләр...” — дип, чарасызлыктан үртәлеп чыгып киткән Жаббаров кош тоткандый канатланып кайтты. Күзләре очкынланган, әле автовокзалдан чыгып киткәндә генә төрлесе төрле якка тырпайган бөдрә чәчләре яхшылап таралган, муенындагы галстугы тураеп үз урынына утырган иде. Сөенмәслекмени, без барасы якларга нефтьчеләр машинасы чыгып китәргә тиеш икән.

— Әйберләрегезне жыеп куегыз, таралып йөрмәгез. Озакламый машина киләчәк, — диде ул боерык бирүчән кискен коры тавыш белән. Кыяфәтенә Ватерлоо сугышында жинеп кайткан француз генералы чалымнары кунды. Хәер, генерал булмагач, ник генералиссимус булмый, без аны кочаклап күккә чөяргә әзер идек инде.

Кәсәбәнә керешсәң була икән. Бер-ике сәгать үттеме-юкмы, күзләребезгә ышанмадык, автовокзал янына гөрелдәп, чыннан да, хәрби походка әзерләнгән-дәгедәй, арткы тәгәрмәчләренә калын чылбыр чорнаган, өсте бөркәүле зур “Урал” вездеходы килеп туктады. Жаббаров безгә эре генә караш ташлап кабинага кереп утырды. Без капчык-чемоданнарыбыз белән машина әржәсенә үрмәләдек. Себер якларына жыр, әкият, бәет, табышмак, мәкаль, әйтем, кыскасы, халык ижаты үрнәкләре жыйрга экспедициягә чыккан Казан студентларының, ягъни без фәкыйрьләрегезнең сәяхәте әнә шулай башланды.

Без дигәнәм исә, тыйнаксызлыкта гаепләмәгез, башта үземне әйттим әле, миннән, янә тагын дүрт студенттан — Харис, Миннурый, Фидания белән Нуриядән һәм группа житәкчебез аспирант Жаббаровтан гыйбарәт иде.

Без килеп житкәндә көн сүрелә төште, жәйге кояш та төмам арып, офыктагы агач башларында ялкау гына тәгәри башлаган иде инде. Салулай-салулай, сикалтә саен телләребезне тешләргә мәжбүр иткән машина да, ниһаять, күнелләрәк гөрелдәргә кереште кебек. Алдыбызда куе таллыктар арасына ташланган сихри көзгедәй ялтыраучы озын күл буенда таралып утырган зур, төзек авыл пәйда булды. Йөзләребез бердән яктырып китте, эчкә жылы йөгәрде. “Машинадан сикереп төшәргә дә тымызык күлгә чумарбыз. Юлдагы талчыгу да, ару да юып алгандай юкка чыгар, эче эчкә ябышкан ашказаннарыбызга жылы ризык керер”. Шуларны уйлап һәркайсыбыз ләззәтле минутлар кичерде бутай. Хәтта юл бие Харисның беләгенә чатырдап ябышып килгән Фидания дә торып, кузовны кабинадан аерып торган биек тактага килеп ябышты.

Теләгәбезгә ирештек ул көнне. Аксыл комлы яры белән ерактан ук күнелләргә ымсындырып килгән тирән күлдә дә коендык, чын Себерчә уттай кыздырылган мунчасына да кердек, туйганчы жылы аш ашап, иртәгесе көнгә планнар корып, йокларга яттык.

...Авыл жирендә таң тиз ата. Без торганда йорт хужаларыбыз Шәмсетдин бабай белән аның корткасы Хәдичә әбинен эшләп алжып, инде икенче тапкыр чәй табыны янына утырулары икән. Без дә авыл малайлары түгелмени?! Сикереп тордык та күлгә йөгәрдек. Чистарынып, сафланып кайтканда өстәлдә чын бәйрәм сые әзер иде инде. Менә сина Хәдичә әби! Ниләр генә юк бизәкләшпәулык өстендә. Әле иртәнге чык бөртекләре энжәдәй ялтыраган яшь кыяр, яшел суган кебек нәрсәләргә әйтеп тә тормыйм, аның янында каймакка салынган, Себерчә әйткәндә, тукмак жиләк, парын бөркеп утыручы ит, ярмаланып торган бәрәңгә һәм башкалар, һәм башкалар... Оятыма көч килсә дә әйтим, филология бүлегендә укып йөрөп тә, әле исемнәрен белмәгән ризыклар, тәм-томнар бар икән! Тамакка бик үк хырыс булмаган кызларыбыз да, патшабикалар шикелле ялындырып тормады, өстәлдәге сыйлар берәм-берәм эреп юкка чыга барды.

Хәдичә әби белән Шәмсетдин бабай бездән бик канәгать иде күрәсен. Бабайның күзләре хәйләкәр елтырый, битендәге һәр жыерчыгынан мәрхәмәт һәм миһербан бөркелгәндәй тоела. Ул көмеш агы кунган сакалын сыпырасыпыра вәкарь белән генә һаман сыйлы да сыйлы:

—Үз балаларым кебек якын тоелдыгыз әле мина... Менәр чакрымнар үтеп, Казаннан ук килгәнсез бит. Яле, оланнар, ит белән картупына да житешен. Көне буге йөрисегез бар. Ризык жыеп чыгыгыз. Эсседә ашалмый ул...

Хәдичә әби исә күп сөйләшми. Аркасына жәеп бәйләгән чигүле ак яулыгынын чите белән тыйнак кына бит очларын сөртеп ала да әле беребезгә, әле икенчебезгә елмая. Шундый ерактан килгән кунакларга сыеның ошавы күңеленә бик хуш килде бугай аның. Ә безгә нәрсә?... Студент корсагы резин туп бит ул, күпме тутырсаң да сыя. Тулай торактагы кефир малайлары дип башына да китермәссен... Аспирант Жаббаров кына бик белдекле кеше шикелле үзалдына елмаеп нәзберекләнеп утырган була.

Тәмам хушланып, әби белән бабайга рәхмәт укый-укый өстәл яныннан кузгалдык. Инде эшкә тотынсак та ярый. Парлашып бүлештек тә, жирәбә салып, авылның кайсы урамы кемгә туры килүен билгеләдек. Миңа Нурия белән күл буендагы түбән оч урамы эләкте. Дөрөсрәге, Нуриянен минем белән чыгуын бик-бик теләсәм дә, аңа бу хакта үзем әйтмәгән идем. Жаббаровка рәхмәт, ул, уйларымны сизгәндәй, каш астыннан сынап карап алды да миңа таба карап тамак кырып куйды, кычкырып әйтте:

—Син инде, әлбәттә, Нурия белән чыгарсың,—диде.

—Сез әйткәч, шулай итәрбез инде,—дигән булдым мин битараф тавыш чыгарырга тырышып. Әллә нишләп кенә битем кызара башлады. Сиздермәс өчен дәфтәр тышына иелеп исем-фамилиямне язарга керештем. Жаббаровка ачуым да килеп китте әле. Бу хәтле кычкырып әйтмәсә ярамыймыни?! Нуриягә карата булган хисләремне минем беркемгә дә, хәтта аның үзенә дә белдергәнем юк иде канә.

Хәер, Нуриянен миңа карап елмайганын күргәч барысы да онытылды тагы. Көне буге аның белән бергә булачагыбызны күз алдына китерүдән башларым әйләнеп китте.

Тук тамакка берәз авырая төшсәк тә, кәгазь-каләмнәребезне алып, түбән очның иң аргы башына ук чыгып киттек. Шуннан килә-килә әбәткә чакырып калган Хәдичә әби янына төшке ашка кайтып житү иде исәбебез.

...Авыл кырыендагы беренче йортның капкасын шакидык. Әллә көтеп үк торганнар инде, безне йорт хужабыз шикелле үк сирәк сакаллы, бәйрәм көннәрендәгечә, башына кара түбәтәй, әле генә үтүкләнгән ак күлмәк өстеннән камзул да киеп жибәргән бер карт каршы алды. Тирән жыерчыклар белән чуарланган көрәктәй ике кулын биреп күрешкәч, күптән көткән кунакларыдай күреп безне ак өйгә чакырды.

—Бергә-бергә шунда чәй янында гәпләшеп утырырбыз. Карчыгым да күптән көтә инде сезне... Сүз иярә сүз чыгар...

—Юк, юк, бабай, рәхмәт!.. Без озаклап, чәйләп утыра алмыйбыз шул. Йөрисе жиребез дә күп. Аннан... Әле без яна гына өстәл яныннан кузгалдык,—дип такмаклады каушап калган Нурия.

Дөрөсөн генә әйткәндә, икебезнен дә бер генә кабар жиребез дә юк иде. Бөтен теләгебез тизрәк халык ижаты хәзинәләрен жыя башлау, әле бер генә хәрәф тә төшмәгән дәфтәрләребезгә монарчы адәм колагы ишетмәгән борынгы жырлар, кинәяле такмаklar, тылсымлы әкиятләр, дастаннар теркәү, мәкаль-әйтемләр, табышмаklar дөньясына чуму. Икебез дә тизрәк әнә шул сафландыргыч чишмәгә кушылырга хыялланабыз. Авылдагы һәр өйдә таныш булмаган моннар, риваятьләр, һәр бабай, һәр әби хәтерендә алтынга тиң шундый хәзинә бөртекләрә сакланадыр сыман тоела иде безгә. Кеше аягы басмаган ерак Себер авылларында ни генә булмас дисен!

—Бабай, чәй эчеп тормыйча гына сөйләшик инде. Казаннан ук жырлар, әкиятләр язып алырга килдек бит,—дип дәвам итте Нурия үрсәләнеп.

Ачык, мәрхәмәтле йөзле бабабызны көтмәгәндә алыштырып куйдылармыни. Ул кинәт кенә кырт кисте дә куйды:

—Сөйләй алмаем сина, йөрәгем. Хәтерем дә тишек инде. Хәтерләмәем. Әнә кәмпеременнән сорап каран...

Бабайдан картрак күренсә дә, житез хәрәкәтле, бәбәй итәкле кин күлмә өстеннән озын яшел казакпен да киеп жибәргән карчык инде баскыч төбенә чыгып баскан икән. Ул сүзгә кушылды:

—Сина әйтәм, нигә ишегалдында сөйләшәсен, нигә өйгә чакырмыйсың? Самавырым суынаты бит инде.

—Әби, ичмасам, сез белмисезме соң? Безгә... ни, жырлар кирәк иде бит,—дип эндәште ана Нурия.

—Хажәтен белгем киләте. Нигә соң ул?

—Без шуларны жыеп йөрергә дип килгән идек.

—Ярар, балалар, уйлашырбыз. Башта сыйдан авыз итик тә.

Ах, шул сый дигәннәрен. Ансыз гына булмыймыни инде.

—Юк, әби! Рәхмәт! Чәй эчеп тормыйбыз инде,—дидек без икебез беравыздан.—Җичьюгы, яшь чакларыгызда яратып жырлаган бер-ике жырны әйтсәгез, безгә шул да ярап торыр иде. Йә бию такмаklары...

Ярамаган сүз әйтмәдек бит инде. Анламассың бу Себер кешеләрен. Әбекәбез безгә чын-чынлап үпкәләде. Иреннәре кысылды, битендәге жырчыklar тагын да тирәнәя төште.

—Нинди сүз ди ул. Карт башын белән көпә-көндез урамда жырлап утыру. Сез инде үпкәләмәгез, белмибез без.—Аннары, картына карап, тагын өстәде.—Аяк-уенга¹ да үнәребез юк.

Безгә хушлашып чыгып китүдән башка чара калмады.

Күнелебез шактый ук төшәргә, баш өстебездәге алсу хыялларыбыз тарала башларга өлгергән иде инде. Тагын ни булыр икән дип, кыяр-кыймас киттек өй борынча. Яшьләр күбесе эштә, күрәсен. Гадәттә карт-карчык каршы ала. Керәбез, салам бирәбез. Ачык йөз, тәмле сүз белән каршы алалар, хәл-әхвал сорашалар һәм... өстәл янына чакыралар. Жыр, әкият, мәзәк турында ишетергә дә теләмиләр. Бу турыда сүз чыккач: “Әй, кара син аны! Хәзер шуны жыеп йөриләр икән”,—дип тел шартлаталар, бот чабалар, гажәпләнәләр. Ә үзләре ник бер нәрсә сөйләсеннәр. Бар сүзләре шул:

—Үнәрәм юк шул, балам.

—Белмәем...

—Хәтерем тишек иләк кебек.

Чираттагы өйдән чыгып Нурия белән бер-беребезгә карашып торгач, аптырап кулларымын жәеп жибәрдем.

—Каскара авылы картлары жыр белми икән, ә?!

—Шулай икән шул. Гомерендә уйламассың,—дип сүзләремне куәтләде Нурия.—Безнең авыл картлары алтын икән.

Шулай карашып тордык та, өйдән-өйгә йөрмәс булып, авыл кырындагы Пыктын Карагае дигән күл янына төшеп киттек.

Себер кояшы көньякныкыннан ким кыздырмый икән. Рәхәтләндек бер, ичмасам. Ничә көн кояш күрмәгән тәннәребез, кызарып, ачыта башлаганчы

¹Аяк-уен—бию (Себер диалекты).

кызындык, су коендык. Көн кичкә авышкач кына: "Госман Жаббаровка ни әйтербез икән?" дигән уйга төшөп, кайтырга чыктык. Бик тә ашыйсы килә иде. Иртәнге сый-хөрмәтләр искә төшөп, авыздан сулар ага хәтта.

...Капка төбөндә Шәмсетдин бабай каршы алды. Койма янындагы калын бүрәнәдә, черем иткәндәй, оеп утыра иде. Безне күргәч, үзе яныннан урын күрсәтте.

—Йә, оланнар, кайларда булдыгыз, ниләр күрдөгез? Ничек сыйладылар?..—дип тезеп китте ул ашыкмас тавыш белән.

—Булмады ла, бабай... Берни язып ала алмадык.

Шәмсетдин карт ышанмыйча, бер күзен кыса төшөп, безгә карап торды.

—Ничек? Аит Сәйдулласы да берни сөйләмәдеме?

Аның соравына сорау белән җавап биргәнебезне сизми дә калдык.

—Кем соң ул?

—Соң, беренче булып шуларга кергәнсездер ләбаса. Түбән очның ин кырыйдагы йорты. Авылда беренче ерауцы, аяк-уен остасы иде бит ул яшь чагында.

—Шуларга кердек,—дип сузды Нурия.—Берни дә сөйләмәде бит.

—Чынлап та аларның өенә кердегезме?—дип төпченүен дәвам итте бабай.

—Ю-у-к! Өйләренә үк кермәдек, анысы. Ишегалдында гына сөйләштек.

—Чакырмалымыни?

—Нишләп чакырмасын?! Чакырды... Үзе дә, карчыгы да... Чәй эчәргә чакырдылар. Сыйдан авыз итегез, дип теңкәгә тия яздылар,—диде үпкәләгән сыман иттереп Нурия.—Без бит тамак туйдырып барган идек...

Шәмсетдин бабай, нидер уйлагандай, колак артын кашып куйды да картларча кеткелдәп көлеп жибәрде:

—И балалар, балалар! Үзегезне аштан өстен куйгансыз бит. Бергәләп ризык жыймагач, сыен авыз итмәгәч, ишегалдында сезгә кем җыр җырласын да, кем әкият сөйләсен ди инде.

—Хәзер нишлик соң инде, бабай?

Җавап көтеп, икебез дә ана текалдек.

—Нишлик-нишлик,—дип үртәгәндәй кабатлады Шәмсетдин бабай.—Иртәгә барасыз да, янадан керәсез. Аш ашка, урыны башка.

Бераздан Харис белән Фидания дә кайтып керде. Аяк атлашларыннан ук сизеп торам, безнең шикелле үк берни дә кыра алмаганнар. Бары тик Госман Жаббаров белән Миннурый гына, дәфтәрләрен уалыр дип курыккандай, кадерләп тотып, яныбыздан үтеп киттеләр.

Ярар, иртәгәгә танны аттырсак, без дә ак сакаллы карт булырбыз дип, йокларга яттык. Ә иртән, Хәдичә әбине үпкәләтмәс өчен, берәр чынаяк кына чәй эчеп, кире Сәйдулла бабайларга юл тоттык. Кичәгә хатаны кабатларга ярамый иде безгә.

—Хәерегез белән киләсез,—дип елмаеп каршы алды ул.—Кире безгә керәсезегезне сизенгән идем мин. Жыясы ризыгың булса, тешенне сындырып керер, ди бит.

Нурия белән икебезнең дә колакларыбыз торды. Кара син бабайны, бүген беренче сүзеннән үк мәкальләр сибә түгелме?..

Шатланып авызымны ерырга өлгермәдем, жылкәмә Нуриянең йодрыгы килеп төртелде.

—Кичә мин сөйләшкән идем. Инде бүген сөйләшүне син алып барырсың,—дип пышылдады ул.

Ризалыгымны белдереп, бабайга сиздерми генә ана күз кысым дип борылган идем, кыз жинемнән тартты, теш арасыннан ысылдап чыгарды:

—Минем белән түгел, бабай белән сөйләш!..

Картыбыз ашыкмый, салмак кына атлап килеп күреште, кулларыбызны сыйпап торды. Хәер... бу юлы да кичәгә шикелле башлады:

—Ягез инде, без картлар янына килгәнсез икән, өйгә үтик. Әбиегезнең самавыры суынып өлгермәгәндер әле.

Карышып тору кая! Чакырмалар инде дип, куркыбрак та килгән идек

әле. Әдәп өчен икенче тапкыр әйткәнне дә көтеп тормастан, ашыга-ашыга аякларыбызны салып эчкә үттек.

Әллә Себер картлары самавырсыз яши алмый инде. Чынлап та, түрдәге өстәлдә самавыр жырлап утыра. Аның янында эреле-вакы чынаяк-касәләр, өсте чигүле сөлге белән капланган савыт-саба иде.

—Иә, утырыйк, балалар. Бүген дә шул жыр эзләп йөрүме?

—Әйе шул, бабай,—дип, инициативаны үз кулыма алдым.—Халык жырлары... алар бит безнең халыкның “мәңге күтәрмәс вә тутыкмас жәүһәрләре”...

Шул вакыттагы сөенүемне күрсәгез!.. Нурия алдында авторитетым бердән күтәрелеп киткән кебек булды. Ишетсен әле абзагызының ничек итеп сөйләшүен. Университетта алай-болай гына укуытмыйлар икән. Габдулла Тукайның мәшһүр сүзләрен ничек оста китереп “сыладам”.

Бабай ризалыгын белдереп, ике куллап юка сакалын сыпырып алды. Кһым, кһым дип, тамагын кырып куйгач, чаршау артында кыштырдаган карчыгына эндәште.

—Сина әйтәм, чык инде монда. Мәнә бит кичәге кунакларыбыз килгән.

Озак көттерми карчыгы да күренде. Тышына чык типкән балчык чүлмәкне киндер сөлге белән сөртә-сөртә кичәге сөйләшү булмаган да кебек кин итеп елмайды:

—Мәнә баздан шомырт суы алган идем әле. Сөйләшкәндә тамак кибүчән,—дип сөйләнә-сөйләнә өстәл янындагы эскәмиягә килеп утырды.

Авызыбыз бер пешкән бит. Бүген инде без кыстатып тормадык. Студентлар әйтмешли, өстәлдәге сыйны урдык кына. Әмма чама ягын да онытмадык. Әле тагын башка кешеләргә дә керәсе булыр бит.... Бары тик шуннан сон гына язарга әзерләнеп, дәфтәрләребезне чыгардык.

—Иә, ни эшкә инде ул безнең жырлар?—Бабай тагын сорадын кабатлады.

—Ни эшкә дип, белә торгансыздыр инде... Аларны жыеп, китап чыгаралар, тарихны өйрәнәләр....

—Әйе, бабай, әле халыкта жыеп алынмаган меннәрчә жыр, әкият, мәкаль, бәст булырга мөмкин. Киләчәк буыннар өчен югалырга тиеш түгел, хәзинә алар,—дип сүзгә кушылды Нурия. Сөйләсә, сөйли белә дә инде!

—Ә-ә... анысы кызык икән... Ерлар күп инде ул, аларны ницек хәтерләп бетермәк кирәк. Үзегез ниндиләрне беләсез сон? Нәпример, уен ерларыгыз ниндирәк,—диде бабай. Көлемсерәгән күзләре мина текәлгән иде.

Кирәк чагында ник берсе искә төшсен икән. Үземнен туган авылдагы ял кичәләрен искә төшереп карыйм, күз алдына университет дискотекалары килә. Жыр жырламыйбыз икән ләбаса. Күбрәк тынлыйбыз гына микәнни сон? Өмет белән Нуриягә карыйм. Ул исе китмәгән кыяфәт белән дәфтәренә нидер язып утыра. Әллә мин жырлаганны язмакчы ук инде.

Тавышым юк минем. Хәтта әни дә: “И бала, бигрәк тавышын юк инде. Жырлаганын тавык жырлаган кебек кенә”,—дип жәлли мине. Ну монда сынатырга ярамый. Бабайның телен ачасы бар ич әле. Шул вакыт кылт итеп хәтеремә бер жыр килде. Кычкырмасам жырлый алмыйм мин, күкрәгемне тутырып тын алдым да түшәмдәге такта ярыкларына карап, тамак төбе белән бар көчемә кычкырып жырлап та жибәрдем:

Комбинезон алган, диләр,
Шинелен салган, диләр.
Шинелен салса да, солдат
Гадәте калган, диләр.

Башка куплетларын бик белеп тә житкерми идем. Жырлый башлагач, үзе чыга икән. Бер генә кавым да туктап тормыйча дәвам иттем:

Шинелен салган, диләр дә,
Шинелен салган, диләр.
Әллә каян күренеп тора,
Солдатта булган, диләр.

Булдырдым бит әй, гомердә жырламаганны жырладым дип Нуриягә караган идем, аптыраудан каттым да калдым. Миңа арты белән борылган кызийның иннәре дерелди. Житмәсә, авызын кулы белән каплаган. Әллә елый, әллә көлә. Хәер, бу минутларда аның бәясе әллә ни кирәк түгел иде миңа. Иң мөһиме—картлар. Алар ни әйтер!..

Бабай исә рәхәтләнеп елмая, күзләрендә шаян очкыннар биешә. Ул мин жырлаганнан бик канәгать калган иде бугай. Әбигә карап күз кысып та алды әле.

—Маладис, егет икәнсең,—диде ул.—Моңысын радиодан безнең дә ишеткән бар анысы. Тагын берәрне жырлап күрсәтсәң бигрәк тә шәп булыр иде.

Инде чирканчык алынган, күп уйлап тормый, икенчесен дә әйттерә башладым:

Утыр әле яннарыма,
Ял булсын жаннарыма.
Син утырсаң яннарыма,
Ял була жаннарыма.

Казандагы танылган бер жырчы шикеллерәк иттереп жилкәләремне дә сикертеп алам, күзләремне уйнатам, көй ритмына аякларым белән идәнгә дә тибеп куйдым. Тагын да дәртләнебрәк жырлыйм диеп, тәмам азартка кереп барганда Нуриянең пырхылдап көлеп жибәрүе тукталып калырга мәжбүр итте. Борылып ана карадым. Ул исә битенә дәфтәрен каплаган, инсәләре дерелдәпме дерелди.

И рәнжедем ана шул вакытта. Әллә үзен концертта дип белә микән, чытлыкланып утырырга. Үтергеч караш ташлап, шуны әйтергә авызымны ачмакчы идем, әби кулыма тустаган китереп тоттырды.

—Тамагың кипкәндер, улым, эцеп йибәрәң әле...

Шомырт исә аңкып торган ширбәтне йотып куйгач, ачуым басыла төште тагы. Әле һаман пырхылдаган Нуриягә:

—Соң, алай булгач, үзен жырла,—дип кенә әйтә алдым.

Жырга минем кебек кенә түгел инде ул. Анысын яхшы беләм. Сәхнәләргә чыгып басса сандугачлар бер якта торсын. Тик ана жырларга туры килмәде. Сәйдулла бабай егерме яшьлек егетләр шикелле итеп кәләпүшен кыңгыр салып куйды, камзулын жилбәгәй жибәрде дә Нурия каршына килеп басты һәм, үзе әйтмешли, “ерлап” та ебәрде:

Карагай ла башы кәвеш-кәвеш,
Сызылып ла килә бер тавыш.
Бармаккаең камыш, йөзен кояш,
Акылларын камил, үзен яш.

Ашыкмыйча гына, көйнен һәр бормасын жиренә житкереп, моңның чын төмен белеп, һәр сүзенә мәгънәсен йөрәгә аша үткәреп, яшерен дәрт белән жырланган бу жыр икебезне дә телсез калдыргандай булды. Нуриягә генә кара син! Әйтерсен лә үзенә атап жырлыйлар. Битләре үк алланып китте. Житмәсә, көясләнеп, бабайга елмаеп утыра. Мин жырлаганда борылып та карамаган иде.

Әсәрләнеп, дәфтәргә теркәп барырга да оныта язганбыз. Тиз генә каләм-дәфтәргә ябыштык. Хәер, инде бабай безнең турыда үзе үк оныткан иде, күрәсен. Әллә Казан хәтле Казаннан килгән студентларның һәр сүзен кәгазьгә теркәп утырулары күнеленә хуш килде, әллә егет чакларына кире әйләнеп кайтты, бабабыз карчыгы янына барып, инде ана атап жырлый башлады:

Кимә итек, ки читек,
Аякка жинел итеп.
Аргы урамдин ярлар сөйдем,
Бирге урамга үч итеп.

Ана калтырап чыккан тавышы белән, әмма ниндидер борынгы көйнен бормаларын үзенчә бик рәвешенә китереп, әбиебез дә кушылды:

Агыйделкәйләрнең аръягында
 Ат аунаган кара жырлар бар.
 Чақырсам барман, кулын салман,
 Күнелкәем калган ярым бар.

Бабай да җавапсыз калмады. Салмак хәрәкәтләр белән идән уртасында түгәрәк ясап җырлый башлады:

...Үзем дә лә генәй сөйгән ярны,
 Күз күрмәгән якка озаттым.

Әби башына чөйгән яулыгының бер чите белән йөзенең яртысын каплады, оялчан кызлар шикелле иттереп, сузып кына җавап бирде:

Зал килә сәлки, Садрый сәлки,
 Камзуллары яшел гарнатур.
 Сән сорамайсың, мин әйтмәм,
 Салам дигән сина бер матур.

Күнелем белән сизеп, тоеп утырам, болар безне төмам оныттылар, болар яшылекләренә кайттылар. Әйтерсен лә егерме яшылек Сәйдулла кичке уенга чыккан да гармун тартып күрше кызына йөрәгендәге хисләрне аңлата. Ул чактагы җырларда әллә ничә төрле яшерен мәгънә, кинә-киная, тел белән әйтеп булмаслык тәкдир вә җавап хисләре дә булган икән шул. Йөрәгендә бәргәләнгән хисләренә урын таба алмыйча урамнан бер җырлап үткән егет моннарына барысы да: сөю-сагыну да, юксыну да, очрашырга чакыру да, кыскасы, яшерен мәхәббәтнең бөтен чалымнары да сыйган. Егет-кызлар җыр белән аралашкан, аларның жаннары, күнелләре шул моң дулкынында тирбәлгән, шул моң дулкынында табышкан, кавышкан. Их, Нурия белән дә шулай җырлашып аңлашырга иде, дип уйлап куйганымны сизми дә калдым. Күнелдәге хисләрне тел белән әйтеп бирүгә караганда, җыр аша сиздерү менә мәртәбә отышлырак, үтемләрәк, тылсымлырак булып төсәл башлаган иде инде. Кеше күнеле җыр белән яшәргә тиеш икән! Ә менә мин үзем ни эшләргә тиеш соң? Җырлый белмәгәч нишлим?! Аннан... Безнең заман җырлары тозсызрак икән шул. Аларда сагыштан саргайган ике йөрәк кенә аңлый алырлык яшерен мәгънә, сер юк кебек төсәлп китте. Сөйгәннең каршына килеп "Әллә каян күренеп тора, солдатта булган диләр" дип җырламасың бит инде. Шашкан икән бу диярләр...

Бер-ике тапкыр самавыр янарттык без ул көнне. Әби белән бабайның хәтерләре бер дә тишек түгел икән. Сүз иярә сүз чыгып дигәндәй, аларның бер такмаклары икенчесен хәтерләтте, бер бәеттән икенчесенә күчтеләр, авылда төрле елларда булган вакыйгаларны, аларга карата кемдер чыгарган такмак-бәетләрен бәйнә-бәйнә сөйләп бирделәр. Кеше халәтенә җырның ничек тәсир иткәннен үз күзләребез белән күрдәк без. Сәйдулла бабай белән карчыгы бердән яшәреп киткәндәй булдылар. Әйтерсен лә жылкәләренә заман, чорлар авырлыгы белән басып торучы сизгез дистәгә якын ел чалымы да, битләрендәге җыерчыклары да юкка чыкты. Аларның гәүдәләре тураеп китте, күзләреннән яшылек нуры бөркелгәндәй булды. Себернен адәм генә түгел, киек жанвар адашырлык кара урманнары арасына кереп поскан татар авылларының чал үткәннен безнең алда янарттылар, җырлары белән безне дә шул чорга алып кереп киттеләр алар. Иртән килгән җиребездән без төш вакыты җиткәнне дә, кояшның кичлеккә авышканын да сизмәгәнбез. Яза-яза кулларыбыз арыды, дәфтәрләребез тулды. Инде Сәйдулла бабай сүзне үзе очлады:

—Менә шулай, оланкайларым. Килгәннегезгә рәхмәт. Яшь чакларыбызны искә төшердегез әле,—диде ул. Аннан соң, карчыгы белән күзгә-күз карашып алгач, ягымлы көлемсерәп өстәп куйды.—Дөресең әйткәнгә үпкәли күрмәгез тагын, кичә кәргәндә бик эре нәрсәләр икән дип хәтер кала язган иде. Ялгышканбыз... Бүген сөендердегез тагы... Инде сезнең җырларны да тыңларга насыйп итсен. Җырлап яшәгез, оланнар,—диде.—Кеше күнелендә җырга сыймаган бер генә нәрсә дә юк.

Шигърият

**Бикә
Рәхимова**

БОЛГАРЫМА БАРАМ ӘЛЕ...

Иделебез

Күңел сөйгән Иделебез
(Сөю белән көчле без!),
Күңел белән тирәнлеген,
Киңлеген дә үлчибез.

Идел өстендә акчарлак
Ак яулык болгыймыни?
Әллә инде саубуллаша,
Шуңарга боекмыни?

Акчарлак юл хәстәрендә—
Иделдә сые беткән,
Ә безнең күңел, нур булып,
Иделгә сыеп беткән.

Акчарлак Иделсез яши
Идел туңган чагында.
Безнең күздә зәңгәр боздан
Язгы хыял чагыла.

Без китмибез, Иделебез—
Мәңгелек тукталышы.
Колакта: “Китегез!” түгел,
“Кайтыгы-ыз!...”ның тавышы.

Мин көтәм

Болгарыма барам эле,
 Һәрбер ташын сагындым.
 Сагынмакка—таш жыйсам да,
 Түрендә ул сандыкның:
 Безгә дигән мал-мөлкәтләр
 Чит кулларда эрнегән.
 Болгардан калган ташлар да
 Кадерлерәк мәржәннән.
 Болгарыма барам эле,
 Болгар кызы мин үзем.
 Болгарыма кайтуны да
 Мин көтәмен. Мин түзем.

Жилгә бирмик

Үтәли жил үтә үзәгемә,
 Әйтерсең лә кырда бер агач:
 Жилгә каршы жырлыйм жырларымны,
 Йөрәккәем тәмам ярсыгач.

Жил көенә жырлап, моңыбызны
 Жилгә бирмик эле, жырчылар!
 Үз жаныңны жилдән саклаганда
 Үзәк өзгеч моңлы жыр чыгар.

Ку жаныңнан иләс-миләс жилне.
 Жил аздыргыч, жил ул—замана.
 Замананың көйләреннән таний
 Сизгер йөрәк бәла-казаны.

Пыяла баш—заманага төзәп,
 Куенымда йөртмим үч ташы,
 Тик язмасын безгә, тик язмасын
 Заман жилләрендә адашу.

Заман жилен жингән өчен генә
 Шундый түзем, чыдам бүз халкым.—
 ...Сынау арты сынау үтеп кенә
 Жирдә даулый алам үз хакым.

Моң иясе

“Кызыл байрак” инде артта калды,
 Чал Иделдә ярсу моң ага.
 Сәйдәш уйный сыман нечкә кылда,
 Моң иясе жанны сугара.

Иделенә салып калдырган ул
 Жанының бар хисси әриүен,
 Бу көйләрдә шифа өчен кирәк
 Ачылары бардыр әремнең.

Үзәк өзгеч көйләр жан сугара,
 Дәртлесе дә якын күнелгә...

Болгар бабам яудан кайтып килэ,
Һич ышанмыйм алай түгелгә...

Сәйдәш көе чаптырып китерәдер
Атилланың ярсу атларын...—
Атилланы Әтил улы, диеп,
Тарих аръягына атладым.

...“Кызыл байрак” инде артта калды,
Чал Иделдә ярсу моң ага.
Сәйдәш уйный сыман нечкә кылда,
Моң Иясе жанны сугара.

Үтте

Мизгелләре үтте хыялларның,
Булган форсат очты, кош кебек,
Күнелләрем мөлдерәмә, дисәм,
Әллә ниләр житми, буш кебек.

Бәргэләнгән жаным таңнар көтә,
Бигрәк соры инде бу кичләр...
Хыялларның кайсы якларында
Калды икән утлы ул хисләр?

Күңелемдә шыткан ышанычым
Тамырлары белән йолкына.
Ал кулыңны, әй алабай дошман,
Тамырларым минем йолкыма.

Кайтарыплар алып ул көннәрне,
Тагын бер мәртәбә үт икән,
Кире чолгар булсаң гына аны,
Хыял йомгакларын сүт икән.

...Сүтеләсе йомгак тәгәрәр бер,
Табып жаен, серле көнен дә...
Азатлыкны алып түзем халкым,
Рәнжетмичә жирдә кемне дә.

Жәйге бакча

Түбәләмә тырыс жиләк жыйдым—
Яшел жәйнең кызыл түбәсе.
Пешкән-тулган жиләк нурлар эчкән,
Һәрбересен килә үбәсе.

Туйлар иткән жиләк патшалыгы,
Нур белән сүт икәү кушылган.
Аллы-гөлле тормыш төзегәннәр,
Киенгәннәр бигрәк купшыдан.

Патшаларга тәхет биргән бәхет
Рәхәтлеге жәйге бизәктә.
Жан эретер шатлык бирә уңыш,
Үз бакчаңнан жыйсаң бигрәк тә.

Чуар күбэлэктэй оча күнел,
Аңа инде күптэн жэй ня.
Алгысынган күнел айткэн жырым
Булсын—миннэн жэйгэ мэдхия.

Чынлыкта

Гамил Афзалга

Кыя ташка менгэнмени—
Уйлары күккэ тоташкан.
Жисми тэне жирдэ йөри,
Үзе гүя күккэ ашкан.

Югары дөньяда яшәү
Бер—читендер, бер—рэхэттер.
Сүздән челтәр үргән тормыш
Бер—михиэттер, бер—лэззэттер.

Хисе белән жир жылыткан
Күктән төшкән бер кояштыр.
Адәмнәрнең нәфсен күрөп,
Илаһ каршында ояттыр.

Гөнаһларның юлын буу—
Тормышында бер хыялдыр.
Хыялыдан чыккан нурлар,
Күзгә кереп, бер оялтыр.

Үткен фикер, хисе йөрәк—
Бар тормышы менә шушы.
Чынлыкта будмый дөнъяның
Атлант баганасы—купшы!

Сандугач

Сандугач сайрый да сайрый
Йөрәге кушып кына:
Киткән ул лэззэт иленә—
Бары тик үз хушына.

Кунган ботагы бэхетле,
Ә сандугач аңламый...
Кунган иле булган өчен,—
Башкачалап сайламый.

Тамагы сайрап торганда
Аңа жәл түгел берни,

Әллә жиле, әллә силе—
Бәрсән, әйдә, бәр инде.

Саксыз шул көчсез сандугач
Йөрәгеннән... ут ташый,
Челтерәп аккан көеннән
Ул моң дәрәсәс ярый.

...Көзләр килде. Яңгыр, суык...
Кычыткан арасында
Сары сандугач гәүдәсе...
Ышанмыйм, карасам да...

Кем отты?

Рөхсәтсез керү ярамый
Хөжрәбезгә—күнелгә.
Тик бу заман ак күнелгә
Дөнъя чүбе түгелә.

“Ярый”, “ярамый” дигәнне
Инде барсы онытты.
Кем онылды, кем отылды,
Иблисек—шайтан отты!

Рафис Корбан

Бишек жыры

Бишек жыры. Аны жырлар өчен
Кирәк түгел хәтта гармун да.
Аналарың йөрәк түрендәге
Иң мөкатдәс моңнар бар монда.

Бишек жыры. Иң беренче тапкыр
Ишеткән жыр, жиргә тугач та:
Елавыннан туктасын, дип, балам,
Көйләнгәндер безгә ул башта...

“Әлли-бәлли, әлли-бәлли бәү”, — дип,
Газиз әнкәй аны көйләгән.
Шушы жыры белән әниләр бит
Сабыена бәхет теләгән.

Бишек жыры—безнең иң беренче
Жырлаган жыр дөнья йөзедә.—
Әнкәемә кушылып, бишегемдә
Көйләгәнмен аны үзем дә!

Телебезне ачкан жыр ул безнең,
Әлифбасы туган телнең ул.
Бишек жыры—иң бөек жыр жирдә,
Гомерләргә башлый безнең—Ул!

Жыен

Кушкапка жыены булган
Элек безнең якларда.
Яллар иткән шулай халык
Эшләп арган чакларда.

Бәйрәм иткән дүрт-биш авыл,
Кашка-тауда—кушкапка!
Хәзер инде онытылган,
Кереп калган китапка.

Яңгырап торган тирә-як,
Жыр-бию, көлке-уен.
Гайрәтлеләр мәйдан тотып,
Башлаган сабан туен.

Кыңгыраулы пар атларда
Килен төшергән авыл.
Кодалардан кодаларга
Кунакка йөргән авыл.

Күчкән авылдан авылга—
Жыеннар йөргән күчеп.
Халыкның матур бәйрәме
Килә дәверләр кичеп.

Асыл нсемен жуйса да
Жыеннар һаман да бар!
Кунаклар жыеп жыенга,
Сабантуй ясый татар!

Жанга якын бу болыннар,
Жанга якын бу үзән.
Чеметеп ала йөрәкне.
Әле дә ничек түзәм!

Кошлары да шундый таныш,
Ишеткән жырны көйли.
Әһ, кушылып шул кошларга
Күңел жырларга тели.

Һаман шул икән гөлләр дә,
Шул ук хуш ис бөркелә.
Бу болын, бу үзәннәрдән
Балачак нсе килә.

Сөйләшәбез бер үк телдә!
Вә ләкин гажәп бу нык—
Милләтебез төрле-төрле:
Мин—татар, э син—кумык.

Корбан

Кемнәр генә каләм тотмаган да,
Кемнәр генә шигырь язмаган!
Язганнарның һәммәсенә дә тик
Бөек шагыйрь булу язмаган.

Мин дә язам! Язмый яши алмыйм.
Әверелде бу эш чиргә бер.
Шушы чирдән инде беркайчан да
Савыга алмам кебек мин хәзер.

Дйтэ алмыйм бөөк шагыйрьмен, дип.
 Шәһит китсәм шушы юлдан мин,
 Дйтсен халык: “Лира-сылу өчен
 Корбан булды Рафис Корбан”, —дип.

Икейөзле кешеләрне сөймим,
 Әүлиядәй йөрөп яныңда,
 Этлек эшләр алар артыңда—
 Юк, аларга һичбер ышаныч!
 Баксаң, алар иң зур дошман ич!

Дуслар, әгәр миңа карата
 Икейөзле булса берегез,
 Мин сезне дә сөймим, берегез,
 Ишегемне шакып берегез!

*Алма биреп ашатырлар,
 Ашама, бәгырькәем.*

Халык жыры

Чәчкәләрем жилгә очты,
 Кыраулар алды инде.
 Яшьли сөйгән чибәр кызлар
 Ятларга калды инде.

Утлардан алды да язмыш,
 Суларга салды инде.
 Йөргән юлларына карап
 Күзләрем талды инде.

Алма биреп кызыктырып,
 Бу дөнья алдый инде:
 Ятлардан калган ярларны
 Сөяргә калды инде...

ДОКУМЕНТЛАРНЫҢ ДА ҮЗ ЯЗМЫШЛАРЫ

Нигъмәт Хәким (1899–1937)—Хәкимов Нигъмәтулла Гыйниятулла уылы—тел галиме, фольклорчы, әдәбиятчы, Казан педагогия институты доценты әерләгән "Идегә дастаны"¹ ның озын һәм фәжигале тарихы бар.

1919 елда Себердә элекке Тобол губернасы, Тара өязе, Еланлы авылында Ситдыйк Зәйнәтдиновтан (1854–1927) язып алынды, дип Н. Хәким бер жыйнама төзи. Ягъни, халыктан бер вариантны алып, башкаларыннан өстәп, төзәтә зурайта, үзгәртә бер тәртипкә сала һәм, китап итеп чыгарыр өчен кереш сүз язуды үтәп, бер нөсхәсен остазы, Ленинград университеты профессоры, академик Александр Николаевич Самойловичка (1880–1938) жиберә. Төрки республикаларда жанланып киткән фольклор өйрәнү, бастыру эшләре белән үтә мәшгуль бу галим ул вакытта якут фольклоры китабына кереш яза. Баку, Ташкент, Ашгабат, Алма-Аталарга барып, фәнни докладлар ясып һәм Истанбулда узасы Тел конгрессына жыена. Шулай да "Идегәй"нең яңа вариантын Казанга кире озатасы килми. "Ленинградтагы язуды өстәлемдә бик озак яткан бу нөсхәне Мәскәү—Алма-Ата поездында гына ачып карый алдым һәм кереш мәкаләне Кече Алма-Атинка елгасы буенда, гүзәл таулар арасында әерләгәндә "habet suo fata libelli"—"документларның да үз язмышлары була"—дип язып куйдым", дигән А. Н. Самойловичның Хәмит Ярми (1904–81) шәхси архивында саклана торган "Кереш" мәкаләсе нөсхәсендә.

"Идегәй" дастаны язмышында тарих, әдәбият, фольклор кебек үк, кешеләр язмышы да аянычлы рәвештә чорналган.

XIX гасыр уртасында "Идегәй" дастанын Жомагыл дигән казак акыныннан бөек галим, мәгърифәтче, тарихчы, фольклорчы, этнограф, рәссам Чокан Валиханов (1835–1865) язып ала. Үпкә авырулы улына ярдәм итәргә теләп, аның әтисе Чыңгыз Солтан тагы ике акынны табып китерә һәм өч кешедән гарәп имлясы белән жыйнама казак версиясе төзәлгән Шулу ук вакытта ул русчага тәржемә итә. 1905 елда П. М. Мелиоранский аның казакчасын (*Сказание об Едигее и Тохтамыше. Киргизский (казахский) текст по рукописи, принадлежавшей Ч. Ч. Валиханову. Издатель проф. П. М. Мелиоранский—СПб., 1905.*), 1904 тә Н. И. Веселовский русчасын (*Ч. Ч. Валиханов. Сочинения. под ред. Н. И. Веселовского—СПб., 1904 (ЗРГО по отд. этногр., т. XXIX).—223–264 и 265–273.*) бастыралар.

П. М. Мелиоранский үзенен укучысы И. Беляев аркылы "Идегәй"нен бер каракалпак вариантын тапкач, киләчәктә бу эпосның барлык вариантларын жыйнап тәржемә итәргә таралу даирәсен билгеләргә һәм чагыштырып өйрәнәргә васыять итә. Икенче шәкерт һәм кафедрада урынын алып калучы А. Н. Самойлович 1911 елда Петербург университеты студентларына алтын медальгә дип, шул эш өчен конкурс ыглан итә. "Идегәй" һәм "Туктамыш"ның төрле версияләре жыйнамасын әерләүдә башлап йөрүче булуы өчен бу медальне А. Н. Самойлович курсларында тыңлаучы булган П. А.

¹Н. Хәким дастан исеме шулай алган.

Фалев ала. Аның хезмәте 1922 елда Ташкентта кыскартып басыла (*Лекции, читанные проф. П. А. Фалевым в 1921 году в Туркестанском Восточном Институте. На правах рукописи.—Ташкент, 1922.*), үзе бик яшлы үпкә авыруынан вафат була, кулъязмалары Ленинград архивларының берсендә саклана.

П. А. Фалев "Идегәй"не "ногайское сказание" дип атый һәм В. В. Радловның себер татарларынан язып алынган өч вариантын, шул бер әсәр дип уйлап ахры, искә алмый. Алар турында П. А. Мелиоранскийга багышланган махсус фәнни жыентык өчен С. Г. Кляшторный әерләгән мәкаләсендә А. Н. Самойлович тарафыннан әйтелә һәм Н. Хәким әсәре "Идегәй"нең халык авызынан язып алынган дүртенче варианты дип билгеләнә (*А. Н. Самойлович. Вариант сказания о Едигее и Тохтамыше, записанный Н. Хакимовым// Тюркологический сборник, 1972.—М., Наука, 1972.—С. 186—211.*). Без исә аны галим, шагыйрь Н. Хәким әерләгән беренче жыйнама вариант дип карыйбыз (*Ф. В. Әхмәтова. "Идегәй" дастанының татар вариантлары // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность. Труды международной конференции в 3-х томах. 9—13 июня, 1992 г.—Т. 2.—М.: "Инсан", 1997.—С. 160—162.*) һәм текстны тулысынча беренче тапкыр "Казан утлары"на тәкъдим итәбез. Чөнки, В. В. Радлов (*В. В. Радлов. Образцы народной литературы Тюркских племен.—ч. IV—СПб., 1872.*) телдән язып алган өч вариантының икесе шулай ук язмадан таралган чичәннәр жыйнамасы, ә өченчесе (барабадан) чәчмә әкият шәкелендәге әсәр.

Н. Хәким "Идегәй"не татарның тарихи дастаны дип атап, сәнгатьчә фантастика чараларынан төмәм арындыра һәм үз шигъри куәсен дә өстәп, жыйнама рәвешендә үзә ижат итә.

Аның әсәр ахырындагы: (Идегәй сүзләре)

Минен инде илгә күренер йөзем дә юк,
Борынгыдай йортка карар күзем дә юк,
Билгем дә юк! Дошманнарым, тиз үлтерен!
Сезгә инде башка әйтер сүзем дә юк!—

дигән авторлык шигырьләренә карап, А. Н. Самойлович "Ситдыйк бабай борынгы китапларга няреп үзә язмады микән", дигән шиген дә белдерә (*А. Н. Самойлович. Вариант сказания.—С. 205.*). Ә инде академикның Ситдыйк бабай борынгы төрки һәм гарәп сүзләреннән тоткавыл, ясавыл, чагдавыл, коралай, бүз юшан, бүз тойгын, мосахар итү, намарт һ. б.ларны белүенә гажәпләнүе мәкаләдән төшереп калдырылган. Шуна Н. Хәкимнен 1930 елгы бер шигырен китерү мәслихәт:

Садаклар артып, жөя тартып,
Ук атулар кая югалды?
Сорнайлар тартып, биеп, жырлап,
Тын ятулар кая югалды?

Ч. Валиханов жыйнамасын популярлаштырып, казакъ телендә гарәп һәм латин алфавитларында бастырганда Ә. Диваев (*Серия "Батурлар". Изд-во бывшей Казах-киргизской научной комиссии (араб. алфавитом)—Вып. 7—ч. 5.—Ташкент, 1922.*), К. Сатпаев, С. Сәйфуллин (*Batirlar cirilarinin cijnagı. İkinci cijnag. Cijnagan Saduaqas Sejpulla ulı (SəKen). Almatı//, 1934 5-39b. Sejpulla ulı Səken. Qazag ədəbijatı, Almatı, 1932—157—159; 181—187 b.*) һ. б. "Идегәй"нең нугайлар ижаты гына булмыйча, тарихлары Алтын Урда белән бәйлә башка төрки халыклар ижаты дип тә каралырга тиешлеген әйтәләр. П. А. Мелиоранский хәтта бер каракалпак вариантын татар телендәге әсәр дип билгели (*Едиге. Каракалпак халык дәстаны. Нөкис, "Каракалпакстан", 1990.*). Андагы сүзлектә Идел, Жәек, Сарытау сүзләре Волга, Урал, Саратов дип русча, арыш, ару, айдар, айбалта, баяр, байтирөк, байбәтчә, бәддога, зөгъферан, гауга, хамшә, халас, хәтерәжәм, фани дөнья, һ. б. сүзләр каракалпакчага төржемә итеп бирелә В. В. Радловтагы "Идегәй" вариантлары Себер өчен Урал арты, Иделнен теге ягында ижат ителгәнә дәлил булып тора.

Шулай ук, татар халкының мәгълүм галимәсе, Гаяз Исхакийның кызы Сәгадәт ханым Чагатайның Хаймана авылында (Төркия) бер Кырым татары авызынан язып алган "Әдигә"се (*Die Adiga-Sage von Saadet Cagatay(Ankara).—Ural-Altaische Jahrbucher. Fortsetzung der Ungarischen Jahrbucher. Herausgegeben von Julius von Favkas. Band XXV, Heft 1-2, 1953.* (*Бу хезмәтне табып жиберүе өчен "Азатлык" радиосы хезмәткәре мөхтәрәмә Фәридә ханым Хәмидкә олуғ рәхмәтемне күндерәм*) безнең Себер вариантларына гажәп якын икәнә әйтеп узган гасыр башыннан бу көннәргә табан бер чигенеш ясыяк.

"Идегәй" дастанын, архив тузаннарын кагып-сугып, укып чыкканнан соң,

ниндидер бер ерак тутаның чит-ят илләрдән әйләнеп кайтканын күргәндәй хис кичерәсен. Балачактан, әби-бабайларыңнан ул тутаның турында нәрсәләрдер ишеткәннән шайлагәндәй буласың. "Кем ул Идегәй? Ничәнче буын тутаныбыз? Кайсы якларда йөргән? Нишләп озак кайтмый торган?" кебек сораулар да әйләнә башта. Ул кайсы яклары беләндер үзбездән нәселгә дә окшаган, кай якларына сәрсенәбрәк тә карыйсың. Көткән дә син аны, ишетеп тә беләсен, әле танымыйчарак, үз итмичәрәк тә торасың сыман.

1988 елның 14 апрелдә СССР Фәннәр академиясе Казан Филиалының Галимжан Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият, тарих институты конференц-залында нәкъ шундый атмосфера хөкәм сөрә иде. Бу залда Институтның ел йомгаклары турында, төрле юбилейларга багышланган фәнни конференцияләр еш булып тора. Зал тулыр-тулмастан булганда дәресләреннән алып, университет, пединститут талипләре чакырып китерелә. Бу көнне әгәр зал үзләре теләп килүчеләр белән шыгрым тулы иде. Аннан аз генә элек узган Ш. Мәржани хәзрәтләре 170 еллыгына багышланган фәнни конференция кебек бер мәктәпкә әйләнде ул. Аудитория дә ниндидер бердәм фикерлә, әгәр "тутаның" кайтару нияте белән килгән кешеләрдән тора иде. "Кертмәк ул килмешәкне", дигән үй берәрсендә булды микән? Халбуки, анда хәтле "ул безнең халыкныкы түгел, монголлар әсәре", "ул Алтын Урда заманыныкы", ниһаять, "ханнар-феодаллар ижаты" дигән фикерләр дә йөрмәде түгел. Бу утырышта да кайберәүләрнен: "Ул әсәр халык телендә таралмаган", "Гомумтөрки дастанны татарныкы дип була микән?"—дигән үтә дә сак карашларын әйтүгә зал: "Ник булмасын?", "Булырга тиеш",—дип дәррәү гөрелдәп алгалады. Ә бит бу әле фәнни конференция дә түгел. Г. Ибраһимов исемдәге Институт каршында оештырылган "Мирас" комиссиясенең чираттагы утырышы гына иде. Аның әүвәлге утырышларыңнан берсе язучы Гаяз Исхакый әсәрләрен кайтару мәсьаләсенә багышланып, демократиянең саф жилләре исә башлавын сиздергән иде. Халык телендә дастанга әйләнгән "Кыйссан Йосыф"ның дәү китап булып басылып чыгуы да әле 1984 елда гына зур, күнелле вакыйгага әйләнгән заман иде бу.

Иллә ел чамасы "зинданда" яткан "Идегәй" хақында сүзгә башлап, өлкән язучыбыз Әмирхан ага Еники: "Бу әсәрнең 1940 елда "Совет әдәбияты" журналында басылган вариантын укып, аның хәзер чыкмый ятуына сәбәп булырдай нәрсә тапмадым",—диде, шуның белән әсәрне бастыра башлауга юл ачты сыман.

1973 елда Институт архивындагы "Идегәй" вариантларын барлап һәм гомумэпос кануннарыңнан чыгып, бу фәкыйрь алар турында бер белешмә шулай ук "Дастаннар" томына кергү өчен тиешле вариантларын сайлап әзерләп биргән иде. 45 битлек ул кулъязма "Белешмә" Мәскәүгә Алма-Атага, башка галимнәргә житкерелеп, шактый хезмәт итте фәнгә. Әмма 1974 елда академик В. М. Жирмунскийның "Тюркский героический эпос" дигән зур китабы басылып, анда "Идегәй" дастанына гомумтөрки эпос буларак, объектив бая бирелсә дә татар фольклорының 12 томлык тупланмасында 1984 елда дөнья күргән "Дастаннар" томыбыздан "Идегәй" төшереп калдырылды.

Әйе, "Алпамыш", "Манас", "Коркот", "Героглы" һ. б. дастаннарың да зинданга ташланмыш көннәре бар иде. "Алпамыш" һәм "Манас" кебек алып дастаннарың дөньяга чыгаруга В. М. Жирмунский, М. Әүвәзов, Һ. Зарифов кебек галимнәр инициативасы белән фәнни конференцияләр багышланды. "Китабы-дәдәм Коркот" академик А. Н. Кононов ярдәмендә китап булып чыкты. "Угыз эпос"ын кайтару эшендә Халык Гусейн угылы Короглы зур хезмәт күрсәтте. Күренекле төркмән галиме Баймбет ага Каррыев 25 елын тутыра язып сөргәннән кайтты. Сталин төрмәләрендә саламәтлөгә какшаган милләттәшәбез Мадина Искәндәр кызы Богданова гомере Мәскәүдә нәкъ шул "Идегәй" дастаны буенча докторлык диссертациясе якларга йөргән көннәрендә өзлә "Идегәй"нең жыйнама вариантын әзерләгән Нигъмәт Хәким үзе һәм аның әсәрен укып, кереш сүз язган академик А. Н. Самойлович та шәрәк буенча зур хезмәтләре өчен якты дөньядан сөреләтәр: *"habent suo fata libelli"*.

"Идегәй", "Манас", "Урак-Мамай" һәм "Бүрихан" дастаннарың "жәен телгә алсаң—яңгыр, кышын—көчле буран буласың көт тә тор", дилә халык ижатында.

Академик В. М. Жирмунский моңа игътибар иткән һәм андый ырымнарың камнау (шаманлык) күзаллаулары белән аңлата (В. М. Жирмунский. *Тюркский героический эпос*.—Л., Наука, 1974.—С. 496.). Әмма халык хәтерендә озак, нык саклана торган ниндидер авыр хәлләр чагылышы кайбер ижат жимешләренә шулай күчүе мөмкин.

Нигъмәт Хәкимнен "Идегә дастаны" дигән бу әсәре Татарстан Фәннәр Академиясе Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият, тарих институты Мирасханәсендә берничә нөсхәдә саклана.

Төп нөсхә—14х21,5 смлы 43 биттән башланып, 137гә хәтле бит саннары сугылган

сызыклы дәфтәрдән гыйбарәт. Архив пагинациясе 2-49. Барлыгы—49 бит. Ике яклап куе шәмәхә кара белән матур гарәп имлясында язылган текст. Анлатмалар бит астында бирелгән. Дәфтәренң беренче битендә Казан дәүләт университеты доценты Якубага Агишев кулы белән: "Бу кулъязманы 1940 елның 19 октябрендә базарда сатып алдым; 1940 ел, 8 ноябрьдә ТАТНИИЯЛигә бүләк итәм", дип язылган (МХ, ф. 52, оп. 1, сак. бер. 178).

Икенче нөсхә—64 битле, яналиф шрифты белән машинкада басылган. Анда "Казан пединституты доценты, журналист, язучы Нигъмәт Хәким (1889—1937) Ситдыйк Зәйнәтдиновтан (1857—1927) элекке Тобол губ., Тара өязе, Еланлы авылында 1919 елда язып алган",—диелгән (МХ, ф. 52, оп. 1, сак. бер. 167) өченче нөсхә Институт фәнни хезмәткәре Салим Гыйләжетдинов тарафыннан (1990 елда) кулдан кириллицага күчерелгән 176, 177 берәмлекләр саклана.

Әсәренә Якты дөнья йөзенә беренче тапкыр чыгару өчен гарәп хәрефле Я. Агишев нөсхәсеннән үзгәрешсез күчереп, бу фәкыйрь әзерләде. Н. Хәким мәгълүматларынан аермалырак анлатмалар В. В. Радлов, С. Будагов, Ш. Сами, Д. Тумашева һ. б. сүзлекләре, шулай ук, үзем себер татары буларак төшенүем буенча жәя эчендә курсив белән һәм бит астында * белән бирелде. Текстта булмаган сүзләр квадрат жәя белән өсталде. Жыйнама өчен калкан итеп алынган Ситдыйк карт авызыннан диелүче себер сүзләрендәге кайбер төгәлсезлекләр аңлатыла барылды. Мәсалән, "таң яру" (ату) һәм "күзегез айдын!" (якты) идиомалары, "кул тамырын тоту" (пульс буенча кәефне белү) "кул тамыры тарту"дан төзәтелде һ. б.

Н. Хәким "Идегәй"сенң берәр нөсхәсе тагы кая да булса сакланадырмы (мәсалән, А. Самойлович архивында), безгә әлегә мәгълүм түгел. Ана "Кереш" нөсхәсен соратып, В. М. Жирмунский 1969 елда Хәмит ага Ярмигә хат язгач, Х. Ярми элек Казан пединституты татар теле һәм әдәбияты кафедра мөдире булган профессор Латыйфага Жәләй аркылы әлегә "Кереш"не табып, Ленинградка жибергән, һәм ул "Тюркологический сборник, 1972" дә Х. Ярми архивындагы нөсхәдән шактый аермалы рәвештә бастырып чыгарылган.

Сәхнә өчен "Идегәй"не әзерләгән Юныс Сафиуллин Н. Хәкимнең басылмаган әсәре эчтәлегеннән архив буенча нөсхәләре файдаланды.

Башкортстан Фәннәр Академиясе һәм БР "Мирас" татар милли-мәдәни Үзәге Н. Хәкимнең 110 еллыгына багышлап документ, материал һәм истәлекләр жыйентыгы бастырып чыгарды (*Возвратим имя твоё истории... Сборник документов, материалов и воспоминаний, посвященный 110 летию со дня рождения Нигмата Хакима.—Уфа, Гилем. 2002. 218 с.—Составители Мухаметов И. Ш., Аскарлов Р. Р., Сакаев А. З.*).

Хәзер "Идегәй" дастанының академик басмасы Мәскәүдә М. Горький исемендәге Дөнья әдәбияты Институтында чыгып килүче "Эпос народов Евразии" Сериясе өчен Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, сәнгать институты фольклорчылары тарафыннан әзерләнгән Ул Серия таләпләренә туры китерелеп, Н. Хәким жыйнамасының фәнни-идентик тәржемәсе шулай ук фәкыйреге тарафыннан әзерләнде.

Тулаем "Идегәй" дастаны үзе фәннәдә мәдәниятебез тарихында тиешле урынын ала бара. Композитор Резеда Ахиярова дастан сүзләренә көй язды. Рәссамнар Тавил Хажиахмәтов һәм Рушан Шәмсетдинов иллюстрацияләр ясады. Язучылар Ренат Мөхәммәдиев, Ренат Харис, Галимжан Гыйльманов һ. б. "Идегәй" дастанының Н. Исәнбәт жыйнамасын матбугатта бастыруга үз өлешләрен керттеләр. Нәкый ага Исәнбәт үз жыйнамасы өчен 34 чыганактан файдалануын әйтә (*Совет әдәбияты. 1940. № 11, 77—9266.; 12, 97—9866.*). Аның архивындагы "Омск өлкәсе Кушкүл авылы сельпо складыннан табылды" дигән вариант Н. Хәким жыйнамасына иң якыннардан булуы мөмкин.

Галимнәр тарафыннан да дастан төрле яклап өйрәнелә Профессор Ф. Урманчиев ике монография чыгарды (*Фатих Урманче. Народный эпос "Идегәй".—Казань, Изд-во "Фән", 1999. 200 стр.; Идегәй, Нурсолтан, Сөембикә.—Казан, "Таткитнөшр", 1997. 174 бит.*). Аның аспиранты В. Хәйруллина "Идегәй" эпосының тарихи нигезләрен тикшереп, кандидатлык диссертациясе яклады. Төрөк галиме Фикрәт бәй Төркмән аспиранты шагыйрь Рөстәм Сүлти дастанны төрөкчә Измирда (1998) бастырып чыгарды. Казанда чыккан татарча һәм русча басмаларына кереш вә соң сүзләр язып, И. Надиров (*Идегәй. Татар халык дастаны.—Казан. Таткитнөшр., 1988.—5-1066.*) һәм академик М. Госманов дастанның шигърият чараларына, тарихи урынын билгеләүгә игътибар юнәлттеләр (*Идегәй. Татарский народный эпос. Перевод Семёна Липкина.—Казань, Татарское книжное изд-во, 1990.—С. 247—254.*)

ФЛОРА ӘХМӘТОВА-УРМАНЧЕ,
филология фәннәре кандидаты.

ИДЕГЭЙ ДАСТАНЫ

Туктамыш хан—Идегэ би—Норадын—Кадыйр Бирде.
1388—1419 еллардагы вакыйгалар 1919 елда элекке Табул губернасы, Тара өязе, Еланлы авылында Ситдыйк карт Зәйнетдинов авызыннан язып алынган халык әдәбияты.

Нигъмәт Хәким.

I

Борын-борын заманда, Идел-Йаск буенда Туктамыш дигән хан үткән, гомер кичергән. Йорты зур, халыгы күп, малы мул булган. Күп патшалар ман (*белән*) сугыш кылган. Түрәләре, батырлары да күп булган. Халык көтеп, мал көтеп кенә калмаган, киек тә аулаган, кош та чөйгән. Күлләрдән каз, үрдәк, куулар да (*аккошлар*) чөйдергән. Боларны чөйдерү өчен кара лачыннары, бүз тойгыннары (*ак бөркетләр*) шонкарлары булган.

Аучы кошларны асрау, аларны йомыркалату, балаларын чыгарту, балаларны чөйгәле өйрәтү өчен ханның үзенә аерым бер мырзасы булган. Бу мырза хан кашында (*каршында*) башка мырзаларга караганда ин якын бер кеше итеп саналган. Мырзаның аты (*исеме*) Котлы-Кая булган. Котлы-Кая асраган, ул өйрәткән кошларның даны бөтен дөньяга таралган. Бу кошларның үзләрен генә түгел, хәтта балаларын, йомыркаларын кулга төшерү өчен дә Котлы-Каяга төрле патшалардан яшерен илчеләр килгән. Күп акчалар, күп алтыннар биреп карасалар да, Котлы-Кая боларның берсенә дә бирелмәгән.

Көннәреннән берендә Төркестаннан илче килгән. Дөньяны күп күргән, чичән бер кеше икән. Котлы-Каяны моның татлы теле артык чөчөткән, кызыл алтын, ялтырап, артык кызыктырган булса кирәк, Котлы-Кая мырза кара лачынның ике йомыркасын алып "сатып" ийгән (*жибәргән—Н. Х.*)¹. Лачын слына бары өчәр йомырка гына сала торган булган. Котлы-Каяда бер генә йомырка калган. Йомыркаларның юклыгы беленмәсен өчен, теге ике йомырка урынына Котлы-Кая ике бидаяк (*карчыганын бер төре*) йомыркасын куйган.

Күп вакыт та үтмәгән, моны ханга чакканнар (*житкәргәннәр*), бу эш ханга беленгән. Туктамыш хан тикшереп күргәннән соң бер кара лачын оясындагы ике йомырка бидаяк йомыркасы булып чыккан. Котлы-Каядан йомыркаларның кая киткәнен, бидаяк йомыркаларының кара лачын оясына ничек килеп кәргәннен сораган. Котлы-Кая әйтмәгән. Туктамышның бик ачуы килгән сатып йибәрүгә. "Йомырка сатып мал тапкалы кызыккан Котлы-Кая ул хан хәбәрләрен, хан серләрен дә сатарга мөмкин,—дип зур шөбһәгә төшкән Туктамыш хан.—Мондый кешенен яшәве минем өчен зур бала булыр",—дип уйлаган. Котлы-Каяны бөтен өй эче мән үлтерткәле хөкем кылып, илгә хәбәр салган. Калганнарда зур гыйбрәт булсын, дип бөтен илне колакландырган (*ишеттергән*).

Котлы-Каяның якыннарыннан булган Йантимер аталык моны ишетү мән яхшы нәселнен токымын өзмәс өчен берәр баласын яшереп калу чарасына керешкән.

¹Аерым сүзләргә Нигъмәт Хәким тарафыннан бирелгән аңлатмалардан соң жәя эчендә аның инициаллары (Н. Х.) күрсәтелде.

Хәйләне тапмый куймаган. Котлы-Каяның Идегә атлы бишектәге имчәк баласын алып, аның урынына үзенә Кобогул атлы баласын салып калдыргалы булган. Шуң ук мәлдә шуны эшләп тә өлгөргән. Озак та үтмәгән, ханның хөкеме йиренә йиткерелгән. Котлы-Кая бөтен өй эче мән астырылган.

Моннан соң күп кенә сулар аккан, йилләр искән, көннәр, айлар, еллар үткән. Йантимер аталыкта калган "Кобогулда йиде-сигез яшьләренә йиткән, Йантимер аталыкның аяклы малларын көтә алырлык хәлгә килгән. Анарга көтүче булып, утлыкта (көтүлек) мал утлаткалы (үлән ашатырга), мал баккалы йарай башлаган.

Идел буендагы күлләрдә кыр казлары, кыр үрдәкләре, куулар бик күп булган. Кайбер кошчыларның аулауларын-чөеләрен күп мәртәбәләр күргән Кобогулда да кошчылык дәрте кузгалган. Атасы Котлы-Кая кебек Кобогул да кош чөйгәле өйрәнгән. Ул моңарга бик әвәс булган. Кара лачыннар, бүз тойгыннар, шонкарлар чөйгәле ярата торган булган.

Садагын алып, урман, дала йөрөп, уklar ман сыкыр (ана пош), киекләр (ата пош) аткалы, ауга чыккалы да бик яраткан.

Зур йиеннарда әйтешкән чичәннәр мән авыз көрәштергәле, йыраулар ман йырлашкалы да әвәс булган, дәртле булган, чичәннәреннән, йырауларның күбесеннән өстен дә чыга башлаган.

Көрәшче батырлар ман көрәшә, аларның иң көчле, иң осталары ман да алыша башлаган. Кобогулның аты-чабы илгә тарала, телләрдә сөйләнә башлаган. Илнең иң өлкән кешеләре дә моны айбарламый (абайлау) калмаганнар, үзенә аларның да игътибарларын тарткан. Шуннан соң аны өлкәннәр йиелган йиеннарда да чакыргалай башлаганнар. Данлыклы чичәннәр, атаклы йыраулар белән ярыштырып күргәннәр. Ил көтүгә караган эшләрдә дә йөйәсен (теңгелен—Н. Х.) тартып караганнар. Кайбер кечерәк орышларга катнаштырып та сынаганнар. Йегет боларның берсендә дә сер сынатып сыртка төшмәгән, барысында да алдын чыккан.

II

Кобогулның егетлеге, аның алгырлыгы (зиһенлелеге), батырлыгы кебек эшләре Туктамыш ханга да бик ошаган. Аны үзенә сарай сакчылары янына чакыртып алган. Мона да сарай сакчыларына төбәлгән киёмнәр, атлар һәм башкаларны биргән. Үзенә төбәп кайбер эшләр дә тапшырган.

Явырыннары (калак сөяге) каймалы,
Төймә бавы тартмалы
Ал кара кеш тун бирде:
"Моңы өстенә ки!"—диде.
Күгала юрга ат бирде:
"Аны иярләп мен!"—диде,—
Күн давилбаз (барабан) бөйлән,—диде,—
Очан (ике канатлы көймә) ман дингезне әйлән,—диде.
Тотам бавы (кош аягына бөйләнгән тасма) сум алтын
Ак шонкар кош та бирде: "Күл әйләнә чөй!"—диде,—
Әй, Кобогул би,—диде. Кырымнан кыен дау килсә,
Түрәсен (чишелешен) шуның бир,—диде,—
Кырымнан калын яу килсә,
Кобогулым, шуны кыр,—диде.

Кобогул Туктамыш хан йомышын йомышлагалы тотынды. Кырымнан килгән яуларны да, Кырымда калган яуларны да бастырды. Туктамышның үзе мән Мәскәү өстенә йөрөп тә килде.

Сарайдагы башка биләр Туктамышның янына хәл сорашкалы кергәнә кебек Кобогул да керәдер иде. Хан, башка биләр кергәндә урыныннан кузгалмаса да, Кобогул кергәндә аяк өстенә торып, ачык йөз мән каршы аладыр иде. Ханны Кобогулның тыны, мәһабәте басадыр иде, ул килеп кергәндә хан үзе дә сизмәстән торып киләдер иде. Кобогул үзенә мәһабәт күренеше, карчыга күзе кебек күзе мән караса, кешенә эче чымырдап китәдер иде.

Кобогул халык кашында гына түгел, хәтта Туктамыш кебек өлкән хан кашында да зур хөрмәт казанган иде.

Кобогул якын дуслары аның Йантимер улы Кобогул булмаганын, бәлки

Туктамыш тарафыннан үтерелгән Котлы-Кая улы Идегә икәннен беләдер иде. Котлы-Каяның нәселе бер яктан дөньяның иң өлкән, иң изге шәхсләреннән булган Баба Түкләскә, икенче яктан хәзрәти Әбүбәкәргә барып тоташкан. Менә шуның өчен дә халык аны үз эшенә карап гына ардакламый (*олылау*), бәлки, бабаларының изгеләрдән, өлкәннәрдән булуларына карап та ардаклайлар иде.

III

Кобогыл Туктамыш ханның йомышларын үтәп, аның боерыкларын йиренә йиткереп йөрсә дә, аны олыласа да, ил көтү эшләрен яратмый башлаган иде. Моңың өстенә Кобогыл үзенен атасы Котлы-Каяны үлтергәнә өчен Туктамыштан үч алгалы, атасының конын (*кан үче*) алгалы да уйлаштыра башлаган иде. Шуна күрә Кобогыл Туктамышның ил көтү эшләре ничек барганын, аның нәрсәгә таянганын, дуслары, дошманнары кемнәр булганын яхшы тикшереп, өйрәнеп барадыр иде.

Кобогылның аты-чабы шулкадәр үстә, хәтта Туктамыш хан үз урынына Кобогыл хан булып ултырудан да шикләнә, курка башлады. Кобогылны монарчы күтәргән Туктамыш соңгы вакытларда аның дәрәжәсен төшерү, аның атын-чабын сүндерү турысында гына уйлай башлады. Монарга хәйлә табылмыйча тенкәсә корыды. Бара торгач, Туктамыш хан өнөндә генә имәс (*түгел*), хәтта төшендә дә Кобогыл ман саташадыр иде.

Төннәреннән берендә Туктамыш хан бер төш күрдә: төшендә бер тулы ай янында ун йолдыз күрдә. Йолдызларның тугызы карангырак, тоныграк янадыр иде. Арадан берәүсә айдан да яктырак булып янадыр, яктырадыр иде. Туктамыш йокысыннан уянгач та шул төшен ничек юрагалы уйлай башлады. Уйлана торгач, йурагын тапты. Тугыз йолдыз—сарай катындагы тугыз би булгалы, тулы ай—үзем булгалы, тулы айдан да яктырак янган йолдыз Кобогыл булгалы кәрәк, диде.

Кобогыл турысында ханышларына кинәшеп күрдә. Ханышлары: “Башка биләр кәргәндә аякка торып каршы аласыз. Аның белән сезнең тыныгыздан басым булганын күргәзәбез. Ул кәргәндә азаматыгызны югалтасыз. Ни дә булса бер нәмә бар”,—диделәр.

Кобогылдан шөбһәләнгәнә күнеленә ултырып йитте. Аның ата-бабаларын, ханга карашын белгәле кәрәк тапты. Аның турысында яман хәбәрләр йийнагалы кәрәксендә. Зур йыен йийнагалы булды.

Йәй көнә иде. Ак сөякләрдән үзенен сарай түрәләрен, тирә-йүн түрәләрен йыйдырмак булды. Кара сөякләрдән, кәттә йыраулардан, чичәннәрдән дә кешеләр чакыртты. Сарайдан читкә, бер су буена чыгарып, йөз алтмыш утау (*асрым тирмә, өй*) тектерде, күрәгә-күрәгә баллар койдырды, ту бияләр, зур үгезләр суйдырды. Мең чырак кандил яктырды. Зур бер аш-су, эчке-уен мәжлесе ясатты. Мәжлес башланды. Ирене юка сараяклар, кадәхләр белән тулган бал йолдызлары күрәгә тирәсендә бер туып, бер батарга башлады. Кубызлар кубзайды, сорнайлар сарнайды, йырлар йырланады, биюләр биеләде. Ханны күкләргә күтәрәп мактаулар барады. Мәжлес кайнайды, гөж киләде.

Туктамыш аякка торды. Гөж килгән мәжлеснең игътибарын башка мәсьәләгә борды. Ул, мәжлескә карап хәйләле көләч йөз, йомшак матур сүз белән бер мәсьәлә салды: “Зур биләренен, данлы батырларның хан мәжлесенә ямь-тәм бирүләре мән котлаем. Мәжлескә йан биргән атаклы йыраулар, кубызчы, сурначылар катнашулары ман котлаем. Бигрәк тә күрәгә төбендә бал коеп кунакларны сыйлаучы, зур хөрмәт казанган Кобогыл кебек кешеләрнең булуы ман котлаем һәм үземнен чиксез-кырыйсыз шадлыгымны белдерәм: *хурра, хурра!*—Хан сарае тирәсендәгә биләренен кайберләрен бер урыннан икенче урынга күчәргәле, кайберләрен түмән (*түбән*—Н. Х.) дәрәжәдән югары дәрәжәгә күтәргәле уйлаем. Моңың өчен мина кайбер кешеләр турысында, мәсәлән, угланнар турысында бигрәк тә Кобогыл турысында кайбер мәгълүматлар ишеткәле кәрәк. Сүзне Кобогылдан башлагалы кәрәк. Кобогылның яхшы эшләре, егетлекләре һәркемнен күз алдында. Бу турыда сүз ачу артык булар. Аның ата-бабасын, токымын белгәле кәрәк, аның киләчәктә тагын да ниндәй унышлар эшләй алачагын белгәле кәрәк. Бу турыда белгәнләренен тулгап бирүләрен сораем”,—диде.

Мәжлестәгә кешеләр арасынан Кобогылның Идегәй икәннен, аның ата-бабасын яхшы белгән кешеләр булса да, эшнең кая барачагын сизенделәр булсалар

кирәк, ханның теләгәнән берсен дә әйтмәделәр. Әйткәле теләгәннәрнең дә авыз ачкалы батырлыклары йитмәде, халык бер авыздан “Кобогылның үзен белсәк тә, аның ата-бабасын белмибез”, —дип кычкырдылар.

Туктамыш хан болай сорап кына эш чыкмаячагын күрдә дә белмәгән, белергә мөмкин дип уйлаган кешеләреннән аерым-аерым атап сорашкалы башлады:

Туктамыштай өлкән хан
Ал ягына карады:
Яулыкчым да минем, комганчым,
Яу күргәндә байракчым,
Яза бәрсә (ялгыш язса), казначым,
Яулыбаем, син тулгачы,—диде,
Тулгап-тулгап күрдә дә
Хан кәефенә якмады,
Күнеленә батмады,
Синнән булмады,—диде,
Туктамыштай өлкән хан
Уң ягына карады:
Инсәнә суксам инкәймәс,
Искене бирсәм кәкләмәс (хаһламас—хуш күрмәс)
Исәнтәй углы Ходай-Бирде
Батырым, син тулгачы, дип иде.
Ул да торып тулгады,
Хан күнеленә якмады,
Күнеленә батмады,
Синнән дә булмады,—диде.
Туктамыштай өлкән хан
Сул ягына карады:
Ыңраучым да минем, монраучым,
Яхшы көндә йырлаучым,
Яман көндә бузлаучым,
Туктар углы Тугача (Тугуча, Туй-хужа)
Син тулгачы,—дип иде.
Тулгап-тулгап салды да
Хан кәефенә якмады,
Күнеленә ятмады,

Синнән чыкмады,—диде.
Туктамыштай зур бер хан
Сырт ягына карады:
Карт куяндай кашкарган,
Кап-караңгы төннөрдә
Сансыз колны башкарган,
Көн дә сөңгә сындырган
Ир күнелен тындырган,
Алмаган яу куймаган,
Эчсә, канга туймаган
Ак балтырлы Уагым,
Монжон углы Чуагым,
Икәвең бергә тулгачы!—дип иде.
Кул кушырып тордылар,
Тулгап-тулгап салдылар.
Болары да якмады,
Хан күнеленә ятмады,
Сездән дә булмады,—диде.
Туктамыштай зур ханлар
Аптырады, йөдәде,
Ян-ягына карады да:
Бу йыенның эчендә
Кемнәр бар да, кемнәр юк,
Аптыраган көнемдә
Тулгамага кешем юк!—дип,
Мәжлескә үпкә сүз ташлады.
Нугай илнең агыр (зур) йорт
Аптырауда әйләнде,
Әйләнәп кинәш тапмады.
Башкалар тулгавыннан канмаган

Туктамыш хан үзенң сарай мырзасы, сарай йыраучысы Янбайга күз текте:

Киң эшемнен алды иден,
Киң сабамның (кымыз савыты)
куры (кымыз төбе) иден,
Аптырап, йөдәп торганда
Кинәшләр тапкан син иден,
Кәмал углы киң Янбай,
Булса синнән булыр,
Тулгап бирсәнчә!—диде.
Янбай тулгады:
Син дә белмәс эш икән.
Мин дә белмәс эш икән;
Унике мырза агасы
Кыпчак белмәсме икән?
Белсә белер—ул,—диде,
Өмид андадыр,—диде.

Туктамыш хан тәхеттән торып:
Әй, Кыпчак би, син белер икәнсең,
Нигә мина әйтмәдең?—диде.
Кыпчак би торып тулгады:
Әй, ханым, иям, түрәм!
Мин дә белмәс эш икән,
Син дә белмәс эш икән.
Нугай иле тапмастай,
Бу бер авыр төш икән.
Камнаудай башы кашкарган (агару),
Кондыздай теше саргарган (саргаю,
сирәгәю)
Чокчытлары (янак) бушаган,
Йөз туксан яшь яшәгән
Сабрау дигән йырау бар,
Моңы белсә ул белер,—диде.

Сабрау сарай тирәсеннән ерак булган далада, берничә көнлек юлда торадыр иде. Туктамыш хан: “Сабрау белсә, аны алдырмак кәрәк, сыбай илче йибәрмәк кәрәк”—диде. Мәжлес Сабрау килгәч йыелмакчы булып таралды. Хан боерыгы буенча Сабрауга ат кушлатып (пар ат жигеп) сыбай (атка менгән кеше) илче йибәрелде:

Илче атка менде, ди,
Юрта-чаба китте, ди.
Сабрау дигән ерауга
Алты көндә йитте, ди.

Илче Сабрау янына керде, аны картлыктан түшәктә яткан күрде. Элек Туктамыш ханның саламен әйтте. Исән-саулыгын, мал-жан аманлыгын сорапты. Болар соңында Туктамыш ханның Сабрау йырауны зур мәжлескә, туйга чакыруы, ат йибәргәнән әйтте, баруын үтенде. Ләкин Сабрау йырау үзенен артык картайганлыгын, сыбай йөри алмаганлыгын әйтте. Илче эшнен болай гына булмаячагын аңлап, кире кайтып китте. Туктамышка икәнән аңлатып болай диде:

Сабрау дигән йырауның
Атка менәр хәле юк,
Менсә, төшәр хәле юк,
Картайган, әмәле юк.
Йөз туксан яшь яшәгән,
Азулары (янак) какшаган,
Буыңлары бушаган,
Мөчәләре (бил, гәүдә) йомшаган.
Атка менәр хәле юк,
Менсә, төшәр хәле юк,—диде.

Моңы ишетеп, тыңлап торган тәҗрибәле Янбай Туктамыш ханга карап:

Әй, ханым, иям, түрәм!	Алты кара ат тоттырды,
Атка менеп килмәстер;	Алтынлы көймә йиктерде,
Менсә дә килә белмәстер.	Күп түшәкләр түшәтте,
Алты кара ат тоттырсаң,	Мамык ястыклар ясатты,
Алтынлы көймә йиктерсәң,	Ике нүгәрән утыртты.
Күп түшәкләр түшәтсәң,	Сабрау йырауга йилдерттә.
Мамык ястыклар ясатсаң,	Юрта-чаба киттеләр,
Ике нүгәрән (дус, ярдәмче) ултыртсаң,	Сабрауга барып йиттеләр,
Сабрау килмәсме икән ай,—диде.	Түшәктә яткан Сабрауның
Туктамыш хан боерды:	Өенә кереп киттеләр.

Сабрауга барып кәргәннән соң, исән-саулык, мал-жан аманлык сораптылар. Ханның саламен, хәбәрән әйттеләр. Ханның:

Алты кара ат тоттырып,
Алтынлы көймә¹ йиктереп,
Күп түшәкләр түшәтеп,
Мамык ястыклар ястатып,
Алгалы йибәргәнән әйттеләр.

Сабрау өши-өши түшәктән тора килде. Баргалы булды. Йөз туксан яшь яшәгән, буыннары бушаган, чокчытлары какшаган икән. Чокчытларын бүз мән урап, өстен туландырдылар (*тун кидерү*), билен кушак ман будылар. Арышына (*тәртә*) сиятләр (*бизәк*) тактырган, ян-ягына гөлләр түктергән көймәгә култыклап чыгарып утырттылар. Сабрауның юлга чыкканын хәбәр бирү өчен ханга алданчабар юлладылар. Туктамыш хан Сабрауның килү хәбәрән алу ман мәжлесне йийдыргалы боерык бирде. Сабраулар килүләрендә дәвам итте.

Алты ай йиккән кушы ман	Барын сорапша калды, ди.
Юрта-чаба китте, ди.	Сабрау артык карыган,
Алты суның буенда	Карылыктан юл килгәндә арыган,
Куна-кичә йитте, ди.	Ишеткәле хәле юк,
Туктамыш хан олылап,	Сөйләшкәле хәле юк,
Каршы чыгып алды, ди,	Тамакланып алмастан,
Түр башыннан йир биреп,	Бернигә әмәле юк.
Мамык ястыкка ултырып,	Сабрауны тамакландырып,
Исән-саулык, малларын—	Тыналдырып (<i>хәл кертү</i>) аласы бар.

¹Өсте ябулы арба йә чана.

Ирне юка сараяк ман (*савыт—чара+аяктан*)
 Хан иям бал бирәде,
 Сабрау аны алады,
 Алады да салады.
 Сабрау карыган (*картайган*) икән,
 Юлда арыган икән,
 Сөйләшкәле хәле юк,
 Дәрте бар, дәрманы юк.
 Уң ягыннан бирәделәр,
 Сул ягыннан бирәделәр,
 Сабрау йырау алады,
 Алады да салады.
 Бал карынга төшәде,
 Карын балдан пешәде,
 Карт Сабрауның йөзләре
 Берәз аллана төшәде.

Туктамыш хан Сабрауның көл йөзләренә кызыллык йөгәрә башлаганын, тонган күзләре яктырып ялтырый башлаганын күрәде, ана хәл кәргәнән сизәде. Туктамыш хан Сабрауны аулак урынга алып чыгады. Аны чакыртудан үзенң теләгә нәрсә булганын аңлаткалы булады... "Миңа Кобогылның халык арасында ачык эшләгәннәре барысы да билгеле. Анысы турысында сөйләшүнең мәнесе (*мәгънәсе*) юк. Миңа башка нәрсә кәрәк, Кобогылның ата-бабасы, аның кем углы булганын белгәле кәрәк, миңа яман караштамы-юкмы икәннең белгәле кәрәк. Аның батырлыгы ни дәрәжәгә йиткәннән белгәле кәрәк. Ишетелгән хәбәрләргә күрә, аның миннән атасының үчен алгалы уйлаганы да сизелде. Аның атасы ман минең арада нәрсә бардыр, мин аның атасын белмәм. Шуны беләсе иде. Аннан соң ул минең сарайда берничә елдан бирле би иде. Мин Төркестанга орышка киткәндә ул үзе урынына Тимер-Котлык дигән бер яшь егетне калдырып, минең янга килгән иде. Соңгы көннәрдә ул үз урынына шул егетне утырткалы теләйде. Хәлбуки, сорашканның соңында бу егетнең Тимермалик углы икәнә беленде. Аның атасы минең тарафтан үлтерелгән бер кеше булып чыкты, монысы билгеле. Кобогылның гына кем икәннән белеп булмайды. Аны белгәндә, төенле серләр тиз чишелер иде. Мин аны син беләсен дип ишеттем. Син аның кем углы икәннән мәжлестә тулгагалы, ачкалы кәрәк, буш кул калмассын",—диде.

Туктамыш Сабрауга тагын бал бирәде. Сабрау алады да эчәде. Берәз уйланып утыргандан соң Сабрау телгә киләде:

Иделдә булды сигез хан,
 Йаекта булды тугыз хан.
 Эре ханның уагы,
 Уак ханның эресе.
 Карт бабаң да хан иде,
 Алымы синдән аз иде,
 Биреме синдән күп иде.
 Тулга да тулга, дисез,
 Ерла да ерла, дисез,
 Мин ерласам сезләргә,
 Ни бирәсез безләргә?—
 Диде карт ерау.
 Туктамыш хан әйтте:—
 Ал кара кеш тун бирәен мин сиңа,

Сайлап алып кияр булсан, ераучым,
 Кыңгыраулы күк карчыга бирәен,
 Күл кандырып чөяр булсан, ераучым.
 Алпан да тилпән йөгертеп,
 Адымын йирдә куыртып,
 Аргамак ат бирәен.
 Камчы тартмай менәр булсан, йыраучым.
 Кузыкайдан артык ару бар,
 Күзекәйдән артык сылу бар,
 Аны да алып бирәен,
 Уң йиренә ултырып,
 Яшь баладай аркасыннан
 Кагып-кагып сөяр булсан, ераучым,—
 диде.

Сабрау килгәннән соң, йиелгалы булып таралган мәжлес, ханның боерыгы ман тагы йиелды. Мәжлес тайяр (*әзер*) булды. Мәжлес тайяр булгандан соң, Сабрауны алып Туктамыш хан да мәжлескә керде. Берәз тамакланып алган соң, бал мәжлесе башланды. Мәжлес күгендә баллы йолдызлар бер туып, бер батарга, күрәгә тирәсендә әйләнергә, йемелдәшергә башлады. Кубызлар кубзарга, сорнайлар сарнарга, чалгылар чалынырга башланды. Ханны күкләргә күтәрәп йырлаулар китте. Мәжлеснең күтәрәнкелеге халыкны канатландырып, очар хәлгә йиткерде. Аяк очыннан гына басып ялгыз биюләр, күмәк биюләр китте. Биючеләрнең аяклары

кубызларның кылы ман, сорнайларның теле мән тоташкандай баса башладылар. Мәжлес гөж киләдер иде. Бу вакытларда Сабрауның кан тамырлары да яхшы гына тибәдер иде. Үзендә көч, дәрт сизенә башлаган иде.

Мәжлесне күзәтеп барган Туктамыш аякка торды. Мәжлес Туктамышның авызына карап тынлыкка калды. Шылт иткән тавыш та калмады. Туктамыш Сабрауга карады. Халыкның бөтен игътибарын Сабрауга юналдерде.

Супы (саф, олы, шәп) аяклы,
супы бүреккә (биек, зур бүрек)
Супы арасында супы ерау,
Күпне күргән, күпне белгән
Ардаклыбыз Сабрау
Үзенен янына өч батырны чакырды, ди.

Батырлардан өч кеше Сабрау янына киләде. Сабрау баллы сараякны кулына алып күтәрәде дә: "Кайсыгыз батыррак булса, бу балны шул алып эчсен!" ди. Балны Кобогул алып эчәде.

Сабрау: "Афәрин, углым, батыр икәнсен! Син әгәр ханын өчен батырлык итә торган булсан, ничек батырлык итәр иден?"—диде.

Кобогул әйтте: "Кала бозармын, казна китерермен",—диде.

Сабрау: "Әгәр ханга дошманлык итсән, ничек батырлык итәр иден?"—диде.

Кобогул әйтте:

Арсәп (мәгъруренә) атка менәрмен,
Карчыга булып очармын,
Куып барып басармын—
Башын алып канжагама (күн кап—ияргә бәйләнә) асармын.
Казнасын алып илгә,
Ханлыгын алып бигә бирермен.
Мин дигәнне кылармын,
Әгәр дигәнәмне кылмасам,
Атамның хәрам углы булырмын,—диде.

Сабрау Кобогулдан бу сүзләргә ишеткәннән соң, мәжлестәге халык алдында Туктамышка карап йырлайды:

Мин картыммын, картыммын,
Йөз туксанга тартыммын,
Йөз туксан яшь эчендә
Ни күрмәгән картыммын.
Дөмбер, дөмбер, Дөмбер хан,
Аны күргән картыммын,
Аблак хан, Азак хан,
Аны күргән картыммын.
Колакчылы Колга хан
Аны күргән картыммын.
Олы бабаң Тумбаул,
Аны да күргән картыммын.
Унике тотам ук тарткан,
Тартканда өзә аткан,
Тимер уктай Чынгыз хан,
Аны да күргән картыммын.
Өзәнгесе өзмә алтын,

Бер үрмәсә мен алтын
Үзбәк дигән хан үткән,
Аны күргән картыммын.
Ябулары йәймә алтын,
Бер шайманы (ярак) чын алтын,
Манарасы кырык колач
Жанбак дигән хан үткән,
.....¹
Аны күргән картыммын.
Карт бабагыз Туктага,
Аның углы Туйхужа
.....²
Аны күргән картыммын.
Әжал туры килмәсә,
Азраил корык салмаса,
Әле дә булса, Туктамыш,
Синнән дә калыр картыммын,—

дип, Сабрау халыкның бөтен диңгәзгә күзәткән үзенә тартты. Чынгызның аталарынан башлап, үзенен күргән ханнарын искәртеп чыкты. Туктамышның озак яши алмаячагына да ишарә кылды. Сабрау боларны әйткәндә, Кобогул йыендагы халыкка күрәгә төбендә бал коеп утырадыр иде.

Сабрау сүзен Кобогулга борды:

Чыкмаган жан йөргәндә,
Йөз туксанга килгәндә,

^{1,2} Нигъмәт Хәким кулъязмаларында бу юллар юк—Ф.Ә.-У.

Кобогылдай ирләрне
 Ыч күрмәгән картыңмын.
 Артыннан килеп карасам,
 Каһәрдән пәйда булгандай.
 Яныннан килеп карасам,
 Еланнан пәйда булгандай.
 Алдыңнан килеп карасам,
 Нурдан пәйда булгандай син!

Әй, углым! Син кем угланы буларсын?

Әйтсәңче, карт бабана!,—диде.

Кобогыл әйтте:

Әй, ата!

Үз атамны сорасан,

Нәдеркая би иде,

Нәдеркая атасы

Кадиркая би иде,

Кадиркая атасы

Тирмәкая би иде,

Тирмәкая атасы

Газизкая би иде.

Газиз жәриз¹ күп газиз бар,

Барын сорап нитәсең?

Төп атамны сорасан,

Баба Түкләс Чәчле Газиздер иде,—
 диде.

Бу вакытларда Туктамыш ханга бал яхшы ук кына тәэсир иткән иде. Идегәгә булган яман караш эчтә генә сакларлыктан үтеп барадыр иде. Аның яман карашы йөзенә дә чыккан иде. Идегә һәм аның тугыз иптәше мәжлестәгә эшнәң кая таба барганын күзәтеп торалар иде. Сабрауның сораулары ханның яшерен боерыгы ман барганы, Кобогылның Янтимер углы Кобогыл түгел, бәлки Котлы-Кая углы Идегә икәнән, атасының үчен алгалы тайярланганын ачуга таба барганын сизделәр. Качмаганда тиздән үлем булачагын анык белделәр. Ләкин ничек чыгып сызарга? Анын да хәйләсе уйлап елгерелгән иде.

Күрәгә төбәндә бал коеп утырган Кобогылга сараяклар бер-бер артлы әйләнеп килеп торалар иде, бал койдыргалы Кобогыл үзенә уң ягына карап, уңындагыларга бал коеп торганда, ханның вәзире Янбай ерау сараякны Кобогылның сул як колак төбәндә генә тотып, аерым ашыгыч тавыш ман: “Кобогыл! Кой әле тиз генә” дигәндә: Кобогыл кинәт борылып караган булып, Янбайның сараягына борынын бәреп канатып: “Җай, борыным канады”, дип тас сорады борын канатырга. Янбай тиз генә алып килде дә борынын таска тоттырып, тас ман бергә тышка алып чыкты. Тиз качкалы кәрәклегенә ишарә кылып, [Янбай]:

Табаны ялпак Тарлан бүз

Төн катуга көн сиңа.

Өстендәге камка (биредә: камчат) тун

Түрдә утырган биләргә,—

диде дә, мәжлескә кереп, Идегә урынына ултырып бал коя башлады. Идегә һәрбер сулышын, вакыт үткәrmәстән, үзенә тайярланган Тарлан бүзгә таба атты. Бер аягы бусагага тигәндә, икенче аягы Тарлан бүзненә өзәңгесенә тиде. Артыннан чыккан буран ман күтәрелгән тузан бер сулыш эчендә кара төндә ак йеп булып сузылды. Идегәне юлда көткән иптәшләре дә кушылды. Халык әле Кобогыл койган балны эчә иде. Сабрау Кобогылның тайганын сизенгән хәлдә үзенә Кобогыл турысындагы сүзен давам иттерә иде:

Әй, ханым, иям, түрәм!

Әйтмәсәм мин, әйт дисең дә куймайсын,

Әйткәле авызым бармайды,

Бармаса да әйтәен:

Кара лачын, бүз тойгын—

Икесе ике ояның кошы икән,

Аларны остауларына (тотучы) тоттырып,

Бер тур (кош кундыра торган) агачка кундырдың.

Үзеңнең алдында ике егет бар:

Берсе аның олы угыл,

Берсе аның кече угыл.

Аргы угыл да бирге угыл,

Батыр икән олы угыл.

Куллары озын күренә,

Мәргән икән олы угыл.

Тарлан бүзне иярләп,

Ботка тартып менәр ул,

Ике саклык турыны

¹Жәриз (текстта: жәриз)—кыю, батыр, куркусыз.

Олауга йайдак алыр ул,
 Ач көзөндәй бөгелеп,
 Ач бүредәй чыелдап,
 Читәнәндән кыйкулап (*һай-һулап*),
 Аччы сөрән салыр ул.
 Ала-кола малына
 Каулап корык салыр ул,
 Ансыз кузы, сансыз куй,
 Күп гаскәре туйсын дип,
 Суеп казан асар ул.
 Алтыннан суккан урданы,
 Көмөштән суккан ишекне
 Төсө суык чын булат
 Очы ман тиз ачар ул.
 Кисмә-кисмә сары алтын

Кисеп улжа итәр ул,
 Кашыклап йыйган малыңны
 Соскалап чәчеп бетәр ул.
 Кола чәчәң агартып,
 Ике күзәң кызартып,
 Картайганда иленән
 Сөрән салып куар ул.
 Кузыкыйдай аруны,
 Күзекәйдәй сылуны
 Уң ягына ултыртып,
 Үбә-коча сөяр ул.
 Картмын, кеше таныман,
 Әгәр кеше танысам,
 Котлыкыя би углы
 Идегәй ул—олы утыл,—диде.

Сабрау әйтеп биргән соң монача Кобогылның ата-бабасын яхшы белгәннәр дә белде. Кобогылның Янтимер углы Кобогыл булмаганын, бәлки Котлы-Кая углы Идегә икәнәң аңлады.

Туктамыш хан сакчыларына Идегәне борын канатып торган йирдән тотып алып кергәле боерды. Халык: “Йа, Ходайа, ни булады инде”—дип, шул минутта зур бер вакыйга булуын көтеп, дәншәт алдында калды. Халыкның күзе Идегәне алып керәчәк ишеккә тегәлде. Сакчылардан берничә кеше йөгереп кереп, хан алдына тезләнеп: “Йа, ханым! Бөтен йортны актардык, Идегәне тапмадык. Ни эшләгәле боерасыз?”—диделәр. Туктамыш шашар хәлгә килеп: “Ни эшләргә, ничек кулга төшерергә”—дип, аптырау алдында калды.

Сабрау:

Ялгыз ерак китмәстер,
 Иделдән ары үтмәстер,
 Тугыз ирне йибәр дә,
 Алдап-йолдап кашына ал,
 Кашына ал да, башын ал!

Исән-аман китсә ул,
 Иделдән ары үтсә ул,
 Шаһтимергә китчәк,
 Шаһтимерне алып килеп,
 Сарайны харап итәчәк,—диде.

Туктамыш нишләгәле белмәстән: “Кемне йибәргәле кәрәк, кем алып кайта алыр?”—диде.

Биләр: “Янбай, Янбай аның дусы!”—диделәр.

Туктамыш: “Янбай, тиз булгын, син бар, син алып кайт!”—диде һәм:

Әй, тугыз ир, тугыз ир,
 Янбай ман тиз бара күр,
 Алдап-йолдап Идегәне
 Үз кашына ала күр.
 Алдап-йолдап кашына ал,
 Кашына ал да, башын ал!—диде.

Янбай бик ашыгып тугыз ир мән Идегәне куталы өйдән чыкса: иярләнеп саклыкта торган атларның барысының да өзәнгеләре киселгән, түшлекләре, аеллары, (*ыңгырчак бавы, ызма*), коешканлары (*иярнен арткы башы*) кыркылган табылды. Нишләптер, аерым торгангамы, Янбай атына гына тиелмәгән иде. Кугын тиз генә китә алмады. Ат иярләп тө вакыт үткөрелде.

Янбай үзенен тугыз куары белән иң яхшы аргымакларга менде дә ярым карангы төндә бер генә күренеп калды. Атларның тезгеннәрен бушатып, бөтен чабышларына куйдылар, йиргә тимәгәндәй очтылар. Ләкин Идегәне Иделнен бу ягында күрә алмадылар. Идегәләр күптән инде, көн туган вакытларда ук Иделне чыгып, ярның башында тын алып, атларны утлатып яталар иде. Сарайдан тел алып киткәле (*яшерен хәбәр алу—Н. Х.*) көтәләр иде.

Идегәләргә Иделнен артта калган ягынан, ерактан төтендәй күтәрелгән тузан күренде. Тузанның Идегәләргә таба сузыла килгәне беленде. Ләкин Идегә дә, аның иптәшләре дә моннан курыкмады. Кугынның килеп йиткәнәң көттеләр. Кәрәк була калса качкалы, атышкалы да тайярланып куйдылар.

Кугын аһалга төшеп (*биредә: шушы жир, бу урын*), Идегәләр турысына килеп

йитте, ләкин Идегаләр күптән инде Иделнен икенче ягында, аргы ягында иде. Кутынның саны да ун кеше, качкыннар саны да ун кеше, ләкин качкыннар көчләрәк булганлыктан, кутын Иделнен аръягына чыгуны уйлап та карамады. Кутын Идел аша аңлашкалы, Идел аша чакыргалы булды.

Янбай ерау Идегәне кайткалы чакырып ерлайды:

Идегә би, дусым ай,
Идегә би, дусым ай,
Ханың—ияң чакырадыр,
Борылып Идел кичсәнә.
Кайтсана, Идегә, кайтсана,
Каерылып атың башын тартсана,
Инсәсе биек Ак Урдага
Инкәеп салам әйтсәнә.
Ирене юка сараяк ман
Ханиян бал бирәде,
Эчсәнә, Идегә, эчсәнә!
Колагын бездәй кадаган,
Кәгелен (мангай чәче—хохол)
кыздай тараган,
“Чү” дигәндә очкан кошны
Узып киткәле яраган,
Ияренен кашы алтын,
Йөгәнненен башы алтын
Арабтан (гарәп аты) ат бирәде.
Менсәнә, Идегә, менсәнә!
Итәге алтын, йине алтын,

Бер күрүе мең алтын.
Кара кештән тун бирәде,
Кисәнә, Идегә, кисәнә!
Тотам бавы сум алтын
Кыңгыраулы күк карчыга бирәде,
Күл кыдырып чөйсәнә!
Байталдан байтак (өлеш; ил; тәхет)
бүлеп бирәде,
Бәйләтеп кымыз эчсәнә!
Байтактан байтак бүлеп бирәде,
Падишалык сөрсәнә!
Кузыкайдан артык ару бар,
Күзекәйдән артык сылу бар.
Аны да алып бирәде,
Уң тезенә ултыртып,
Битләреннән суыртып,
Аркасыннан кагып-кагып сөйсәнә!
Туктамыштай ханиян
Сина үпкә кылады,
Үпкә булган әйтсәнә!
Кил, Идегәй, дусым ай,
Безнең белән кайтсана!—диде.

Идегә Янбайның чакырып әйткәннәрен тыңлап торганнан соң, җаваб кылып ерлайды:

Кәмал углы Кин Янбай,
Кинәше елкән эт Янбай!
Арырак торып сөйләче,
Бирерәк килеп тыңлачы,
Ачма күзен, тишәрмен,
Сөйләмә, телен кисәрмен.
Авыз ачма, тешенне сындырып,
Башынны чәйнәп изәрмен.
Атаң кара кеше иде,
Мал биргәннен колы иде,
Анаң кара кеше иде—
Аш биргәннен күне иде.
Син дә шундай кешесен:
Аш биргәннен колысын,
Мал биргәннен улысын.
Кайтман да, Янбай, кайтман да,
Каерылып атым башын тартман да,
Инсәсе биек Ак Урдага
Инкәеп салам әйтмән дә.
Колагын бездәй кадаган,
Кәгелен кыздай тараган,
“Чү” дигәндә очкан кошны
Узып киткәле яраган.
Ияренен кашы алтын,
Йөгәнненен башы алтын
Арабтан ат бирсә дә,
Менә алман, Янбай, менә алман,

Авым (ыштан төбе) котсыз булганда,
Итәге алтын, йине алтын,
Бер күрүе мең алтын
Кара кештән тун бирсә дә,
Кия алмам, Янбай, кия алмам,
Йилкәмә мөез беткәндә (үскәндә).
Тотам бавы сум алтын
Кыңгыраулы күк карчыга бирсә дә,
Күл әйләнә чөя алман,
Канжагам кансыз булганда.
Байталдан байтал бүлеп бирсә дә,
Бәйләтеп кымыз эчәлмән,
Эчем котсыз булганда.
Байтактан байтак (гавам, масса—Н.Х.)
бүлеп бирсә дә,
Падишалык сөрәлмән,
Алла үземә бирмәсә.
Бу киткәннән китәрмен,
Шаһ Тимергә йитәрмен,
Шаһ Тимер миңа кул бирсә,
Юртар атка юл бирсә,
Ходай Тәгалә уң бирсә,
Бу Идел дигән суыңны
Кайругым (карый торган ком—Н. Х.)
кылып кичәрмен,
Туктамыштай ханынны аягыма
Бер мосахар итәрмен (баш идерү),—диде.

Янбайнын чакырып өйткөннөрөнө жавап биреп бетергәннән соң Идегә үз сүзлөрөн өйткәле булды. Тиздән Ак Урданы алачагын, алган соңында ниләр эшләячәген, боларны эшләй алмаса, Идегә дигән аты корыячагын өйтеп болай ерлады:

Бу киткәннән китмәсәм,
Кин чүлләрне үтмәсәм,
Ходай миңа юл биреп,
Шаһ Тимергә йитмәсәм,
Шаһ Тимер миңа кул биреп,
Теләгемне мул биреп,
Кырык убага (*калку жир*) кырык басып,
Яу булып килеп йитмәсәм;
Ач көзәндәй бөгелеп,
Ач бүредәй чыеллап,
Читәнәндәй кыйкулап,
Ачы сөрән салмасам,
Кирәгәсен киртмәсәм,
Киртеп утын итмәсәм
Алтындап суккан Ак Урдасын,
Көмешләп суккан ак ишеген,
Төсө суык чын булат
Очы белән ачмасам,

Кузыкайдан аруын,
Күзекәйдән сылуын
Үз түрәндә шул вакыт
Түш астына салмасам,
Туксан башлы Ак Урлага
Бер генә ия булмасам,
Угланнарны сатуга
Бер чигара куймасам,
Кырык көнлек юлына,
Кырык көнлек чүленә
Кырык кое каздырып,
Кырык йорт—ям (*почта тукталышы*) салмасам,
Өйткәнәмне кылмасам,
Мин үчәмне алмасам,
Баба Түкләс бабам биргән
Идегә атым корысын!

Моның соңында Идегә үзенә юлдашлары ман аргамакларга атланып, бер катар булып тезелгәч, Янбайларга карап, тагын да болай ерлады:

Мин миндермен, миндермен,
Юкны димәс ирдермен!
Дустым утын сүндөрмән,
Дошманым утын яндырман.
Үзем димәс намартка (*кешелексез—Н. Х.*)
Аппак бүз ат мендермән.
Туксансыз йибә (*бүләк, һибә*) салдырман,
Асылын сорамай аш бирмән,
Яралыштан асаумын,
Бугалак салса туктаман.
Карагайдан биекмен,
Давыл өрсә дә кайрылман,
Кайнашып беткән ботакмын,
Балталаса да аерылман,

Тыттанлаган (*уйнаклау*) көрәнчә ат
Кадырауны екканмын,
Ягасы алтын кирәүкә
Ягалашып ертканмын!
Туксан баулы ак көбә
Тунаган йирдә кигәнмен.
Ягалашып, уклашып,
Күпләр башын игәнмен.
Моннан ары мактанман,
Әгәр дә мин мактансам,
Унике тотам ук тарткан,
Тартканда өзә аткан,
Борындагы Чыңгызның
Үзе белән тиндермен,—

дип, аргымакларын Шаһ Тимергә таба борып, берәр тибенеп юнәлә бирделәр.

Юнәлдә Идегә, юнәлдә
Шаһ Тимергә баргалы,
Шаһ Тимергә барган соң,
Аннан гаскәр алгалы.
Чокыр-чакыр юлларны
Басып китеп барады,
Ашкар-ашкар тауларны
Ашып китеп барады.

Авызлыгын Тарлан бүз
Бирмәй китеп барады.
Барган саен шәбәеп,
Ярсып китеп барады.
“Чү!” дигәндә чабады,
Авызлык ман алышып,
Камчы тартмай барады,
Очкан кош ман ярышып.

Бара торгач, аннан-моннан йыелып, Идегәнә юлдашлары уңжиде булды. Берничә көннәрдән соң Йасекка йиттеләр, аны да үтеп киттеләр. Йасектан алып, очы-кырые күренмәгән чүлгә (*ком даласына*) барып керделәр. Сусызлык, утсызлык (*үләнсезлек*), эсселек, юл ераклыгы атларын да, үзләрән дә каплап алды.

Идегәнә юлдашлары берничә көн барганнан соң сусызлыктан, эсселектән, ашау-эчү начарлыктан йөдәшә, күнелсезләнә башладылар. Шул чакта Идегә юлдашларына карата ерлай биреп, шуларны өйтте:

Ай, уңйиде, уңйиде,
Уңйидебез бер кеше,
Мин кушылгач, уңсигез,

Уңсигезнән бер эше.
Сусалым дип карыкма,
Ачыктым дип камыкма,

Чаршадым (*ару*) дип талыкма,
Юл озақ дип болыкма (*боегу*),
Тамагың синен ачыкса,
Тамак табып бирәен,
Киemen синен ертылса,
Кием табып бирәен.
Атың үлсә, түләен.
Үзең үлсән, нитәен?
Уңийде дуст, син үлсән,
Женазанны чыгарып,
Баялычтан¹ ут ягып,

Таза-арулап күмәен.
Ирмен дигән ир егет,
Арысланга тиң егет
Утка салсаң янмайды,
Суга салсаң батмайды,
Барган йиренә йитмичә,
Юлда үлеп ятмайды.
Ярен әйтмә, борын әйт,
Мин исәндә үлмәссен,
Үлмәссең дә белмәссең,
Авырлыклар күрмәссең!—диде.

Идегә һәм аның юлдашлары барысы да Шаһ Тимергә исән-сау барып йиттеләр. Бабайларның: “Ялгызга ясақ, йәяүгә таяк, ачыкканга тамак булган Идегә” дигән сүзләре менә шул Идегә турысында әйтелгән.

V

Идегә би Шаһ Тимергә барып күренгәч, Шаһ Тимер аны бөтен юлдашлары ман бик хуплап каршы алды. Сарай кешеләренен катнашы ман өлкән бер мәжлес ясатты. Идегә Шаһ Тимергә Ак Урда (*Алтын Урда*) иле турысында берәз сөйләгәннән соң аны барып алгалы чакырды, болай диде: “Әй, Әмир Күргән² теләгән өлкән, гаскәрен күп, көчене кая куйгалы белмәйсен. Ерак-ерак илләргә, малсыз-фәкыйрь йирләргә, утсыз-сусыз чүлләргә чачаулыklar (*һөжүм*) кыласыз. Күз алдыгызда яткан, балга-майга баткан монау илне—Ак Урданы күрмәйсез. Туктамыш хан ман аның кайбер биләре, төмән (*ун мен*), мең башлыклары, тоткавыл (*ярлык саклаучы; каравыл куючы*), ясавыллары (*яса, карар*) үтәүче; атлы каравыл (*хөкемдар якыны*) арасында берлек булмаганын абайламайсыз, шәйләмәйсез. Аны алу сезгә йинел дә, тиз дә, файдалы да булачак. Сина каршы торырлык көч һәм дошман, сина тоткар булырлык киртә һәм корган юк. Майга чумарга, балда йөзәргә теләсән, әйдә тор, гаскәренне йый! Син үзең баш бул, мин сина аяк булаен!” диде. Шаһ Тимергә Идегәнең күрсәткәннәре ятыш күренде. Ул тизлек белән гаскәрен (*чирүләрен*) йыйды. Сугыш кораллары, ерткычларны тайярлады. Иравыл (*алдагы отряд артыннан баручылар; ике яктан куелган сугышчылар*), сургавылларга чагдавылларга (*гаскәр азагындагы отряд*) бүлде. Сарайга Идегә кинәше буенча Урал таулары ягынан барып баскынлык кылгалы булды.

Сәмәркандән Ишем, Тубыл суларының башларына килеп, Урал таулары буйлап килеп чыкты. Көтелмәгән йирдән сугыш башлады, бөтен йирне саранча кебек каплап, бураннар уйнатып, очкыр уklar алып, кискен кылычлар ялтыратып, очлы сөңгеләр тибрәтеп, кеше буар арысланнар үкертөп, кеше өстенә сикерәр юлбарыслар, капланнар йөгертөп, Шаһ Тимер гаскәре белән килгән Идегә мән шулай ук тайярланган Туктамыш гаскәре арасында сугыш башланды.

Иң элек зур батырлар арасында көрәш башланды. Туктамышның батырларына каршы көрәшкә, гаскәренә куркыныч салу өчен иң элек Идегә чыкты. Көрәш башланды.

Идегә тотып аны элек йиргә атты,
Дошман батыр салмагынан йиргә батты.
Шуннан сонын: “инде күкне күреп кил!”—дип,
Күтәреп алып тагын аны күккә атты.
Зур батыр менеп китте күккә әйләнеп,
Кылыч, мылтык, садакларын һәм бәйләнеп.
Иртән китеп, кичкә таба зур батырның
Төшөп килә бүз тургайдай кайта әйләнеп.
Идегә шунда күккә тагын карап калды,
“Бүз тургайны” төшермичә кулга алды.

¹Баялыч—төтенә белән рух аруландыра торган чүл агачы.

²Аксак Тимер кушаматы; гүргән, княз дигәндә, д-р Рөстәм Сүлти (*Измир*) фикеренчә, “күркәм”сүзе эсе бар.

Бармагының очларында уйнаткан сон,
Мосафирны әйләндереп гүргә салды.

Шуннан сон Идегә Шаһ Тимер ягындагы гаскәр белән Туктамыш гаскәрләре арасында сугыш башланды. Шул кадәр каты сугыш булды ки, бу кадәр сугыш монача йир йөзәндә булганы юк иде. Берничә көн буенча көн-төн туктамастан сугыштылар. Актыктан Туктамыш гаскәре жинелеп качты.

Сарай, Әстерхан шәһәрләрен алгач, Шаһ Тимер Сәмәрканга кайтып китте. Идегә Ак Урлага (*Алтын Урлага*) хан булды. Ил көтә башлады. Туктамыш качып китте.

Туктамыш хан качкан чагында үзенә шәүкәтле ханлыгы, туып-үскән йирләре, Идел буйлары, Сарай шәһәре, үзе торган Алтын ташы ман аманлашты (*саубудлашты*). Аманлашканда күз яшьләре мән өзәлеп аманлашты. Үткәндәге яхшы, матур тормышларының Идел, Сарай ман бәйләнгәннәрен искәртеп, сагынып, кайгырып ерлады.

Туктамыш ханның халыктан аерылганда халкы ман аманлашып ерлаганды:

Әй, байтагым, байтагым,
Сине алдырдым мин тагын.
Дошман талар килгән сон
Әл-әман бул миннән сон!
Байтагымның эчендә
Ун сан минем нугам;
Ун сан нугайдан азак—
Өч йөз алтмыш йорт казак,
Синнән тагы аерылдым,
Әл-әман бул миннән сон!
Унбиш батыр арталмас,
Унике атан (*печкән дөя*) тарталмас,
Олы туым, биек Урдам,
Башта сезне алдырдым,
Сезне яуга калдырдым,
Әл-әман бул миннән сон!
Үзән дә Үзән, Үзән су
Үзәкләп Урдам кунган йорт,
Үзәкләп кунган Урданың
Башына тыңгы кунган йорт.
Тынычлык-мазан алдырдым,
Әл-әман бул миннән сон!
Тулыксыган ана Идел,
Тулыксып урдам кунган йорт,
Байтагымның баласы
Туып-үсеп унган йорт,
Унышынны алдырдым,
Әл-әман бул миннән сон!
Балыклары чумышкан,
Кошлары очып куышкан,
Сыгын (*ата пошн*), киегән (*ана пошн—Себердә*) йөгәрешкән,
Аюлары үкерешкән,
Елкыларын кешнәшкән,
Сыер, куйларын манрашкан
Идел-ау, синнән аерылдым.
Әл-әман бул миннән сон!
Агачың айбар (*мәһабәт*) күренгән,

Алмасы жиргә түгелгән,
Талларын суга иелгән,
Идел-ау, синнән аерылдым.
Әл-әман бул миннән сон!
Кундакка (*куну урыны*) урдам
кундырып,
Хан сараен салдырып,
Артыма чатыр кундырып,
Алдыма базар кордырып,
Алтыннан акча кистереп,
Анарга мөһерен суктырып,
Тагы аз гына мин анда
Хан булаен дип идем,
Аркасындан даулаган
Даным калсын дип идем,
Сине тагын алдырдым,
Әл-әман бул миннән сон!
Уты үскән утлы йорт,
Бия сауған сөтле йорт,
Кымыз эчкән котлы йорт,
Синнән тагы аерылдым,
Әл-әман бул миннән сон!
Ябагалы яшь тайлак
(*ике яшылек тай—Н.Х.*)
Ярдай атан булган йорт,
Ятып калган бер туклы
(*тукты, алты айлык бәрән*)
Йәлеп мең куй тулган йорт,
Атам княз булган йорт,
Анам килең булган йорт,
Күрекле туган сылуны
Бикәч итеп алган йорт,
Алып кулым салган йорт,
Әл-әман бул миннән сон!—
Йуыктан (*якын*) сина киләлман,
Алыстан (*ерак*) сине күрәлман,
Алтын таш, сина керәлман,
Әл-әман бул миннән сон!—дип,

Туктамыш хан яна-яна аерылып качып китте. Гаиләсе торып калды. Туктамыш хан качканда өстенә көбәсен тимер божралардан үрелгән киём кигән, салагын биленә таккан, тукмак ялы турысын менгән иде. Үзенә сер сакларлык дип ышанган кешесенә элек Төлке-күлгә барып ятачагын, анда куркыныч булса, Ку-күлгә барып качып ятачагын әйтте дә юнәләр бирде. Туктамыш аргымакка бер типкәндә, аргымагы йиргә мең типте. Канатсыз хәлдә кош очты, ләкин күз-колактан ераклагач, акыртын бара башлады. Кызарып тан атты, монаеп көн чыкты. Туктамыш баруында һаман

да давам итте. Бара торгач сусады, далада торган өйгө туктап тиз генә сусын эчте дә, Төлке-күлгә китте. Күлгә йитте. Куаклык-камышлык арасына кереп атын бәйләде дә тынарга ятты.

Туктамыш качканнан соң Идегә гаскәре Сарайга керәр-көрмәстән анын (Идегә) яклы кешеләр тарафыннан Сарай шәһәренен төрле ягына төнлә ут салынды. Халык сугыш куркынычы эчендә генә түгел, ут куркынычы эчендә дә калды. Кая баргалы урын тапмастан, Сарай шәһәре эчендә шау-шу күтәрелде. Бөтен шәһәрне дөһшәт каплады. Халык куркыныч астында гөж килгәндә бик аз гына каршылык ман Идегә гаскәрләре Сарайны басып керде. Керү мән Туктамыш ханны эзләделәр, ләкин тапмадылар. Сораша торгач, аның кайсы якка качканын белделәр. Идегә үзенен углы Норадынны Туктамыш артыннан куа чыгарды.

Туктамыш хан качып киткәндә, анын бик сылу ике кызы калды. Олысы Кузыкай, кечесе Күзекәй дип атала иде. Норадын Туктамышнын артыннан куа чыкканда атасына: "Туктамышнын олы кызын үзәнә улжа (табыш) итәрсен, кечесен миңа сакларсын, миң сина Туктамышнын башын китерермен"—дип үтенде. Идегәй: "Тыныч бул, кечесе синекә,"—диде.

Норадын Тарлан Бүзне менеп, алга иелә биреп, тезгенен бушата төшөп, "чү" дип бер тибенгән иде, койрыгы йорттан чыкканда башы шәһәрне үтеп чыкты. Далада артыннан күтәрелгән тузан басылып та өлгермәде, Тарлан Бүз өстендә очкан Норадын киң даладагы күрмәннән дә югалды. Озак заманнар чапты, Төлке-күлгә йитте. Камышлыктар арасына кереп карап тормады, камышлыктар өстендәге һавага бер күз ташлап чыкты. Һавада бер тирәдә әйләнә-әйләнә очкан кызгачтаулар күрмәде. Норадын күлгә таба үтте.

Бу вакытларда Туктамыш Төлке-күл белән Ку-күлнен арасындагы яртылык юлны үткән иде. Юрта-чаба барадыр иде. Инде Сарайдан яхшы ук ерак жирдә барамын дип уйлады Туктамыш. Авырлык кылган мең чүкеч (божра) көбәне куеп калдыргалы булды. Ләкин яшергәле билгеле бер урын тапмады. Аптырап, бүз юшанга (ак эрем, күк эрем—Н.Х.) ташлап калдырды. Ташлаганда шуны ерлады:

Бер билгесе юк икән,
 Мең чүкечне салгалы,
 Билгесенә каранып,
 Кайтып эзләп алгалы.
 Карап (харап) калгыр кара тун
 Бүз юшанга салаен,
 Алла үземә биргәндә,
 Кире кайтып алаен,—

дип, көбәсен юшанга ташлап калдырды. Байтак кына вакытлар барганнан соң Ку-күлгә житте. Ку-күлнен иң калын урманлы, иң озын камышлы йиренә кереп куян посты.

Туктамыш хан артыннан куа килгән Норадын Туктамышнын юшанга ташлап калдырган көбәсенен өстенә килеп чыкты. Аны өстенә киде дә Ку-күлгә юнәлде. Юрта-чаба баруында давам итте. Ку-күлгә якынлаша төшүгә акрынлап бара башлады.

Качып яткан Туктамышны бу вакытларда әллә нинди төрле куркынычлар чорнап алды. Бар әйбер дә аны төртеп күрсәтәләр төсле күренде. Тирәсендәге әйберләрден зарлангалы тотынды:

"Дөрс-дөрс" итеп, "дөрс" итеп
 Дөрселдәмә, сум йөрәк;
 Тынычлыкка зар чакта
 Дөрселдәвен ник кәрәк!
 Кыштырлама, бала усақ,
 Минен казак яткан чак.
 Кыштырдавын йаныма
 Куркынычлар аткан чак.
 Тыңламасаң үземне,
 Зарлап әйткән сүземне,
 Батырларым, биләрем
 Сөңге сабына кыярлар,
 Кыштырдап япракларын

Йиргә төшөп суларлар.
 Тулкынмачы, тонык су,
 Минә өшеткән суык су,
 Тыңламасаң сүземне,
 Өстенә елкы әйдәрмен,
 Бер суырса, корырсын,
 Таңга калып торырсын.
 Кыйгулама, кызгач кош,
 Тавышын зарлы байгыш кош,
 Баш өстемдә әйләнмәче,
 Канатын куыш, муеның буш.
 Батлавык тулган елкым юк,
 Ояң таптар малым юк.

Оя тулган йомырканны
Итәкләп алып улым юк.
Син күл иясе булсан да,
Мин күпләрнен иясе,
Баш очыма әйләнеп,
Кыйту салып йөрмәче!
Сине күлдән аерган,
Мине илдән аерган,
Минендәен саргаеп,
Казак чыксын иленнән!
Садаклары салбырап,
Бер төшмәсен биленнән

Минем газиз байтагым
Тубыктан канга батты ла,
Тугыздан үрмә кыл аел
Аргымакка батты ла!
Әзалда яу Идегә
Малымны алып туймадын,
Сылуларның сылуы
Кузыкайны алмай куймадын,
Аттан төшмәй йилдең син,
Арттан эзләп йөрдең син,
Аждаһадай ажгырып,
Баш йоткалы килдең син!—

дип ерлап туктап та өлгермәде, кызгач кошның кыйгулап очып йөргән жиренә Норадын килеп тә йитте. Туктамыш хан сыбай килгән тавышны ишетеп, урман, камышлыктар арасыннан тора килде. Норадынның килә ятканын күрдә дә:

Син ич минем колымсын,
Мин Чыңгызмын, беләмсең?
Үлтермәссең син мине!—диде.

Норадын әйтте:

Мин бер колын түгелмен,
Син дә Чыңгыз¹ түгелсең.
Мин кымырыска булып та,
Син Сөләйман² түгелсең!
Камчысы койма³ алтын
Каныбәк тә хан булган,
Ул да “Чыңгызмән” дир иде,
Тибенгесе тезмә алтын.⁴
Тыныбәк тә хан булган,
Ул да “Чыңгызмын” дир иде,

Ул да Чыңгыз түгел иде,
Өзәңгесе өзмә⁵ алтын
Үзәбәк тә хан булган,
Ул Чыңгызмын димәс иде,
Ләкин ул Чыңгыз иде.
Мине колым, димәче,
Сине беләм, димәче,
Минем атым Норадын,
Үлтергәле торамын,
Әйтеренне әйтеп кал,
Атарыңны атып кал,—

диде Туктамыш хан өмидсез бер хәлдә кошларга, Аллага әйтеп ярдәм сорайды:

—Кыйгышлар да казкошлар (*кызгачлар*) Казакъ чыгып йиреннән,
Белә алмайсыз, байгышлар, Садагы төшмәй биленнән,
Сезне күлдән аерган, Минендәен аптырап,
Мине илдән аерган Куркуыннан калтырап,
Идегә улы Норадын, Баш куярга йир тапмай,
Бер Алладан сораек: Куылып йөрсен иленнән!
Җич бирмәсен морадын!

Шул вакытта Норадын әйтте:

Әй, Туктамыш, Идегәне
Кем качырды иленнән?
Кем йөрөттә Идегәне
Садагын төшөрмәй биленнән.
Үз кылганын үзенә кайта,
Икъярар юктыр теленнән!

Әйт, Туктамыш! Беренче кизәктә (*нәүбәттә*) син атасыңны, минме? Әйдә, син ат! Беренче кизәк синеке.

Норадын талтая басып⁶ торды. Туктамыш анын йөрәгенә карап атты, ләкин Норадынга бернәрсә дә булмады. Чөнки Норадын эчке яктан Туктамыш ханның

¹Чыңгыз—бирелә: Чыңгыз нәселе, (*чингизид*) күздә тотыла.

²Сөләйман—хайваннар, кошлар телен белүче дип саналган патша (б.э.к. 928-965 еллар).

³Койма—койма, коелган рәвешендә.

⁴Тибенгесе тезмә алтын—тибенгедәге (*иярнен ике ягындагы кәш*) куелган.

⁵Өзмә алтын—өзеп (кисәкләп) коелган алтын.

⁶Талтая басу—киерелеп, мәгъруранә басып тору.

юшанга ташлап калдырган мең чүкечле көбөсөн (*тимер киemen*) кигән иде. Туктамыш үзе күлмөкчән иде.

Норадын: “Инде кизәк минеке, туры тор!”—диде. Ук ман үлтермәслек итеп кенә атты да, тункайтып башын кисеп алып, канжагасына асты, аннан Тукмак яллы турысына менеп, Сарайга юналде. Бара торгач карыны ачты, берәр йиргә туктап төшлөнгәле¹, тынгалы, атын утлатып алгалы булды. Алдарак зур бер тирәк күренде. Атын шунарга таба борды. Тирәккә якынлашуга, анда кара аргымагын утлаткалы бушатып, тирәк күлгәсәндә йоклап яткан бер кешене күрде. Норадын атының аяк тавышына, пошкыруына уянып китсә, алдында Норадын килә ятканын күрде. Норадынны таныды. Аның Туктамышны куа киткәнән ишеткән иде. Норадынның астында Туктамыш ханның Тукмак яллы турысы булуы мәсьәләне тагын да ачыкландырды, ул:

Әй, Норадын, Норадын,
Һич бирмәсен морадын!
Тукмак яллы турыны
Кайда менден, Норадын?
Мең чүкечле көбәне

Норадын әйтте:

Тукмак яллы турыны
Тунаган йирдә менгәнмен;
Мең чүкечле көбәне
Үлтергән йирдә кигәнмен!
Саурык бия сөте булган
Тыныч йортка кот булган,
Туктамыштай ханынны,

Кайда кидең, Норадын?
Саурык бия сөте булган,
Тыныч йортка кот булган,
Туктамыштай ханымны
Син нишләттең, Норадын?

Синен якын конынны
Төлке-күлдә эзләнеп,
Эзен чыгарып алганмын;
Ку-күл дигән урында
Баса барып йиткән соң,
Уклашып² көрәш иткән соң
Тункайтып башын алганмын.

Туктамышның якыны тагын:

Әй, Норадын, Норадын,
Һич бирмәсен морадын!—

диде дә, үткәннән өмид өзеп, киләчәккә өмид баглап әйтте:

Түбәгә качкан дүртәүгә³
Түрә булыр көн туармы?
Аркада⁴ торган алтауга
Идегә мән Норадын
Көне батар көн туармы?

Түбәдәге дүрт йолдыз
Таны атар көн туармы?
Калган-каткан ил булып,
Кадыр Бирде хан булып,
Борынгыдай дан булып
Торыр көннәр туармы,—диде.

Ачыктан әйтеп сөйләшкән кешене үлтерүне Норадын урынсыз санап, бу кешене үлтермәй калдырды, тимәде. Төшлөнгәннән (*төшке аш ашаганнан*) соң атасына, Сарайга кайтуында дәвам итте.

Сарайга барып йитте, атасының йортына көлә барып керде дә Туктамышның башын ияр канжагасыннан чишеп алып, атасының алдына китереп салды. Китереп салганда әйтте:

Төnnәр, көnnәр куган соң,
Төлке-күлдә эз алып,
Төлке-күлдән Ку-күлгә
Юналгәндән сүз алып,
Ку-күленә барган соң
Күз йөгертөп алган соң,
Казкошларны кычкыртып,

Тукмак яллы пошкыртып,
Поса-поса баргалап,
Туктамышны тапкан соң,
Ул мина, мин ана
Күп сүзләргә әйткән соң
Тункайтып башын алганмын,
Алдына китереп салганмын,—диде.

Идегә: “Афәрин, улым, афәрин! Һурра, Һурра!”—дип кычкырып каршы алды. Туктамыш ханның башын алып килгәннән соң Идегә һәм Норадыннар бәйрәм

¹Төшлөнгәле—төшке ашны ашарга.

²Уклашып—ук атышып.

³Түбәгә качкан дүртәү—Туктамыш ханның дүрт улы (*варисы*) күздә тотыла (Н. Х.).

⁴Аркада торган алтау—Туктамыш ханның якыннары.

иттеләр. Туктамышның гаиләсеннән аның хатыны, кызлары үксеп-үксеп елаштылар. Күп гомерен Туктамышның сарай ерлаучысы булып үткәргән Янбай да әсәрләнде моннан. Гаиләсенә сөйләнеп-сөйләнеп, Янбайга да ниләрдер әйтеп елашулары ана да тәәсир итте, аның да күнеле йомшады. Башка өйдәге бу вакыйганы күргән Янбай Идегә янына барып болай ерлап сорайды:

Каз төшермәс күлләргә
Каз төшерден ни өчен?
Ятим бәбкә тавышы ман
Кан елаттың ни өчен?
Куу төшермәс күлләргә
Куу төшерден ни өчен?
Атылган куу тавыш ман
Зар елаттың ни өчен?

Идегә Янбайга җавап ерлайды:

Каз төшермәс күлләргә
Каз төшердем ил өчен,
Ятим бәбкә (чүри) тавышы ман
Кан елаттым ил өчен.
Куу төшермәс күлләргә
Куу төшердем йорт өчен,
Атылган куу тавышы ман
Зар елаттым ил өчен!—диде.

VI

Идегә хан булды, теләгәнчә идарә кыла башлады. Ил эшләрен яхшы белгән кешеләрдән биләр куйды. Әшә яхшы барадыр иде, ләкин күпме вакыйгалар үткәчтен үзенә углы Норадын белән икесе арасында каршылык чыкты, көрәш китте. Каршылык Туктамышның матур кызлары һәм ханлык өчен иде. Туктамышны куа киткәндә Норадын атасына карап: "Олы кызы синеке, кече кызы минеке булыр",—дип киткән иде. Норадын Туктамышны үлтерүгә шактый гына вакытлар үтүгә, Норадын кызын корсагы үсә башлаганын күрәп, кыздан: "Сина ни булды, эчәндә ни бар?"—дип сорады. Кыз: "Бу хурлыкны атан эшләде",—диде. Норадынның мона ачуы чыкты. Атасына яман ачуланды. Шуннан Норадын атасына каршы эшләр күрә башлады. Йола буенча, бер ханның ханлыгын кем алса, ханлыгы кемдә булса, аның бөтен халкы, йире генә түгел, балки бөтен казнасы, гаиләсе дә шул кешенекә булырга тиеш иде. Идегә шул йола буенча эш күрде. Туктамышның олы кызын да, кече кызын да үзе түшәкләде.

Туктамышны үтергән Норадын исә: "Туктамышны мин үлтердем, ин кимендә кече кызы минеке булырга тиеш",—дип тавыш чыгарды.

Янбай Норадынга караганда Идегәне якынрак күрә, борынгы йола буенча эш кылуны яхшырак саный иде. Шунлыктан Туктамышның кече кызы да Идегәгә улжа (табыш) булырга тиеш дип караган булып күренде. Ул Идегәгә киләдер дә: "Туктамыш ханның олы кызы гына түгел, бәлки кече кызы да синеке булырга тиеш. Туктамышның ханлыгы кемдә булса, аның гаиләсе дә шул кешенекә иркендә булады. Ханны кем үлтерсә, аның ханлыгы да, гаиләсе дә шул кешенекә булады, дигән йола юк",—дип, Идегәне яклаган булды.

Норадын янына барадыр да: "Ханны кем үлтерсә, аның ханлыгы да, гаиләсе дә аныкы булырга тиеш..."—диядер иде.

Норадын бер яктан Туктамышның ин чырайлы, ин матур кече кызын үзенә алгалы тартышса, икенче яктан хан булгалы да даулаша торган булды. Норадын Туктамышның кече кызын мактап, аны даулап, атасын бермә-бер көрәшкә чакырып ерлады:

Кашы яйдай бөгелгән,
Керпеге уктай тегелгән,
Караган кеше өнелгән
Күзекәдәй сылу кыз—

Йә синеке, йә минеке!
Тулы айдай нур йөзле,
Коралайдай¹ саф күзле,
Шикәр, балдай сүзле

¹Коралай—кыр илгә, жайран—(Н. Х.).

Күзекәдәй сылу кыз—
Йә синекә, йә минекә!
Коландаен кара чәчлө,
Энжедән саф тешлө,
Чәнчелөп торган түшлө
Күзекәдәй сылу кыз—
Йә синекә, йә минекә!
Бакса, жанны эреткән,

Көлсә, канны йөреткән,
Әйтсә, авыру терелткән,
Күзекәдәй сылу кыз—
Йә синекә, йә минекә!
Көрәш булсын түрәмез,
Түрә хөкемен күрәмез,
Ексаң, ата, синекә,
Егылсаң, Күзекәй—
Сылу кыз, ул минекә!—диде.

Идегә Норадынга: “Туктамышның кече кызын гына түгел, олы кызын да, хәтта аналарын да ал, кәрәк булса”,—диде дә, кече кызы Норадынга бирде. Туктамышның сылу кызын һәм ханлыгын даулаган Норадынга карата Идегәнә ерлаганы:

Әй, Норадын, Норадын,
Аңламаем морадын.
Күзекәйне сорасаң,
Күзекәйне бирәен.
Анасыны сорасаң,
Анасын да бирәен.
Ләкин ханны үлтереп,
Башын миңа килтереп,
Хан булаен, димәче,
Дан булаен димәче.
Ялгыз башын, халыксыз
Сан булаен димәче!
Туктамышка каршы мин
Гомрем бие көрәштем,
Ничә еллар орышып,
Сенгеләшөп терәштем.
Шаһ Тимергә дим салып,
Күз алдына йим салып,
Туктамышны аяктан
Егар өчен сөйләштем.
Туктамышның илендә,
Туган-үскән йиремдә
Ач бүредәй караштым,
Эт-мешәктәй талаштым.
Биле савырлы көрәнне
Боракка охшаш менгәнмен
Тамгасыз углы Баракан
Ирексез алу алганмын.
Алтын тавына барганмын,

Түрә булып алганмын,
Халкын аерым алып килөп,
Ак Урдага салганмын.
Ягалашып орышкан
Батырларнын кайберен
Идел нүгәре кылганмын.
Минем белән бер булып,
Халык өчен тартышкан,
Ягалашып (*бирсә: якалалашып*),
көрәшөп,
Дошманнар ман чәнчешкән
Ыруларнын батырын
Кайсын бием кылганмын,
Кайсын ханым кылганмын.
Әй, Норадын, Норадын,
Кандай (*нинди*) юан булса да,
Ялгыз агач өй булмас,
Кандай ятыш булса да,
Ялгыз егет би булмас.
Әй, Норадын, Норадын,
Нидер синен морадын?
Хан булаен димәче,
Дан булаен димәче,
Ялгыз башын, халыксыз
Сан булаен димәче!
Үтәр еллар, үтәр ай,
Килер вакыт, килер йай,
Хан буларсың шул чагын,
Дан буларсың шул чагын...—диде.

Идегәнә әйткәннәре Норадынга ошамады. Ул атасынын сүзләрен мине кимсетәде, мине хурлайды, мине егарга тырышады, дип аңлады. Үзенен тумышыннан ук башка булып пешөп туганлыкларын әйтте, андый үгетләргә карамаячагын аңлаткалы теләде. Әгәр эш анынча булмый икән, үзенен Шаһ Тимергә барып, анын белән берләшөп эш күрәчәген әйтеп, шүрләткәле уйлады. Атасы Идегәгә жавап урынына ерлаганы:

Фирештәдәен атам,
Һәр эштә даим атам,
Нигә мине хурлайсың,
Нигә мине ерлайсың?
Ерласаң мине, атам,
Ерлавынны отармын:
Хурласаң мине, атам,

Хурлавынны остармын¹.
Буранлы көн туганмын,
Борыч бирсәң еламан;
Арыслан булып туганмын,
Төрткәнәңә коламан.
Бораклы² аттан ярышмын (*ярсумын*),
Бугалак салсаң туктаман;

¹Остармын—күтәрермен мәгънәсендә.

²Бораклы—Бораклай (Борактай), мифик ат сурәтендә.

Борычтан яман ачымын,
Шикәр түксән, чөчемән (*төчеләнмәм*).
Китәрмен, атам, китәрмен,
Шаһ Тимергә йитәрмен,
Тимер биргән Кир атны
Тирләткәнче менәрмен.
Тимер биргән тимер тун

Сүтелгәнче киярмен,
Унике тотам укларны
Бетергәнче чөярмен.
Тимер мән зур антым бар,
Тимер мән зур шартым бар,
Тимер биргән сылуны
Алныма алып сөярмен.

Норадын тагы әйтте:

Уй дигәйдә кыр дигәй,
Уйны баскан морзамын,
Ханнар ман да биләр мән
Коймалашкан (*аралашкан*) морзамын
Коймалашым беткән соң,
Алыс-алыс йирләргә,
Үзгә телле илләргә,
Илче кылып игәнмен.
Ай кашында Зөһрәдәй
Балкый-балкый торганмын,

Таң алдында Чулпандай
Яна-яна торганмын.
Сүзле адәмне сөйләтмәс
Инадән чичән туганмын,
Тешле адәмне тешләтмәс
Инадән тешле туганмын.
Китәрмен, атам, китәрмен,
Шаһ Тимергә йитәрмен,
Тимер биргән Кир атны
Тирләткәнче менәрмен.

Норадын атасының сүзен тыңламаганны күреп, анасы да ачынды. Норадынга карап анасы әйтәде:

Әй, Норадын, Норадын,
Идел дигән су килер,
Аны ничек кичәрсен?
Итәгендә ил булыр,
Аны ничек үтәрсен?

Әй, Норадын, Норадын!
Йаек дигән су килер,
Аны ничек кичәрсен?
Ягасында ил булыр,
Аны ничек үтәрсен?

Норадын анасына әйтәде:

Идел дигән су булса,
Ике чумсам, кичәрмен,
Итәгендә ил булса,
Ике орсам, үтәрмен.
Әй, инәкәм, инәкәм!
Йаек дигән су булса,
Бер чумганда кичәрмен,
Ягасында ил булса,
Бер органда үтәрмен!

Анасы тагы әйтәде:

Әй, Норадын, Норадын!
Бер агачта мең ботак,
Аны кисәен, дидеңме?
Бер үзенә мең кеше,
Аны изәен, дидеңме?

Норадын анасына әйтәде:

Әй, инәкәм, инәкәм!
Бер агачта мең ботак,
Бер ботактан нисе артык?
Бер үземә мең кеше,
Бер кешедән нисе артык?—

дип ерлады.

Йайлы табылган бер вакытта Норадын Шаһ Тимергә качты. Анда барып, Идегәгә каршы көч сорады, гаскәр сорады. Шаһ Тимер бирмәде. Шулай да Норадын күпкәме-азгамыдыр, анда торып калды.

Идегә Норадынны өлкән хан итеп куюга каршы булса да, бәләкәйрәк берәр би итеп куюга каршы түгел иде. Норадын читтә вакытта ул аны сагынып та аладыр иде. Аны сагынып ерлаган чаклары да булгалыйдыр иде. Идегәнән Норадынны сагынып ерлаганы:

Алыстан кара күренсә,
Айланышкан морза улым,
Йуыктан кара күренсә,
Тулганышкан морза улым.
Йиде дәрәя кушылып,
Котырынып ташканда,
Йил-каектай утравын
Йилгә биреп дәрәя ашканда,
Ташкын тирән дәрәяны
Болыттай үткән морза улым,

Бурай-бурай кар яуса,
Бүз киерешкән¹ морза улым,
Бурасыннан ук килсә,
Булат калкан—морза улым!
Читтә солтан булудан
Илдә олтан булу артык.
Күктә чулпан² булудан
Суда чуртан булу артык,
Әй, Норадын улым—ай,
Сагындырдың мине артык.

Идегә Норадынны сагына. Норадынга карата кайбер яхшылыктар эшлэгәннен дә хәтерли, аны читкә качып китәрлек хәлгә китерүен дә сиздергәли иде. Әгәр Норадын Шаһ Тимер кашында озак заманнар торып калса, моның Идегә өчен көтелмәгән бер куркынычка әйләнеп китү ихтималы барлыгын да уйлый иде. Идегәнен башында мондый уйлар булганын Янбай ерау да бик яхшы сизәдер, беләдер иде. Көннәрнен берендә Янбай Идегәгә Норадын турысында болай ерлады:

Идегә, син тандагы көн,
Яу өстенә яу килсә,
Янғыз нигә ярарсын?
Дошманың аулай үләрсен.
Норадын яман улың түгел иде,
Кендегенне борарсын,—диде.

Идегә әйтте:

Яхшы әйттең, Ян әкәсе,
Бик хуш әйттең яу нәкәсе.
Яу өстенә яу килсә,
Янғыз нигә ярармын?
Дошманым аулай үләрмен,
Йә дошманга калырмын.
Норадын яман улым түгел иде,
Кендегемне борармын,—диде.

Идегә шуннан соң Норадынны кайткалы чакырып берничә кешедән торган илче йибәрде. Алар Йаскны кичеп, очы-кырые күренмәгән далаларны үтеп, Норадынны барып таптылар. Норадынның илдән чыкканына байтак кына вакытлар үткән иде. Ул илен яхшы ук кына сагына башлаган иде. Норадын илчеләрдән сорап ерлайды:

Әй, илчеләр! Безнең күргән ил аманмы?
Биләр белән кинәш кылган йир аманмы?
Үзем барда кошлар салып, эт йөгерткән
Айдын-айдын Идел белән күл аманмы?
Кашкайлары йәйәдәен киерелгән,¹
Керпекләре атар уктай төз тегелгән,
Колан чәчле, коралай күз, уймак авыз
Күзекәйдәй сылу, нечкә бил аманмы?—диде.

Илчеләр кайтарып ерлайды:

Әй, Норадын! Синен күргән илең дә аман,
Биләр белән кинәш кылган йирең дә аман,
Үзең барда кошлар салып, эт йөгерткән,
Айдын-айдын Идел белән күлең дә аман.
Кашкайлары йәйәдәен киерелгән,
Керпекләре атар уктай төз тезелгән,
Колан чәчле, коралай күз, уймак авыз
Күзекәйдәй сылу, нечкә билең дә аман,—диделәр.

¹Бүз киерешү—кар, янгырдан сакланыр өчен ябынча күтәрү, бүздән чатыр (зонт) ясау. Бердәмлек символы.

²Чулпан—таңгы Венера (Зәһрә—кичке Венера)—(Н. Х.)

Илчеләр сүзгә үзләренән төбәп килгән төп мәсьәләләренә бордылар. Алар үзләренән ирекле атасы Идегәдән илче булып кайткалы чакырып килгәннәрен аңлаттылар. Илчеләр әйтте Норадынга:

Кәмал улы Янбайдан,
Соргантай улы Собрадан,
Аргылнын улы Карагужадан,
Акнын улы Булаттан,
Алчыгар улы Морзадан,
Исән улы Ходай Бирделән,
Ирекле кеше атаннан,
Өндәү килде "Кайтсын!"—дип,
Чабар килде "Кайтсын!"—дип,
"Үпкәләсә, үпкә сүзен әйтсен!"—дип.
"Ике канат, бер койрык
Инеп шонкар чөйсен!"—дип,
"Ирене алтын сараяк

Ир саргытын эчсен!"—дип,
"Ай кашында бер йолдыз—
Зөһрә¹ балкый торсын!"—дип,
"Таң алдында бер йолдыз
Чулпан балкый торсын!"—дип,
"Кызыл канлы кылычын
Ак сөт белән юсын!"—дип,
"Иргә салам бирсен дә
Иңкәеп тәгъзим кылсын!"—дип,
"Асыраган атасын,
Кичерү сораган атасын,
Аз гына гаеп булса да,
Анасы аша кичсен!"—дип.

Норадын әйтте илчеләргә:

Кәмал улы Янбайдан
Соргантай улы Собрадан,
Аргылнын улы Карагужадан,
Акнын улы Булаттан,
Алчыгар улы Морзадан,
Исән улы Ходай Бирделән,
Ирекле кеше атамнан
Өндәү килсә дә кайтмасмын,
Үпкәләсәм дә үпкә сүзен әйтмәсмен,

Ике канат, бер койрык,
Инеп шонкар чөймәсмен.
Ирене алтын сараяк—
Ир саргытын эчмәсмен,
Ирнең күнелә ефәктәй,
Бер төйналсә чишелмәс,
Таразуга салсан, тиналмәс,
Мыскалга салсан, мин имәс.

Илчеләрдән тагы берсе әйтте Норадынга:

Бер дигәч тә ни яман?
Ходаны белмәс ул яман!
Икенчеләй ни яман?
Фарыз укымас ул яман!
Өченчеләй ни яман?
Өзелеп чыгар ян яман!
Дүртенчеләй ни яман?
Төркенә (тутаннары) юк кыз яман!
Бишенчеләй ни яман?
Бишәктәгеләр елашып,
Атасыз калса ул яман!
Алтынчылай ни яман?
Йитәкләшеп ятимнәр

Елай калса ул яман!
Йиденчеләй ни яман?
Турбала²-кош баласы
Ояда калса ул яман!
Сигезенчеләй ни яман?
Янгыз тутан угыл яман!
Тугызынчылай ни яман?
Үз иреннән сирпелеп,
Дәүләт китсә ул яман!
Унынчылай ни яман?
Ултырган йире йопарлы³,
Ун бармагы кыналы
Күзекәйдәй туталар
Елай калса ул яман.

Илчеләрнең соңгы сүзләрен ишеткәннән соң Норадын ата-анасы, гаиләсе янына кайткалы булды. Чакырып барган илчеләр мән бергә Норадын да кайтты:

Кайтып килде Норадын
Кашка көрән ат менеп,
Ата-анасын үз санап,
Башкаларны ят белеп.
Чаба кайтты Норадын,
Атасына ялынып,
Языгы ман гөнаһысы
Үз муйнына алынып.

Идегәй Норадынны чын шатланып каршы алды. Аны мактап шуны ерлады:

¹Зөһрә—Себердә сәрә, сөрә, заря атала торган Венера йолдызы.

²Турбала—чөеләргә тиешле кош баласы.

³Йопарлы—жофарлы (хуш исле).

Уяу батыр баламсын,
Уяныклы морза улым,
Бүз аргымак баласындай
Буйлы-сынлы морза улым.
Алсу-кара битле улым,
Иплеләргә ипле улым,
Алача спәк тун кисә,
Ярашыклы (килешле) морза улым.

Катем Тайдай¹ юмартсын,
Арсландай адусың (көчле),
Камзәдәй² палвансың (пәһлеван),
Галинен гали³ улысын,
Арыслансың, морза улым.
Садагың алтын, угың алтын,
Чамыргап (үпкәләбрәк) әйткән сүзен
алтын,
Саф азамат (олы, бөек) морза улым.

Йәмәннән⁴ кеше жыйсам,
Уртага агач тексәм (тезсәм),
Мин тугыз күрек бассам,
Сине дәрәжәгә чиксәм,
Саф алтынсың, морза улым.

Норадын кайткач, Шаһ Тимер килү куркынычы бетте. Идегә моннан тынычланды. Ләкин бөтен Урданы үз кулында тоткан Идегә ниндидер сәбәпләр мән Норадынны тагы да ханлык дәрәжәсенә күтәрмәде, билек дәрәжәсенә генә күтәрде. Халбуки, Норадын атасынын: “Сине дәрәжәгә чиксәм, саф алтынсың, мырза улым!”—дигәнәнә карап, анардан ханлык дәрәжәсенә күтәрүен көтә иде. Норадынның бөтен Ак Урданы үз кулында тота торган кеше буласы киләдер иде. Ул, бу дәрәжәне булдыру өчен нинди генә нәрсәне булса да эшләгәле тайяр (әзер) иде, ләкин эшнә кайдан башлагалы, нинди сылтау күрсәткәле генә белмәй иде.

Идегәнән Норадынны ханлыкка утыртмавы, бер би итеп кенә калдыруы улына ошамалы. Атасына карап Норадын: “Син мине дәрәжәгә мендергәле сүз биреп чакырган иден, кайтып кергән вакытымда да дәрәжәгә чигәчәгенне⁵ аңлаткан иден. Кайда синең вәгъдән? Кайда синең сүзен? Син миңа Туктамыш хан артыннан аны үлтергәле куа киткәнәмдә, аның башын алып килсән, кече кызы сиңа булар, дип вәгъдә биргән иден, шул вәгъдәндә дә тормадың. Мин даулаша башлагач кына ул кызыны бирдең миңа. Мин синең билек дәрәжәңә карап, шуңа канәгәтләнәп кенә кала алмаем”,—диде һәм моңа шуларны ерлады:

Кисәкчә чыккан болытмын,
Яумаенча таркалман,
Анадан кара туганмын,
Сабынлап юсаң агарман.
Атадан аеры туганмын,

Би үткәрсән, ныгайман⁶.
Йә мин сине үлтерәмен,
Йә син мине үлтер,
Яки күземә күренмә,
Казак чыгып кит,—диде Норадын.

Идегә әйтте:

Кузагачтан (кузы агачы, келр) биекмен,
Болытка йитмәй тынмасмын,
Башымнан давыл өрсә дә,
Мин анардан сынмасмын.
Көлсәм, мин бер чуакмын⁷,
Киреләнсәм, йокың бозармын,

Көрәшсәм, сине егармын,
Йөгәрсәм, сине узармын.
Әй, Норадын, Норадын,
Унмастайны даулама,
Унмастайны даулашып,
Казак чык, дип каулама.

Янбай Идегәне яклап Норадынга әйтәде:

Кауданлы йиргә ут салсан,
Утны кайдан утларсың?
Ана Иделгә кан койсан,
Суны кайдан эчәрсен?
Кара аргымак катырсан,

Атны кайдан менәрсен?
Кара лачын качырсан,
Атны кайдан менәрсен?
Кара лачын качырсан,
Кошны кайдан чөярсен?

¹Катем Тай—Хатәм Таи (Тай хатәме); юмартлык сурәте.

²Камзә—хәзрәти Хәмзә—гарәп батырларыннан (Н. Х.)

³Галинен улы галисен—югары (затлы) улы, затлысың мәгънәсендә.

⁴Йәмәннән—ил түгел, тирә-юньнән мәгънәсендә.

⁵Чигәчәген—туендырасың, ирештерәсең мәгънәсендә.

⁶Би үткәрсән ныгайман—билек белән генә нык булмам дигәнә.

⁷Чуак—жылы, йомшак, аяз (Н. Х.).

Катибаны (хәтфәне) хурласан,
Тунны кайдан киярсең?
Күзекәйне елатсан,
Сылуны кайдан кочарсын
Колан чәчен чалартып,

Норадын әйтте:

Кәмал улы кин Янбай,
Кире сүзгә эт Янбай!
Кауданлы йиргә ут салсам,
Яз яхшыны утлармын.
Ана Иделгә кан койсам,
Суны ширбәт эчәрмен.
Кара аргымак катырсам,
Атны тулпар менәрмен.
Кара лачын качырсам,
Кошны шонкар чөярмен.

Коралайдай күзен кызартып,
Карт атаңны кауласан,
Кайда барып унарсын?
Языгы белән гөнаһысын
Кайда барып юарсын?

Катибәне хурласам,
Тунны турка¹ киярмен.
Күзекәйне елатсам,
Сылуны таңлап (мактап) сөярмен
Колан чәчен чалартып,
Ике күзен кызартып,
Карт атамны кауласам,
Тәңре өе Кәгъбәне
Өч әйләнсәм, йолармын,
Йә казакъ чык, йә үлтерәмен!—ди
Норадын.

Идегә үз баласыннан мондый сүзләргә кабат-кабат ишеткәннән соң Норадын-
ны ниндәй уйлар ман, ничек асрап үстергәннәрен күз алдына китереп, Норадыннан
зарланып ерлап әйтәдер:

Әй, Норадын, Норадын,
Сине теләп тудырдым,
Син туганда хисапсыз
Ту бияләй суйдырдым.
Йә колыным, мин сине
Бигә лаек туды дип,
Йә морзам, мин сине
Ханга лаек туды дип,
Карындаштан, ырудан
Туена кеше йыйдырдым,
Галимнәргә туйдырдым,
Ятимнәргә туйдырдым,
Хан кашында туды, дип,
Атынны Норадын куйдырдым.
Синә бишек кәрәк дип,
Алтыннан бишек бөктердем,
Чөмәген алтыннан уйдырдым,
Төбәген көмештән койдырдым.
Туганында мин сине
Биш биләүдән биләттем,
Биш биләүне яманлап,
Кара камкага² биләттем.
Камка каты булып, дип,
Сусар түшәк йәйдердем,
Сусарым суык булып, дип,
Күк тиен түшәк йәйдердем.

Норадын әйтте:

Әйткәнәңне барысын
Кылганың хак, әй, ата,
Әйткәнәмнен берсен дә
Кылганың юк, әй ата.

Идегә Норадынга әйтте:

Гарәп китабы укыган
Галимнән мәгънә сораттым,
Кочаклап Коръән укыган
Мулладан мәгънә сораттым.
Сүзгә чичән булсын, дип,
Артыннан Янбайны иярттем,
Егет атын чыксын, дип,
Артыннан егетләр иярттем.
Егет чагына килгәндә
Тулпар сайлап менгердем.
Хан сөярдәй булсын, дип,
Тимер туннар кидердем.
Мәргән булып үссен, дип,
Биләнә садак будырдым,
Йөрәген батыр үссен, дип,
Качкан яулар кудырдым.
Йә колыным, мин сине
Бигә лаек туды, дип,
Бидә нүгәр алдырдым.
Ханга лаек туды, дип,
Ханнан кәпәч алдырдым.
Колан чәчем чалартып,
Коралайдай күзем кызартып,
Картлыгымда син мине
Ник куасын, Норадын?
Нәрсә синең морадын?

Вәгъдә иман иде,
Берен дә кылмадың мина,
Йә казакъ чык,
Йә үлтерәмен,—диде.

¹Турка—кытай ефәге.

²Камка—камчат (выдра); ефәк катнаш тукума мәгънәсә дә бар.

Каулайсың, улым, каулайсың,
Карт атаңны яудай яулайсың.
Мин яу түгел сина, ә син үзен
Мин бирәлмәс нәрсә даулайсың.

—Мине каулагач та хан буласың, эшләр бары да төзәлә дип уйлайсың, ахыры. Хан да була алмассың, эшнә дә яхшырта алмассың. Син теләгән урынга башкалар ултырыр. Моңы тиздән аңларсын, ләкин эш үткән булыр,—диде дә казакъ чыгып китте.

Ханлык Идегә кулыннан китте, башканың кулына керде, Норадын һаман да хан була алмады.

Тәхеттән куылгач, казакъ чыгып киткән Идегәнәң үз углы Норадынга үпкәләп, аның да хан була алмавына ачынып ерлаганы:

Тирлегем алтын булмады,	Карга кунмас агачка
Төгем (тәхет) минәр (бизәк) булмады,	Каз кундырдың, Норадын,
Хан йияне ¹ би улы	Козгын кунмас агачка
Норадын хан булмады.	Куу кундырдың, Норадын.

Норадын атасына кайтарып әйтте:

Тирлеген алтын булмаса,	Ирешер ил бәхеткә.
Төген минәр булмаса.	Карга кунмас агачка
Хан йияне би улы	Каз кундырдым ил өчен,
Норадын хан булмаса,	Козгын кунмас агачка
Хан ултыртты тәхеткә,	Куу кундырдым ил өчен.

Атасы каршы әйтәде:

Карга кунмас агачка
Каз кундырдың йил өчен (бушка),
Козгын кунмас агачка
Куу кундырдың йил өчен.

Анасы Норадынга тагын сорап әйтәде:

Әй, Норадын, Норадын,	Әй, Норадын, Норадын,
Каз төшермәс күлләргә	Куу кундырмас күлләргә
Каз төшереп уйнаттын.	Куу кундырып уйнаттын,
Каздай башын агарткан	Куудай башын агарткан
Атаңны нигә уйлаттын?	Анаңны нигә уйлаттын?

Норадын анасына кайтарып әйтте:

Әй, инәкәм, инәкәм!
Каз төшермәс күлләргә
Каз төшердем ил өчен,
Каздай башын агарткан
Атаны уйлаттым ил өчен.
Әй, инәкәм, инәкәм,
Куу кундырмас күлләргә
Куу кундырдым йорт өчен,
Куудай башын агарткан
Анамны уйлаттым йорт өчен:

Анасы Норадынга әйтәде:

Әй, Норадын, Норадын,	Яхшыны кайдан табарсың?
Кара суга кан койсаң,	Каулы йиргә ² үрт салып,
Суны кайдан эчәрсен?	Утны (үлән) кайдан табарсың?
Халык белән даулашып,	Халык белән яулашып
	Яхшыны кайдан табарсың?

Норадын анасына кайтарып әйтәде:

¹Йияне — ана ягыннан туганы.

²Каулы йир — кипкән үләнле жир.

Эй, инәкәм, инәкәм!
Кара суга кан койсам,
Суны ширбәт эчәрмен.
Халык белән даулашсам,
Йорт яхшысын табармын.

Эй, инәкәм, инәкәм!
Каулы йиргә үрт салсам,
Ут яхшысын табармын.
Халык белән яулашсам,
Йорт яхшысын табармын.

Норадын анасына тагы ерлайды:

Эй, инәкәм, инәкәм!
Иртә тордым таң белән,
Тирә-ягым карандым,
Яуга чыктым янгызым,
Янғыз атам санандым¹.

Эй, инәкәм, инәкәм!
Иртә тордым таң белән,
Тирә-ягым карандым,
Яуга чыктым янгызым,
Янғыз анам санандым.

Норадын анасына тагы ерлайды:

Эй, инәкәм, инәкәм!
Ике ташны култыклап,
Идел кичкән Норадын
Икелән яуга төшөп,
Исән чыккан Норадын.

Эй, инәкәм, инәкәм!
Янғыз ташны култыклап,
Йәек кичкән Норадын,
Янғыз ғына яуга төшөп,
Исән чыккан Норадын.

VII

Туктамыш ханнын Кадыр-Бирде атлы углы бар иде. Ул атасы Туктамыш хан белән дошман булган Идегә һәм аның углы Норадыннан үч алгалы тайярланып йөри иде. Әллә ничә кат сугышып та Идегә һәм Норадыннарны йиңә алмады. Янғызларын кулга төшерә алмады. Ин актыгында Норадынга хезмәттә булган Янбайны сатып алу юлына керде. Норадын янында булган Янбайга зур бүләкләр белән яшереп хат йибәрде. Хатында Янбайның Туктамыш ханга иткән зур хезмәтләрен санады. Янбайның ул заманнардагы шөһрәтен хәтерләтеп мактады... Норадынны кулга төшөргәле булышлык итә алса, зур бүләкләр бирәчәген, Туктамыш ханга һәм аның балаларына эшләгән хаталарын кичерәчәген, үзенә янына зур хезмәткә алачагын вәгдә кылды...

Янбай хатны алып укыгач та күп уйлап тормады: "Була... Ләкин фәлән күлгә ауга барудан башка чара эшләп булмас. Шунда алып барганда камышлыкта яшеренеп яткан гаскәр һәм икәвсезне тоткын кылып алып китәр..."—диде.

Ил эшеннән бушаган араларда, сәел (*матур күренеш*) көннәрендә Норадын кош чөйгәле, кош аулагалы бик яратадыр иде. Йайлы көннәрнең берендә Янбай Норадынга: "Бүтен көн бик яхшы. Безнең монавы... күлдә кыр үрдәкләре, кыр казлары, куулар бик күп, диләр. Ауга чыккалы чамагыз юкмы?"—диде. Каядыр баргалы ирегеп, ашкынып торган Норадын: "Чама бар. Чыккалы кәрәк",—диде.

Янбайның кинәше буенча өстенә көбә кимәстән, кылыч такмастан ғына чыкты. Күлнең тирә-ягы калын камышлык ман капланган иде. Күлнең үзенә барып йитәр өчен камышлыкларны үткәле байтак кына вакыт кәрәк булды. Калын камышлыкларны үтеп күлгә чыгып та өлгермәделәр, Кадыр-Бирденең гаскәре боларны камап та алды. Норадын үзенә алданганлыгын сизсә дә, бернәрсә дә эшләргә мөмкинлек булмады. Норадынны үзенә Янбай морзасы ман бергә кул-аякларын бәйләп алып та киттеләр Кадыр-Бирдегә. Кадыр-Бирдегә Норадынны тотканлыкларын, ана алып килә ятканлыкларын алдан ук хәбәр иттеләр.

Ул эченнән Норадынны китереп йиткәргәнче үк бәйрәм итәдер иде. Үзенә атасы Туктамыш ханны үлтергән Норадынны көтәдер иде. Ак Урданың иң яхшы шөһәрләрен яндырышкан, казналарын талашкан, өлкәннәрен үлтерешкән Идегә углы Норадынны көтәдер иде. Норадынны хөкемгә ултыртчак урындык аны язалау өчен бөтен ягы очлы кадаклардан эшләнгән иде. Ялан аяк кертеләчәк өйнен идәннәренә дә очлы кадаклар кадакланган иде.

Куллары артына каерылып бәйләнгән Норадынны киттерделәр. Әлегә кадак-лы идән аша йөргезеп, кадаклы урындыкка ултырттылар. Кадыр-Бирде Солтан

¹Санандым—абруй казандым.

инде Норадын тарафыннан Туктамыш ханга һәм аның балаларына эшлэнгән бөтен явызлыктар, усаллыктар турында сораша башлайды.

Кадыр-Бирде Солтан ерлап сорайды:

Кауданлы йиргә ут салдың,
Утны кайдан утларсын?
Кара суга кан койдың,
Суны кайдан эчәрсен?
Карт атанны кауладың,
Гөнаһын кайда барып йоларсын?—диде.

Норадын ерлап йавап бирәде:

Кауданлы йиргә ут салсам,
Язын сайлап утлармын,
Кара суга кан койсам,
Суны баллап эчәрмен.
Карт атамны кауласам,
Кәгъбәгә барып йолармын.

Кадыр-Бирде сорайды:

Аргылдан күчкән алты арбам,
Алтавы да казна арбам,
Катиба-епәктән сарган,
Аны кайттен, Норадын?

Тулгай-тулгай йөгөргән,
Йөгөргәндә йир бавырын кыдырган,
Тустаган күзле турыны,
Аны кайттен, Норадын?

Норадын кайтарып ерлайды:

Аргылдан күчкән алты арбан,
Алтавы да казна арбан,
Тәңре үземә биргән соң
Сәубан батырга биргәнмен.
Тулгай-тулгай йөгөргән,

Йөгөргәндә йир бавырын кыдырган,
Тустаган күзле турыны
Тукуш (сугыш) иткән көннәрдә
Үз астыннан менгәнмен,
Менеп алып тукушка
Үзенә каршы килгәнмен.

Кадыр-Бирде сорап ерлайды:

Сигез йирдән чигелгән,
Тугыз йирдән тугылган,
Кара кештән тегелгән
Тунны кайттен, Норадын?
Тугыз кызлык, мең куйлык
Нургоба атлы көбәне,
Аны кайттен, Норадын?

Норадын кайтарып ерлайды:

Сигез йирдән чигелгән,
Тугыз йирдән тугылган,
Кара кештән тегелгән
Тунны Тәңре биргән соң,
Сыртыма салып йөргәнмен.

Тугыз кызлык, мең куйлык
Нургоба атлы көбәне
Тәңре үземә биргән соң
Бөктәр тышлап кигәнмен.
Кигән сонда сугышып,
Үзенә каршы килгәнмен.

Янбай сорайды:

Тулгамалы айбалта
Аны кайттен, Норадын?
Тугыз солтан атасы,
Тулай байтак иясе
Туктамыштай ханнарны,

Аны кайттен, Норадын?
Кисмә-кисмә сары алтын,
Мөһер суккан саф алтын,
Энже, жәүһәр, якутны,
Аны кайттен, Норадын?

Янбайга Норадын кайтарып ерлайды:

Тулгамалы айбалтан
Тукуш иткән йирләрдә
Уң кулыма алганмын,
Алып кайрап салганмын.

Туктамыштай ханнарны
 Төнәй-төнәй кутанмын.
 Иртеш башы Каратунда
 Куа барып йиткәнмен,
 Тулгамалы айбалтан ман
 Тункайтып башын алганмын,
 Кисек башын кан көе
 Яулыгыма сарганмын,
 Канжагама бәйләп китереп,
 Атам алдына салганмын.
 Шулай итеп анардан
 Атам үчен алганмын.
 Кисмә-кисмә сары алтын,
 Мөһер суккан саф алтын,
 Энже, жәүһәр, якутны
 Халкыма мин барын
 Кисеп олжа кылганмын.
 Кузикайдан аруны,
 Күзекәйдәй сылуны
 Уң теземә утыртып,
 Үбә-коча сөйгәнмен.
 Кәмал углы Кин Янбай,
 Кире сүзгә эт Янбай,
 Арырак китеп сөйлә син,
 Бирерәк килеп тыңла син.
 Колан кога төшкәндә
 Корбака айгырлык кылар.

Норадын турга төшкәндә
 Янбай аударлык (аучылык) кылар.
 Ачма күзен, тишәрмен,
 Сөйләмә, телен кисәрмен,
 Эченә кереп мин синен,
 Кара елан булып гизәрмен.
 Кара кешенә улы син,
 Мал биргәннән колы син.
 Коллык кылып йиде балаң,
 Йиде буының корысын!
 Ә мин Рамазан аенда,
 Айнын унбише көнөндә,
 Пәйшәмбе көн, йома акшам,
 Айнын тулы төнөндә,
 Ай, көн бергә йөргәндә
 Асылдан пәйда булганмын.
 Кузагачтан биекмен,
 Болытка тисәм бөгелмән.
 Кайнашып беткән ботакмын,
 Өермә сукса да иелмән.
 Боралкы аттан ярсумын,
 Бугалак салсаң туктаман,
 Йөрәгемә пычак тыксаң да,
 Әйтермен, һич курыкман.
 Коралсызларны кыйнау,
 Йоклаганнарны үлтерү—
 Көчсез кеше эше ул,
 Юньсез кеше эше ул...—диде.

Норадын бу сүзләренә сөйләгәндә үткен кадаклы урындык өстендә ултырадыр иде. Төнәй кадаклар кереп, сөякләренә тиеп торадыр иде. Моңы күрәп торган Кадыр-Бирде Солтан аның бөтен кылган эшләрен туры сөйләвенә, коралсызларны кыйнау, йоклаганнарны үлтерү—көчсезләреннән эше ул, дип һич курыкмастан әйтә алуына карап, бөтен явызлыкларын кичтә, бөтен ачуларын онытты.

Норадынның сүзләре Кадыр-Бирденән йелекләренәчә кереп утырды һәм: “Әйткәннәреннән барысы да дәрәс, кылганнарынны танмадың, бир кулынны, яшә, Норадын, килешик!”—диде. Норадын бу вакытларда төнөннән каннар агып, ярым үле хәленә килгән булса да, килешкәле булды. Ул бу яралардан айлар соңында гына савыга алды. Савыккан соң Кадыр-Бирде Солтан аны үзенә төмән башы итеп билгеләде. Норадын моннан соң да кайбер сугышларда батырлыклар күрсәтте. Ләкин озак яши алмады, бер сугышта яралары кабаттан ачылып, каны агып—кансырап² дөньядан үтте.

VIII

Кадыр-Бирде үзенә атасы Туктамышның шәүкәтен кайтару өчен Идегәгә аледән-алегә баскынлык кылып торадыр иде. Ләкин һаман да Идегәне йинә, аны кулга төшерә алмыйдыр иде. Шулай да өмиден өзмидер иде. Баскынлык ясагалы унай бер форсат кына сагалап йөридер иде. Көннәреннән берендә Кадыр-Бирдегә аның шымчылары: “Идегәнә таркау чагы” дигән хәбәрне китерделәр. Кадыр-Бирде моңы текемләп (төпченеп) сорашып булганнан соң баскынлыкка, чачаулыкка ашкынды. Ана кайбер аркадашлары: Идел тунсын инде, аны кичкәле тунганын көтмәк кәрәк. Юкса, гаскәр өчен Иделне чыгу авыр булар. Урынсыз күп зәхмәт тартырмыз”, — диделәр. Кайберләре: “Идегә инде 60 яшьләренә узган, картайган, тиздән үзе дә үләчәк. Нинди мәгънә чыгар соң аны үлтергәле яу булып, кыргын ясап йөрүдә?”—диделәр. Кадыр-Бирдегә боларның сүзләре охшамады, ул аларның сүзләренә колак асмады:

¹Боралкы—Нигъмәт Хәким далада иясез йөргән ат, дип аңлаткан. Күп телләр белүче профессор Гайшә ханым Рорлих (Лос-Анджелес) аңлатуынча, Боралкы—Бораклының ялгыш язылуы: Бораклай—Борактай.

²Кансырау—кан азлыгы.

Идел тунса кем кичмәс,
Идегә үлсә кем алмас?
Иделне тунмас борын кичмәк кәрәк!
Идегәне үлмәс борын алмак кәрәк!—диде.

Кадыйр-Бирде гаскәрен йыеп Идел буена барды, күп кыенлыклар белән гаскәрен Идел аша кичерде дә Идегәгә таба юналде. Идегә дә Кадыйр-Бирде явы килүеннән хәбәр алып өлгергән иде. Ашыгычлык белән гаскәрен йыйды да, Кадыйр-Бирде явына каршы юналде.

Яу килгәннен белгән соң, Күп чирүне күргән соң, Тарлан бүзне атланып, Сугышкалы барады. Гайрәте судай ашады, Ачуы чиктән ашады, Атына камчы салган соң Яуны килеп басады.	Кайда садак тартады, Кайда мылтык атады, Кайда кылыч селтәләп, Кайда сөнгә мән батады. Ул читеннән керәде, Бу читеннән чыгады, Куйга керде бер бүре, Бүре куйны кырады...
--	--

Сугыш шулкадәр каты барады ки, һәр ике яктан хисапсыз күп гаскәр кырыла барады. Моңы күргән гаскәрләреннән Идегә ягындагылар да, Кадыйр-Бирде ягындагылар да качадылар. Һәр ике якта гаскәрләрдән кешеләр чамалы гына торып калдылар. Идегәне үлтергәле тырышып, Кадыйр-Бирде иң зур көчне Идегә өстенә юналтәде. Карт Идегә хисапсыз күп ук, кылыч, сөнгә араларында калады. Оста, тәжрибәле Идегә бу баскынлыкның барын да ерып чыгарга якынлашады. Ләкин күп урыннан яраланып, үзеннән күп кенә кан китәде. Тегеләй дә картайган Идегә кан китү белән тагын дә хәлсезләнә төшәде.

Аның арый, хәлсезләнә башлаганын сизенгән Кадыйр-Бирде Идегәгә бермә-бер каршы чыгып, аны үлтереп ат алгалый уйлады да, аның янына кашка турысы ман чабып килеп әйтәде:

Түбәдәге дүрт йолдыз Таны атар көн тугандыр, Көрән туры ат койрыгы Дүрт чалуга тулгандыр. Калган-каткан ил булып, Кадыйр-Бирде хан булып,	Элгәрегедәй дан булып, Яшәр көннәр тугандыр, Көбәләп мән корганып, Чөйдәле (түтәле?) балта кулга алып, Чөйдәгезгә бер менеп, Чабар көннәр тугандыр,—ди.
--	--

Идегә Кадыйр-Бирдегә кайтарып әйтәде:

Түбәндәге дүрт кондыз, Таны атар көн булмас, Көрән туры ат койрыгы Дүрт чалуга тулалмас! Калган-поскан ил булып,	Кадыйр-Бирмәс хан булып, Туктамыштай дан булып, Көбә киеп корганган, Чөйдәле ¹ балта кулга алган, Кадыйр-Бирде чөйдәмә Чабар көннәр туалмас!—диде.
--	--

Яшь Кадыйр-Бирде карт Идегәннән ачы рәвештә көлүеннән гаять каты ачуланды. Ачуы шулкадәр кабарды, зәһәресе шулкадәр чыкты ки, шул ук сулышта бер мәртәбә тирләп-пешкәннән соң Идегәне бер төрле дә аямаслык хәлгә килеп тунды һәм болай диде:

Кантарда (декабрьдә) яуган болыттай
Зәһәрле суык төсөм бар,
Эзләп килдем үзенне,
Суеша торган эшем бар,—диде.

Идегә Кадыйр-Бирдегә кайтарып:

Кабагымнан кар явып,
Керпегемә боз тунып,
Эзләп килгән Кадыйр мән
Орышкалы көчем бар,—

¹Чөйдәмә — “минем балта түтәсенә” мәгънәсендә.

диде дә чүригә (бәпкәчкә) ташланган тилгәткән (тилгән) төсле Кадыйр-Бирде өстенә ташланды. Кадыйр-Бирде Идегәнә берничә йирдән яралап өлгергәндә, Идегә аны тупрак ман каралап, дөнья мән исәнләштереп тә өлгерде.

Сутышып арыган, кан китеп хәлсезләнә барган Идегә тотты да тукушлактан (сутыш майданыннан) качты. Юл яздырып өйрәнгән карт төлке Идегә урау юллар ясап, сутыштан бер авылга килде. Төште атыннан, керде бер өйгә, яраларын юып бәйләде, сусын эчте, ашарга-эчәргә алды да бер күлгә таба юналде. Күл тирәсендәге куактык, камышлык арасына кереп берәз ял итеп алгалы уйлады.

Кадыйр-Бирденең берничә бие, яннарына берәз гаскәр алып Идегә аркасыннан кутын төште. Кутын куып китте, тиз генә йитеп үлтергәле уйлады: ары чабып карады, бире чабып карады, кәргән йирне айкады, чыккан йирне байкады, якыннан тота алмады, ерактан күрә алмады...

Идегә кача барганында якыннан таныш бер кешесен очратты, үзенен кача барганын, кача барып иптәшләрен көтеп ятачагын әйтте һәм үзе яклы булган кешеләр очрап калса, аларга кайда көтеп ятканын әйтеп, юл күрсәтеп йибәргәле үтенде. Таныш кеше: "Баш өсте!"—диде. Идегә үз юлына юналде, таныш үз юлына китте. Идегәнәң үтенеч тапшырган танышы юлда барган вакытта Идегә яклы булып күренгән бер кешенә очратты. Ул кеше үзенен Идегәдән күз язып, анардан адашып калганын, аны эзләп кангыраганын әйтте, белә торган булса, Идегәнә табу өчен юл күрсәтүен үтенде. Идегәнәң өлгәе үтенеч тапшырган танышы Идегәнәң авыр бер хәлдә булганын, кайда барып иптәшләрен көтеп ятачагын әйтеп бирде, юлын да өйрәтте.

Юл сораучы кеше Кадыйр-Бирденең бер бие, Идегәнә эзләп баручы бер кеше иде. Бу кеше үзенен эзләп барган кырык-илле юлдашына барып хәбәр иткәннән соң, болар Идегә качып яткан күлгә таба юналделәр. Идегә яткан күл тирәсенә килеп анын ат эзен таптылар. Ләкин ат эзе камышлыкка кәргән эз түгел, балки чыккан эз булганын күрделәр. Арада берәвесе: "Идегә ул оста кеше, атын чиктереп кәргән булар камышлыкка (әкертен генә) сез чыгачак юлнын ике ягынан камышлыкка яшеренеп кәреп торын, мин тулгап күрәен:

Идегә өлкән ир иде,
Менгән аты Кир иде,
Олыларча йөрер иде,
Үзеннән яшь кешегә:
"Син тора тор, газизем,
Мин атаен!"—дир иде.
Үзеннән өлкән кешегә:

"Мин тораен, газизем,
Син атсанчы!"—дир иде.
Яшә, килдек үзенә,
Колак салдык сүзенә,
Ни диярсен, көтәрбез.
Йавабың-ниен булмаса,
Камышлыкны яргалап,
Үз катына үтәрбез,—диделәр.

Идегә ерак камышлык артынаннан әйтте:

Ягасы алтын кирәүкә
Ягалашып ерткан соң,
Тылтаңлаган көрәнчә ат
Кадыйрауны еккан соң
Сездәен сөлтәкләрдән!
Курка торган Идегә юк!
Сездәен өтәкләрдән
Егыла торган Идегә юк!

Теләгегез там (тәгаен, бөтен) булса,
Кадыйрауга киткәле,
Ашкынуыгыз раст булса,
Аны куып йиткәле,
Көтә торын, чыгармын,
Сөнгем канга тыгармын,
Күк күкрәтеп, кылыч ман
Яшен уйнатып сугармын,—диде.

Кадыйр-Бирде морзаларыннан берәү:

Идегә чыкмай булмастыр,
Екмай күнеле тулмастыр,
Әгәр үзе чыкмаса,
Кеше керми тормастыр,—диде.

Идегә, үзенен яраларыннан кан китүе, картлык көннәре йитүе аркасында артык арыган иде. Ачык мәйданга чыгып сутышмаска, үз янына камыш арасынан кәргән кешеләргә ташлана торырга уйлады. Беренче ату кизәген (нәүбәтен) ана биреп чакырсалар да, камышлыктан чыкмады.

Камышлыкка кәрәчәк кешеләренен игътибарларын үзеннән читкә тарту,

¹Сөлтәк—хайван тиресе эченә үлән тутырып ясаган карачкы, чучело.

аларны башка юлга кертү өчен хәйлә корды. Янын­дагы ун-унбиш ко­лач чама­лары булган бер йеп­нең бер очын үзен­дә калдырып, икенче очын бер а­гач кисә­гә бәйләп камыш­лыктан керә торган юл­нын бер як чи­тенә таш­ла­ды. Берәм­ләп керә торган кешеләр шул а­гач ту­рысы­нан И­де­гә ягы­на бе­раз үтү мән И­де­гә әле­ге йеп­не тар­тып, кер­гән кешеләр­нең арт­ла­рында калган камыш­лык­лар­ны сел­кетеп кыш­тыр­дат­ты. Керү­челәр, И­де­гә бе­з­нең өскә арт­тан таш­ла­на икән, дип өч-дү­рте дә ки­нәттән арт­ка бо­рыл­ды. И­де­гә йеп­не та­гы бер тар­тып куй­ды да, арт­ла­ры­нан өслә­ренә таш­ла­нып, ба­рын да үл­те­реп өл­гер­де. Хәйлә йе­бе яна керү­челәр өчен дә тар­тыл­ды. Алар­ны да үл­тер­де. Хәйлә си­зел­де. Кү­пләп керә баш­ла­ды­лар. И­де­гә алар­ны кыч­кы­рып тук­тат­ты да: “Әйтә тор­ган­нар­ны тын­лап бет­кәч, керәрсез”, — ди­де. И­де­гә әй­теп ер­лай­ды:

Яшь­лек кө­нем бет­кән соң
Чәк­кәм атар таң бул­мас,
Карт­лык кө­нем йит­кән соң
Эл­гә­ре­гедәй дан бул­мас.
Дан бул­маса бул­масын,
Бул­ган­нар­ның ни­се ар­тык,

Сан бул­маса бул­масын,
Бул­ган­нар­ның кай­сы ар­тык,
Ү­лем бе­лән кур­кыт­ма,
Кур­ка тор­ган уем юк;
Ү­лем ки­лсә, анар­дан
Коты­ла тор­ган буем юк!—

дип, ү­лем­нән ку­рык­ма­га­нын кыч­кы­рып ер­ла­ды. Шу­ның бе­лән бер­гә ү­зе­нең и­лен сө­сөп, йи­рен я­ратып, го­мере буе шу­лар ө­чен кө­рәш­кән­ен аң­лат­мый­ча үл­мә­ячә­ген әй­теп бо­лай ер­ла­ды:

И­лем ө­чен ил­се­неп,
Йи­рем ө­чен йи­рсе­неп,
Ха­лы­гым ө­чен яхшы уем
Кү­крәк ту­лып йи­лсе­неп,

Кө­рәш­кән­не ха­лы­гым
Аң­ла­ды­мы, бе­лә ал­ман,
Аң­ла­маса ха­лы­гым,
Аң­ла­ма­стан ү­лә ал­ман!—

дип, камыш­лык а­ра­сы­нан бер гай­рәт ор­ды. И­де­гә ө­сте­нә кү­мәк­ләп керә баш­ла­ды­лар. Керә ки­лгән­нәр­нең та­гы бер­ни­чә­сен камыш­ка сө­яп өл­гер­сә дә, со­ның­нан кер­гән­нә­ре бе­лән чән­чеш­кә­ле мөм­кин­лек тап­ма­стан, күл­гә таш­ланды да, икенче ягы­на та­ба йө­зә баш­ла­ды. Ара­дан бер­әү, йө­зә бар­ган И­де­гә­нең башы­на, жыл­кә­се­нә тө­зәп ук бе­лән ат­калы кереш­те. И­де­гә йан ачуы бе­лән су ө­сте­нә су­га-су­га күл яң­гы­ратып сү­тен­гә­ле то­тын­ды, “күл­дән чык­кан­нан соң кө­рә­ге­ге­зне бир­әр­мен әле си­на” дип те­ш­ләр­ен кай­ра­ды. Атыл­ган ук­тан башын тай­пыл­ды­рып ка­лу ө­чен ук­чы­лар­га карап чал­кан йө­зә баш­ла­ды. Бер­ни­чә ук­ны юл яз­дыр­са да, то­таш­тан аты­ла баш­ла­ган ук­лар­ның бер­се И­де­гә­нең би­тен сы­ды­ра ти­шеп кереп, бер кү­зен дә чы­гар­ды. И­де­гә ук­ны суы­рып алып су­га ат­ты. Ук­чы­лар­га йи­л­кә­сен биреп йө­зә баш­ла­ды. Ар­ка­сы­на та­гы ике-өч ук ка­дал­ды, алар­ның би­ленә ка­дал­ган ике­сен суы­рып алып таш­ла­ды, лә­кин бер­сен суы­ра ал­ма­ды, ин­де күп йө­зә ал­мас­лык, өч-дү­рт ми­ну­т­лар­дан ар­тык су ө­сте­ндә то­ра ал­мас­лык хәл­гә ки­л­де. Ү­лем өз­гә­лән­ү­ләр­е бе­лән сык­ра­на, бер ба­тып, бер кал­кып су­лар пош­кы­рып, ар­слан­дай “аһ” ора баш­ла­ды. Мо­ны күр­гән бер­ни­чә е­гет күл­гә таш­ла­нып йө­зә ки­т­теләр. И­де­гә­не икә­ве­се ике як­тан то­тып, йө­зә-йө­зә күл чи­тенә тар­тып алып чык­ты­лар, ө­стерәп чы­гарып, күл чи­тенә сал­ды­лар.

И­де­гә ин­де ү­зе­нең ү­лем­нән коты­ла ал­мая­ча­гын, үл­тер­ми­чә кал­дыр­салар да яшә­ү­нен мәгъ­нә­се бул­мая­ча­гын уй­лап, ак­тык ө­мид­ләр­ен өзеп бо­лай ди­де:

Ми­нен ин­де ил­гә кү­ре­нер йө­зем дә юк,
Бо­рын­гы­дай йорт­ка карар кү­зем дә юк,
Би­лем дә юк—дош­ман­на­рым, тиз үл­те­рен,
Сез­гә ин­де баш­ка әй­тер сү­зем дә юк,—ди­де.

Муй­ны­на кы­лыч кү­тәр­ел­де.

Тап­шы­рыл­дым, Хо­дай, Ү­зе­нә,
Ни кыл­сан да ир­кен ү­зе­мә!—

дип әй­теп, бетәр-бет­мәстән муй­ны ө­сте­ндә кы­лыч ял­ты­ра­ды.

Нурулла Гариф

АВЫЛЫМ КАЙТАВАЗЫ

БЕЗ АВЫЛНЫ ташлап китүчеләрнең беренчеләре сафында булмадык. Безгә чаклы да бәхетне туган йорттан читтә табу өметенә алданып китүчеләр бихисап агылган. Авылны дөнья белән тоташтыручы беренче сукмаклары да алар тарафыннан тапталган. Соңрак та бу юллар шул китүчеләрнең кул, ат арбасы төгәрмәчләре астында киңәеп, чылбырлы трактор-машина төгәрмәчләре басымы астында тирәнәеп, чокыр-чакырланып беткән иде. Ә бу юллар кай тарафка сузылсалар да, үз юлчыларын олы юл чатына бастырды. Шул олы юллар кешелеккә чыгарды безне, кешелектән чыгаручылары да алар иде.

Бүген дә менә олы юллар чатында уйланып басып тору өле. Бу юлы юлым кайтыр тарафка, туып-үскән якка, туган авылыма юнәлгән. Бар дөньясын артта калдырып, кискен генә уңга борылам. Әнә, күз күреме ераклыгында туган авылымның манзарасы ачыла. Тик анда кайтып житкәнче, бүгенге Чечән җире фаҗигасен искәртеп торучы колхоз фермалары янәшәсеннән узасы бар өле. Үткән тарихта "коммунизм төзү хезмәте фронтыннан" калган харабәләр диңгезе ул. Каршыда җимерек ферма, таралган техника, жансыз кардалар. Авылга, туган йортка таба аяклар үзләре йөгәрсә дә, бу урыннар үткәннәргә искә төшереп, багырьне телгәли. Мин бу "сугышта" дөньямыңның иң кадерле кешесен—әниемне югалттым. Әлегә хәрби хәрәкәтләрдән исән калып, алган яраларын—саулык-сәламәтлекләрен югалткан авылдашларымның күбесе бүгенгечә сызлап-сыкранып яшәп яталар өле. Хәзерге буын, аларның балалары, "башка фронтта"—тамак туйдыру, исән калу өчен сугышка керә. Күпме гомерләр, яшәү өметен югалткан яшь жаннарны сорар икән анысы.

Бара торгач төрле күренешләр алышынып, каршыга Тукай искәрткән "гаскәри-ләр кеби төз нарәт урманы" чыга. Шул чорның хыялый җитәкче-җинаятчеләреннән калган бердәнбер яхшы истәлек. Шулай да мин аларны башка очракка бәйлә, авылга кергәндә беренче йортның хужасы, урманда эшләп пенсиягә чыккан Фәрхулла абый хөрмәтенә утыртылганнардыр дип саныйм. Фәрхулла абый гомере буге тирә-яктагы йөз яшьлек нарәт, имән, каен агачлы урманнарның бердәнбер хужасы булып торды. Инде шуңа бәйлә сөйләсәң, бүгенгеләр ышанмас: йорты-җире генә түгел, абзар-курасы да авыл кешеләренекеннән аерылып тормады аның. Әти гомер буге урман эшендә булганлыктан, урман хозурында еш очратырга туры килә иде Фәрхулла абыйны. Кайда чыбык кырып балта күтәрсәң, утын әзерләп пычкы сызсаң, озаң кәттәрмәс, биш-ун минут арасында килеп чыгар иде. Көндөз түгел, төнлә дә урман байлыгына кул сузучыларның каршысына чыкты ул. Еш кабатларга яраткан сүзгә "күпкә кызыкма, энем" иде. Шуңа кирәгеннән артык нефеслеләрне яратмады ул. Андыйларның өнөндә дә, төнөндә дә төшләренә кереп йөдәтте Фәрхулла абый. Урманны да саклап калды, шул ук вакытта кеше белән судлашып та йөрмәде кебек. Шулай бер вакыт, очрашканда: "Бар, укып кайт, кайтуыңны көтеп торам, аннан урманны сиңа тапшырып, пенсиягә чыгар идек",—дип әйткәнә истә калган. Ә безнең өле бар

урманын түгел, бар дөньясын аяк астыңа салабыз дисәләр дә, аз тоелган яшь вакыт. Мин аңа рәхмәтемне әйтеп: "Үземне чебен-черкиләргә талатып, утын сорап килгән авыл әби-бабайларының ялварулы карашларын күрергә теләгем юк",—дигән идем. Ул чакта кем белгән бит авылга газ кереп, соңрак теге йөз яшьлек нарат, имәннәрнең бары олы хужаларның коттеджлары өчен генә азык буласын. Фәрхулла абыйдан соң урман хужалары еш алышынып, урманнар да бик сирәгәйде шул. Тавыш салсаң, кайтавазлар кире кайтмый хәзер, калын урман да юкарып, бушап калды.

Гөнаһ шомлыгына каршы, "Урман шаулап үсә, Пәрхүш сатып эчә, утырып кала агач төпләре" дип җырлаучылары да без идек. Шаярудан туган хәлләр бу. Киләчәкне күрми, үткәннәрне кадерли белмәгәнбез икән. Бүгенге урман каравылчыларына бер яртыңны бирсәң, үлән кыйган чалгы кебек урманны кыеп, Үрнәк авылы тирәләрен урап, ник хет "Ычтапан болыннарына" хәтле чыкмыйсың.

Безнең авыл халкында бүгенгәчә "Пәрхулла урманнары" дигән әйтем, хезмәткә бирелгән хөрмәт-гыйбарә яшәп килә.

Борчулы уйлардан айнып, карашым авылның уң ягындагы икенче йортка төшә. Бар җире килеш-житешле тыйнак йорт. Татар авылының, татар хужалыгы шундый булырга тиеш ул. Йорт хужасы—Әхәт абый. Әхәт—кыскартылган исем булырга тиеш. Исемнәрне кыскарту бездә элеккедән калган, әмма бик үк матур булмаган гадәт. Әлегә очракта бу исемне ата-бабасы кушканча атыйсы килгән иде. Сорап белешергә булыр әле. Исемне тулысынча белү теләге шуңа бәйле: кодрәтемнән килсә, авылның бу урамына Калинин атамасы урынына, Әхәт абый исемен бирер идем мин. Әхәт абый күпләр кебек гомер бие колхоз-совхозларның колына әйләнеп, түрәләргә бушка симертеп яткырмады. Шуңа күрә аларга бик үк табынмады, корган тозақларына абынмады. Үз ягын кайгыртып яшәде һәм алданмады.

Шулай да аның иң зур хезмәтен, авылның да, үз нәселенәң дә киләчәгенә өмет биреп, янәшәсендә генә ул-кызына өр яңа йортлар җиткерүдә күрәм мин. Авылны олы юлга таба сузып, тагын бер илле-йөз метрга озайтты ул. Шуңа күрә, аның уллары ва оныклары, читкә очып таралмады, гаилә җылысын саклап, барысы да үз янында кайнашалар. Әхәт абыйның авыл өчен эшләгән якшылык-хезмәтләре моның белән генә тәмамланмый, әлбәттә. Тагын бер искәртеп узасым килгәнә—авыл зиратын карап, барлап тора ул. Зират авылның башка очында булса да, аның төзек, күрше авылларыныкыннан ким-хур булмасы—аның изгелеге, саваплы эше.

Юк! Мин хөкүмәт җитәкчесе булсам, һәйкәлләрне чит җирләрдә, төссез, тамырсыз шәһәр-бистәләр, бар дөньясын ыслатып торучы галәмәт зур завод-фабрикалар төзүчеләргә түгел, үз авылының киләчәген саклап калучыларга куяр идем. Үз-ишләремә гыйбрәт итеп, нәкъ менә Әхәт абый кебекләргә, үзләре исән чакта ук салыр идем мин ул һәйкәлләрне!

Татлы хисләргә бирелеп, сизми генә ике-өч йортны узып киткәнмен. Каршымда—салам түбәле Сагыйть бабай йорты. Безнең өчен әле аның тагын ике исеме бар: Кулсыз бабай, Мулла бабай. Балачакка кайтып кына күз алдымнан аның салам түбәле йорты чагылып киткән икән. Бар бит ул бәхетле кешеләр! XXI гасырга да исе китмичә горур басып чыгачак таш йорт тора бүген бу нигездә. Хужасы да чит түгел, Сагыйть бабайның үз оныгы. Урынның уңайсыз, авышлы булуына карамыйча, күңелен биреп салды аны Фәнис дуслым. Инде, әнә, Сагыйть бабайның торыннары—Ләйлә белән Рәсүл дә чабыша. Бабасы утыртып калдырган алма агачы җимешләреннән дә авыз итә алар. Намазлы нигездә бисмиллалы тормыш давам итсен иде. Иң зур теләк шул—барчабызга да картлыкта шундый бәхеткә тиенү насыйп булсын иде ләбаса.

Матур хатирәләр укадай коелып, башым кабат сулга борыла. Авыш нигез, сукмак та салынмаган кыйшайган капка төбә. Моңысы икенче Әхәт абый—Габделәхәт абый нигезе. Мәрхүм кешенең "жанын ашап", бу йорт тарихына кагылмыйм. Ә хужасын, үзенең гөнаһсыз сабыен сагынып, озаң ямансулар әле авыл халкы. Бу югалтуны бигрәк та ялгыз калган авылымның әби-бабайлары авыр кичергәндер дип уйлыйм. Аларның бар өметләре, бердәнбер ярдәмчеләре Габделәхәт абыйда булгандыр. Кыш җитсә, аннан башка абзар-куралтылардан кар көрәлмәде, абзар эчләренә печән дә кермәде кебек. Кышлак утын да киселеп, ярылмады. Хөкүмәт ярдәмендә төзелгән кайбер авыллардагы картлар йорты хезмәткәрләрен берүзе алыштырды Габделәхәт абый. Сүз дә юк—рәхмәт-савабын да күбрәк алгандыр. Ходай урынын җәннәттә кылсын. Аның тагын бер үзенчәлеге, авылымның матурлыгын үлчи алган бердәнбер шагыйрь иде ул. Бу күрше авыл халкы биргән бәя. Барыбыз да беләбез: туган якта пайгамбәрләр тумый, язучы-шагыйрьләр танылмый ул. «Татарстан яшьләре», «Ватаным Татарстан» газеталарында язмалары чыккач, аһ, шатланган иде. Ә менә бер калын дәфтәр тулы

шигырьләренә тотынып булмады. Яшьлектә безнең каз көтөп, бозау арканлап үскән жирләр, Габделәхәт абыйның язган шигырь юлларына күчеп, һаман ватык пәтифун талинкәседәй күңелдә әйләнә—“болакай болыннары, болакай болыннары...”

Авылның күмәкләшү чоры алдындагы бер чиге “кара” Сабир нигезен узып, тагын бер тарихи урынга житәм. Коммунизмга илтергә тиеш булып, бар өмет хыялларны үзәндә саклап калган авылның бер тарихи урыны—сугышка чаклы салына башланган таш юлның бер өлеше ул. Бүгенгә кәндә бу таш нигезне төбенәчә кырып, яңа юл салып яталар. Хәзер инде безне башка хөкүмәт, башка бай-түрәләр яңа тормыш корырга чакыра. Һәр яңа килгән түрә-патшаның тормышны рәтләгәчәгәнә өметләнеп яшәргә өйрәнгән инде без. Балкәм, болары ни дә булса майтарып. Өмет-хыялларыбыз тормышка ашсын иде. Хәер, монысы өчен дә рәхмәт, дөньясында башка болганышлар булса да, юлларын, алар астында калган газ торбаларын үзләре белән алып китмәсләр өле.

Тау башында уйланып, озаккарак туктап калганмын икән. Сул ягымда яңа хатирәләр уяткан, бер-бер артлы калкып ике йорт басып тора. Авылымның мактанычы да күңелемнең үкенече дә алар. Минем өчен Миңнулла белән Зиннур абыйлар туып-үскән бу йортлар татар генералларының нигезе. Генерал булып өчен бу илдә урыс булып туарга кирәк. Татар халкы—талантлы ул! Шушы Чаллы-Бөкәш төбәгеннән чыккан хәрбиләрне бергә җыйнап, Мәскәү тарафына йодрык күрсәтсәң, анысы гына түгел, Әмерикәсә дә калтырап төшәр иде. Юк шул, төйналә белмибез, үзебез эшләп тапканны гына Мәскәү тарафыннан теләнергә өйрәнгән без.

Тау төшкәндә уң якта хужасыз бер кечкенә кара йорт кала. Без үскәндә анда ике әби яши иде. Мин аларның кемнәр икәннән дә белмим. Шулай да кечкенә чакта йомырка җыю бәйрәмендә әбиләрнең берсе авылда бала-чага күп булуга шатланып: былтыр күхәйләр артып калган иде, быел йөзгә пешерсәм дә җитмәде дип, башларыбызны сыйпап, сөенеп сөйләнгәнә истә калган. Хатирәләр йомгагы тау буйлап аска төгәри. Артта аз гына җилдә дә шак-шок тавыш чыгарып, авылга беренче сурәт керткән телевизор антеннасы кала. Беренче чын машинаны да шушы капка төбәндә күргән идек.

Алда кече күпер һәм Гыйлемхан абыйның йорты. Гыйлемхан абыйны күргән саен әни искә төшә. Бу хатирәләр он, мичтә пешкән ипи төменә бәйле. Гыйлемхан абый тегермән тартканда он исә бар авылга таралыр иде. Шул оннан әниләрнең нәрсә пешергәннәрен алдан ук белеп, ис-төмен дә урамда ук тойдык без. Бүгенгә ризыкның төмен кат-кат чөйнәп тә татып булмый. Әллә жир-туфрак үзгәрдә, әллә үзебез тотнаксызландык. Хәер, сәбәбен белмәмешкә салынып, кыланып утыру килешмәс. Туган жир туфрагында үсеп, авыл тегермәнәндә бисмилла белән тартылган оннан пешкән ризыклар түгел шул болар. Хәзергә чүпрә-онда Америка суррогатлары, кырык төрлө жир ашламалары һәм тагы Шомбыт чүпрә заводында чыккан әллә ничаклы химик катнашмалары бар. Әле дә исән, әле дә яшибез әле без!

Түбән очта яшәүче авылдашлар янында озака тоткарланып булмый. Бу тирадан башны аска иеп, гел аяк астына гына карап йөрергә өйрәнгән инде. Элеккедән калган гадәт. Моннан ары яңа юлларда шак-шок басып йөрелсә дә, барыбер батып-чумып йөргәннәр тиз генә онытылмас, ахрысы. Төшләргә кереп булса да йөдәтер. Алар монда яшәүчеләрнең генә түгел, әллә нигә бер үтәп-сүтәп йөрүчеләрнең дә багыренә үткәндер. Бер заман бу урыннар су астында калырга тиеш дип тә сөйләгәннәр иде. Әллә шуңа бәйле, әллә сазлыктан куркып, яңа йорт салганда тау өстенәрәк менеп кунакларга тырышучылар да табылды. Әмма буалары буылса да, балыкларыннан авыз итәргә насыйп булмады, су капкасын ябып, балыгын җибәрәсә генә калган иде, югыйсә. Бу фикер, балкәм, кайчан да булса бер акыллысының башына җитәр өле.

Түбән очны узып, күпергә җитәрәк, сул якта олы тыкрык. Тимерче, ындыр юлы. Яшь чакларны искә төшереп, гел шунда тартыла күңел. Ындырга кереп чыгасы килә. Безгә бригадир, персидәтел, упраулар кем ул?! Чумар бабай капкасы аша узып булса, ындырында гына аннан качар урын табылыр иде өле. Ындырның төп хужасы—каравылны. Яраткандыр ул безне, яратмаса без бала-чага белән алай булышмас иде. Курка идек, әмма зыяны тимәде. Ындырның икенче хужасы Хамәдгали абыйга тап булу алай шөлләтми иде. Анысы йодрыгын селкетсә дә, бала-чаганы түгел, көн-төн ашлык чүпләүче кош-кортларны да рәнҗетмәс. Аннары, без малай-шалайларның барыбызның да әниләре монда эшли. Алар да тел-теш тидертми безгә. Ә менә каравылны Фәйзрахман абый олы, коры кеше. Аның белән авыррак. Әмма безнең якта бер отыш бар. Без аннан гына түгел, безнең арттан ыргыткан таяк, себеркеләреннән дә тизрәк чабабыз. Ындырдан кусалар, тегермән тирәсендә чуалырга, паркка барып уйнарга була. Ярамаган малай-шалайга. Хыялда чын машина-тракторга әйләндерерлек тимер-томыр өеме беткәнмени. Төшкә ял вакыты булса, тимерчегә кереп пычак

чүкәргә була. Ишеге биклә булса да төрәзадәге тимер челтәр тишеген нәкъ безнең баш сыярлык калдырганнар. Ә баш кәрсә гәүдәсе сыя инде аның. Дәрәс, хужасы килгәндә качып өлгөрәсә дә бар әле. Шунлыктан, керүгә беренче ишекне терәтеп куябыз...

Татлы хыялларны өзеп, дөнья кабат чынбарлыкка кайтара. Тегермән, тимерче дә юк, парк урыны кырга әйләнеп, ындырында да безнең балачак чорыннан бер нәрсә дә сакланмаган инде... Бары ерактан гына ике матур йорт күренә. Аларның берсендә минем алтын куллы күршем Зиннур тора. Кайтып өйдәгеләрнең хәл-әхвален белешкәч, төшөп менәм әле. Яшь чакта бар күргән-белгәннәрне без бергә татыдык.

Күпергә дә ерак калмаган. Әмма бу тирәгә бәйлә бихисап хатирәләр, адымнарны акрынайтып, чабудан тарта. Элек бу чат иң жанлы урыннарның берсе иде. Бүгенге көндә бар тараф, агачлары сайлап кына киселгән урмандай тишкәләнеп беткән. Сул якта авылымны данларлык тагын бер нигез утыра. Заманында аннан чыккан белем ияләре белән генә дә тулы канлы татар университеты ачып булыр иде. Чын университет бетереп, математик, физик, биолог, юрист... кебек һөнәрләр алган данлыклы Исхак абыйның ул-кызлары алар. Тик татарның укыган берен "чукундырып" бардылар шул. Бүгенгәчә Казан хәтле Казанда татар университеты ачылмавын алмауларын искәртүем. Исхак абый нигезенең бердәнбер хужалары, балан белән кура-жиләк куаклары бүген. Жәй житүгә берсеннән-берсе көнләшкәндәй, кызарып пешә алар. Беренчесенең төмен бала-чага татыса, икенчесенең ачысы шул килеш кала бирә. Шушы ачы язмышлардан саклайсы иде туган авылны, туган нигезне. Бу бигрәк та безгә, төпчек угылларга кагыла. Әнә, артта калган Фәйзрахман абыйның нигезен яңартырга төпчегә Габдулхак абый алынган да инде. Аларның тамырлары нык, изге бурычларын үтәп, ата-баба нигезләрен саклап калырлар. Һәрхәлдә, уңышлар юлдаш булсын.

Күпернең төбөндә үк урнашкан Имай (Имаметдин) бабай урыны буш булса да уллары-оныклары авылда аның. Нигезе караусыз түгел. Әниләр өчен олы хөрмәт иясә—ул да тегермәнче иде. Ә безнең күңелгә ул алма бакчасы хужасы буларак кереп калган. Шул алма, яшелчә бакчаларын, тегермән буаларын искә алсаң, гажәпләнүдән ис-акылың китәрлек. Жәннәт бакчасыдай жирдә, эшчән һәм укымышлы халкы белән беркемгә дә ялынмыйча үзе бер дәүләт буларак яши алган заманалары булган икән лә бит авылның. Әмма бу илдә гомер-бакый халык-милләтләрнең бәйсез булуыннан курыкканнар. Шуңа бәйлә ил-авылларын гына түгел, кешеләрен дә бәйләлектә тотканнар. Аларның хужалары итеп һәрчак килмешәкләр куелган. Хәер, анысы үзеңнеке утырса да чабатасын түргә элүчәсе табылыр иде.

Күпернең уң ягында күңелгә уелып калган соңгы йорт урыны. Бу нигездә бабайның әти-әнисе бер карчыкка вакытлыча йортка кереп, 12 ел үз авыл-сөргенендә "утырган". Аларның бу тоткынлыктан котылулары Сталинга бәйлә. Бер кешенең үлемә миллионнарча кешене иректә чыгарган. Хәзергеләр әйтсәң дә ышанмас, булган бит заманалары, атасына улы белән торырга ярамаган. Хәзер заманалар үзгәрдә, уллары аталары белән торырга теләми. Тираннары шул ук булса да, горейф-гадәтләре башка. Дөньялары болай барса, кая чаклы барып чыгылыр...

Ашыгып күперне чыгам. Каршыда, тау башында күңел ашкынган туган йорт. Хисләнеп ашыгылса да барыбер алдан ук алданадың. Күрәсең, күңел була. Хәл-әхвал сорашасың—тынычланасың. Туган йорт авылның кыл уртасында урнашкан. Авылның икенче ягына сәяхәткә чыксаң да, исән-иминнәрен күрәп сөенәсең, бушап калган нигезләрдә яшәп-киткәннәрен искә төшереп, көенәсең. Авылның киләчәген билгеләргә тырышкан өмет-хыялларда барган саен бер киселеп, бер ялгана тора.

Сәяхәтем төмам. Жырларда жырланганча: "Күргәнче күңелкитәк иде, күргәч күңел булды инде." Кабат китәргә кирәк. Дөнья ул авылдан читтә дә чаба, дөнья арбасыннан төшөп калмас өчен аны анда да куарга кирәк. Татарның элек авылы да, шәһәре дә булган. Кайчандыр бездән бу шәһәрләрне яулап алганнар. Бүген без аларга акрынлап хужа буларак кайтабыз. Авылларны саклап калыр өчен шәһәрләрне дә сакларга кирәк. Шуңа бәйлә авылдан китүчеләрдән аны таркатучыларны гына күрәргә кирәкми. Татарның жир эшкәртүчәсе, төзүчәсе дә, сәяхәтчә-сәясәтчәсе, язучысы, галим-голәмәсе дә булырга тиеш. Авылны яшәтү, саклап калу өчен без дә жан тартышабыз. Ә авыл буйлап, үткәннәр белән киләчәкне бутап, бүгенгесендә йөрү гайбәт сату түгел. Аллам сакласын! Бар уйлануларым ата бабаларыбыз, үзебез тибрәлгән уртак бишек—авылны яшәтү-яшәртүгә бәйлә иде. Ә бу юналештәге хыял-гамәлләребезне тормышка ашсын өчен безгә бердәм булу кирәк.

АКЫЛ ҺӘМ ХИС ДУЛКЫНЫ

РОБЕРТ МИННУЛЛИН ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА БЕР КАРАШ

Кешенең баш миендә ундүрт миллиард чамасы күзәнәк бар, диләр. Шуларның яртысы акыл, ә калганы хис белән бәйләнгән. Акыл күзәнәкләре эшләгәндә хисләргә ял итә, янәсә. Һәм, киресенчә, хисләргә хәрәкәткә килсә, акылныкылар тына. Әгәр акыл һәм хис бер үк вакытта “дуласа”, ике төр күзәнәкләр аралаша, давыллана, бер-берсенә керешә, нәтижәдә акыл һәм хис дулкыны барлыкка килә. Халыкның: “Мисезнең миңе күбек, сөйләгән сүзә чүбек”, — дигәне дә акылга бәйләнгәндер. “Акыл—ата, хис—ана”, — дигәне исә акыл һәм хис дулкыны берлеген аңлатадыр.

Моңы тикшерү—психологлар шөгыле. Шулай да аны белү язучы, галим, мөгаллим, табиб...—һәркем өчен ләзиз. Өслүб-стильләргә дә шуның белән аңлаталар бит. Матур әдәбият өслүбдә (чәчмә әсәр, шигърият, драма) хис өстенлек ала. Чөнки язучы укучының хис-тойгысына, йөрәгенә, күңеленә тәсир итәргә тырыша. Төрле поэтик бизәкләр, сурәтләү-тасвирлау чараларын мул куллана. Язучының хыял-фантазиясенә тулы ирек бирелә. Публицистик стильдә исә (мәкалә, очерк) хыял-фантазиягә чик куела. Фикерләргә логик дәрәҗәгә саклана. Төрле сәясәи-иҗтимагый вакыйга, тормыш-көн күреш хәлләре, инътиһадый мәсьалә, көн яңалыклары шушы стильдә гамәлгә ашырыла. Кыскача гына болай да диләр: “Матур әдәбият стиле хис-тойгыга, публицистик стиль аң-акылга тәсир итә”. Шулай да моңы кырыс хакыйкәткә санамаска кирәктер. Чөнки кешенең баш миендәгә акыл һәм хис күзәнәкләре вакыт-вакыт кушылып давылланган кебек, стильләрдәгә үзгәчәлек хосусияте дә аралашып-кушылып китә.

Стильләргә бер-берсенә булган тәсире бик борынгы язмаларда да күзәтелә. Ул әле һаман да давам итә. Моңың шулай икәнлеген Г. Тукай исемдәгә Дәүләт премиясе лауреаты, Г. Х. Андерсен исемдәгә халыкара әдәби бүләк иясә, күренекле шагыйрь Роберт Миннуллин публицистикасы да раслап тора. Без аның колактарына назлап, йөрәкләргә жидкәндереп торган жыр-моңнарын тыңларга, акылга азык, хискә нур өстәгән шигърьләрен укып ләззәтләнәргә гадәтләнәнгәнбез. Бер үк вакытта безгә шагыйрьнен публицистика белән даими шөгыльләнүе дә мәгълүм. Казанның “Матбугат йорты” нәшриятында басылып чыккан “Шагыйрь генә булып калмадым” исемле китабы без өйткәнне раслый да куя.

Шагыйрьнен публицист булып китүендә, минемчә, серле, сикри, яшерен хосусият бар. Моңы Роберт Миннуллинның элекрәк гәзиттә эшләве белән дә аңлатып буладыр. Ләкин гәди хәбәрчелә, журналистны без әле “публицист” дип өйтергә ашыкмыйбыз. Чөнки чын публицистлар бармак белән генә санарлык.

Публицистика—латин сүз. Чит илләр сүзләгә буенча фикер йөртсәк, иҗтимагый-сәясәи хәлләр турында язучы публицист дип атала. Мәңә ни өчен аң-акылга, фикер йөргү яссылыгының килгәнә, мантийкый дәрәҗәгә бәйлә ул. Шулай да нәзариәтчы-теоретикларның матур әдәбият өслүбдә хис-тойгыны беренче, аң-акылны икенче итеп куялар белән тулысынча килешеп тә булмыйдыр. Акыл-белем жәтмәсә, халык өйткәнчә, миңе күбек булса, кагазга каләм очынан сүз гәһәре түгел, сүз чүбегә коелчак. Һәм, киресенчә, акыл очкынына йөрәк ялкыны кушылмаса, фикерен яфраксыз агачны

хәтерләгәчәк. Гадиләштереп әйтсәк, хистә—акыл, акылда хис булу хәерле. Г. Тукай, Г. Ибраһимов, М. Кәрим, Н. Нәжми кебек каләм осталары моның гүзәл үрнәкләрен күрсәттеләр. Бу үзгәчәлекне без Роберт Миннуллин публицистикасында да күрәбез. Ул шигъри ялкыннан киләме? Әллә башкачаракмы?

Л. Н. Толстой галиҗәнаплары дөнья куйгач, Г. Тукай "Мөбарәк тәсбих өзелде" дигән шигърь язмакчы була. Күп уйлана торгач, аның шигърь үлчәвенә сыймаячагын аңтый. Моңы ул ике строфадан торган шигърь белән аңлата: "Ушбуны яздырды нәсрән өвкәданымның көчләве. Мәсьәлә биң зур, сыйдырмый тар шигърьләр үлчәве". Шуннан ул олы талант өчен сызлануын чәчмә итеп яза. Шундый ихтыяж хәсияте дә бардыр, балки, Роберт әфәнде йөрәгендә. Ул жандай якын күргән, сөйкемлелеге белән язарга дәрт-талант биргән, үзгәчә бер шигъри монга әверелгән Сөнә турында һаман жырлап туя алмый бит әле. Аңа булган кайнар мәхәббәт, күңел илаһияты, хис-тойгылар давылын шигърь кысагына гына сыйдырып бетерә алмый, күрәсәң. Әле менә публицистика китабын да "Сөнне сагыну" исемле мәкаләсә белән башлый. Сөн—шагыйрь өчен поэтик символ. Сөн, сөйкемле кыздай елмаеп ага-ага, ак күңелле Агыйдел кочагына барып сыена. Агыйдел аны, жәһәт жигәкләп алып, Чулман куенына илттеп йомдыра. Сөн, Агыйдел, Чулман, бер атаның тату балалары шикелле шатлана-шатлана жәһәтләнеп, Идел-Ана йөрәгенә барып сеңә. Күп елгаларны тайчанмыйча кабул иткән бу олы йөрәк, ахыр чиктә, үз язмышын

Хазар дингезе (Каспий) йөрәгенә кушып хәзурлана.

Роберт Миннуллин шигърияте дә шулай. Сөннән башланып, олы поэзия дингезенә барып кушылды ул хәзер. Әмма көзгә очкан сыерчыклар янын үз оясына кайткан шикелле, аның күңеле һаман әле Сөнә кат-кат әйләнеп кайта. Мәкаләнең "Сөнне сагыну" дип аталуы да шуны раслап тора. Шулай да бу нечкә хисләргә бирелү, йомшау, күңел төшенкелегә түгел, ә, балки, олы йөрәклелек, шәүкәтлелек илаһияты. Таш йөрәкләр сагына белми. Бердәнбер газиз анасының күңелен "кош

«Казан утлары» журналы редакциясе хезмәткәрләре һәм редакция ағзаларынан бер төркем. Уңнан сулга: Зәки Нури, Роберт Миннуллин, Родиф Гаташ, Гомәр Бөширов, Солтан Шәмси, Марсель Галиев, Ренат Махаммәдиев, 1980 ел.

теледәй" генә булса да хат язып та жылытмый. Ә инде Роберт галиҗәнаплары исә Сөнә менә ничек сагына: "Сөн ул — безнең балачак. Сөн ул — безнең кабатланмас хыялый дөньябыз. Әле дә күз алдымда: Сөн иксез-чиксез яшеллеккә күмелеп ага. Ерып та чыга алмаслык әрәмәлекләр. Андагы жыләк-жимеш!.. Ул шомырт, миләш дисеңме, кара һәм кызыл карлыган дисеңме. Каен жыләге, кура жыләге... Гөлжимешне әйткән дә юк. Ул кыйммәтле жимешне безнең авылда потлап, центнерлап жыеп тапшыралар иде. Хәер исә дәвага да табуы кыен. Биң күп көмеш сулы күлләрнен урыннары да чокырга әйләнеп калган. Әле мин белгәндә дә биңк-биңк тиракләр шаулап утыра иде Сөн буенда. Алар да юк инде. Төкләре генә тырпаеп утыра. Кемдер кисеп алган..." Сөн буеннан башланган шигърият олы поэзия дингезенә барып кушылган кебек, Сөн турында хисси-публицистик фикерләрләр дә дөньякүләм глобаль мәсьәләләргә барып тоташа. Чыннан да, табигатьне сакламау, рәхимсез рәвештә кыерсыту нәтижәсендә, әле тегендә, әле монда озын катламы "ертылып", экологик афәтләр барлыкка килеп тора лабаса. Бу күңелсез күренеш әгәр шулай дәвам итсә, бөтен дөняны фәжигә сазлыгына батырчак.

Мәкалә шулай тәмамлана: "Табигать—Ана кебек ул. Якын иткәнне, хөрмәт иткәнне, үз иткәнне ярата. Табигать—Бала кебек ул. Кадерләгәнне, назлаганны ярата. Табигать Шомбайның төпсез эшләпсә түгел лабаса! Аның һәр каены, һәр талы, һәр торнасы, кыр казы, һәр былбылы исәптә. Аларны саклау безнең намуска бәйләнгән".

Шигърият дулкыны артынан шагыйрь зур сәяхәткә чыга. Менә ул Каракалпакстанда. "Кунак ашы—кара кариш" дигән мәкалә языла. Аның артынан минем дә тынгысыз күңел шул якларга сәяхәт итә кебек. Күз алдыма Иртыштан башлап Днепр елгаларынача сузылган очсыз-кырыйсыз дала, анда әле күчмә, әле уртак тормыш кичергән

гаярь кыпчак кабилаләре килеп баса. Бу кабилә ерак ата-бабаларыбызның гәүһәр тамыры бит. Ул тамырдан, алтын баганадай шытып чыгып, татар, башкорт, казах, кыргыз, каракалпак, нутай, кумык кебек данлыклы милләт кәүсәләре чыга. Бер-берсезне жаныбыз да, каныбыз да тартып тора. Йөрәкләрдә кайнар дуслык-туганлык төшенчәсе таңтана итә. Шул хакта сүз бара мәкаләдә: "Татарстанда олы бәйрәм. Каракалпакстан әдәбияты һәм сәнгате көйнәре. Туган жиребез, туган халкыбыз кунак каршылый. Бу бәйрәм исә бүтөн генә түгел, инде узган ел ук Каракалпакстанның үз жирендә—Татарстан әдәбияты һәм сәнгате көйнәрендә—башланган иде. Димәк, бу бәйрәм—ике халык арасындагы олы бәйрәмнең матур давамы. Каракалпакстанның халык язучысы Жолморза Айморзаевның шушы уңайдан язылган бер шигыре дә бар иде. Аның да кайбер юллары Роберт туган күнелендә уелып калган:

Безнең Ватан—иреклеләр
Ватаны,
Кызлар йөзә төсле алсу һәр таңы.
Котлы булсын дусның дуска
Сафәре...
Салам сина, кан-кардәшем,
татарым!

Ә инде озатканда шундый сүзләр әйтә каләм остасы Жолморза Айморзаев:

Сез китәсез... Башка нәрсә
Көрми бүтөн уега.
Нәүбәт килде, без барырбыз
Ак Иделнең буена.
Уйнар әле, җырлар әле
Алтын кыллы дутарым
Татар белән каракалпак
Дуслык сабан туенда.

Мәкалә шулай тәмамлана: "Уйна, әйдә, алтын кыллы дутар! Уйна, әйдә, алтын телле гармун! Татарстан жирендә, Идел буйларында— дуслык Сабан туге!

Хуш киләсез, кадерле туганнар!
Хош киләсез, кадерли
тууысканларымыз!"

Бу юлларда дуслык-туганлык иманына табынуның кайнар дулкыны, йөрәк ялкыны, эстетик идеалы балкый. Бу кунаклашу сиксәннәнчә елларда булган иде. Аңа инде егерме елдан артык вакыт үткән. Аннан соң күпме җыллар исеп, күпме сулар аккан. Әмма дуслык-туганлыкның бу бөек төшенчәсе Каракалпакстан һәм Татарстанның жиренә дә, күгенә дә, халыклары күнеленә дә алтын хәрефләр белән язылып калган. Әлегә иккә, кадерле, садә минутлар шагыйрь Роберт Миннуллин күнелендә дә һаман әле жуелмас әрҗә-мәрҗән булып саклана икән. Әмма бу язмада кайнар хис-тойгы, йөрәк ялкыны, күнел давылы очрашуы гына икән дип уйлый күрмәгез (анысы да су һәм һава кебек кадерле), анда шагыйрь-публицист безне Каракалпакстанның зур казанышлары, дөгә байлыклары, яшәү рәвеше, мәдәнияте, башка күркәм сыйфатлары белән таныштыра.

Магълум ки, ерак тарихта төрҗи халыклары бер-берсенә хәерге кебек дуслык-туганлык байрагы тотып түгел, сөңге белән кан-көеш көрәшенә дә килгәннәр. Үтереш. Талаш. Фәҗига. Тарих бабай шаһит моңа, галәм шаһит. Шагыйрьнең милләтләр арасында булган бүтөнгә бөек дуслыкны шигырь үлчәвенә салып та, публицистик язма, очеркларда да чагылдыруы аның гомумкешлек, дөньяви хәлләр өчен борчылып яшәвен, аң-акылы һәм хис-тойгысы ватанпәрвәрлек илаһиылыгы белән сугарылганлыкны аңлата. Публицистикада аның фикерләү офыклары гаять киң. Мәнә без янә туган якларга кайтабыз. Татарстан. Актаныш районы. "Татарстан" колхозы. "Рәхмәт сина, игенче!" исемле язма. Без күкрәп үскән иген басуы дулкыннарында хозурланып кына йөрмибез, шул игенне үстерүче алтын куллы, тырыш, батыр йөрәкле, бар авырлыкларны җиңеп яшәүче, ил-халык мәнфәгәте өчен көн-төн белән исәпләшмичә эшләүче даһи кыр каһарманның күрәп шатланабыз. Теге мәкаләдә шагыйрь укучыны бөек дуслык шәүкәтлелеге белән тәрбияләсә, монысында инде яшәү чыганагы исмәккә, фидикарь хезмәткә карата зур мәхәббәт уята.

Сөн елгасы Актаныш (Татарстан) белән Илешне (Башкортстан) нәкъ урталай була. Моны да онытмый шагыйрь. "Салам, Башкортстан!" мәкаләсендә гомер-гомергә канкардәш булып яшәгән татар, башкорт халкы дуслыгына мәдхия укыла: "Сөн—уртак елгабыз, уртадагы елгабыз. Балки шуңадыр да, минем "Әнкәй безне Сөннән алып кайткан" дип башланган жырымны ике республикада да үз иттеләр. Аны Әлфия Авзалова, Зөһрә Сахабиева, Миңгол Галиев кебек танылган татар жырчылары да, Флүрә Ногманова, Филүс Гарәев кебек талантлы башкорт жырчылары да яратып жырлыйлар".

Аш төрлөндерү һәрвакыт тансык булган кебек, тема төрлөндерү дә бик кирәкле шәйдер ул. Роберт Миннуллин бу үзенчәлекне публицистик язмаларында да даими искә ала. Безне Татарстан, Башкортстан, Каракалпакстан һаваларын сулатып йөртә-йөртә дә, капыт кына икенче мәүзүткә—гаилә темасына күчә дә куя. Хәер инде без шагыйрь-публицистың "Сүнмиме гаилә учагы?" исемле язмасыннан яшәү фәһеме алабыз. Зур тема. Искиткеч зур. Яшәү белән үлемне хал итә торган мәүзүт. Тууга караганда үлемнең күбрәк булуы, эчкечелек, наркомания, алдау, алдану, акула чуртанны йоткан кебек, көчленең көчсезне сытарга тырышуы, әхлаксызлык...—шуларга охшаш мең төрле сыйфатлар гаилә учагын сүндерә, изә, челпәрәмә китерә, таржата. Ата—гаилә каны, ана—гаилә жаны. Роберт Миннуллинның "И аналар!" исемле мәкалесе шуны күз уңында тотып язылгандыр. Болай ди ул:

"И аналар!

И газиз татар аналары!

Ничә гасырлар дәвамында татар канын саклап калган, караңгы, дәвамлы, кырыс еллар аша халкыбызны бүгенге көнгә китереп житкерегән асыл затларыбыз сез. Кол Галиләрне, Тукайларны, Туфаннарны дөньяга бүләк иткәнсез, Идегәйләрне, Батырларны, Колшәрифләрне, Жәлилләрне биргәнсез, мәшиһ ханнарны, каһарманнарны, жырчыларны һәм шагыйрьләрне тудыргансыз. Ни кызганыч, сезнең хакта тарих бөтенләй диярлек белми. Әмча сезгә булган ихтирам хисләре татар күңелендә һәрвакыт сакланыр".

Чыннан да, татар хатын-кызларының каһарманлык табигате бик борынгы заманнарда килә бит. Ире сугышта үлсә, аның өчен көрәшкә китүе... Мәгүбә Сыртланованың Бөек Ватан сугышында 782 хәрби очыш ясап каһарманлык яулавы... Хәзерге вакытта мең-мең-мең татар хатын-кызларының авыр, җаваплы, четерекле хезмәттә эшләве... Әдәплелек, шәфкатьлелек, инсафлылык, сабырлык, түземлелекнең матур үрнәкләрен дә күрсәтә ич татар хатын-кызлары! Шагыйрь-публицистың бу мәсьаләгә махсус тукталуы юкка гына түгелдер.

"Стиль—язучының дөньяга карашын чагылдыру системасы", дип тә сөйләшәбез. Чыннан да, язучының дөньяга карашы, эстетик идеалы, ил, халык, милләт мәнфәгатьләре белән яшәве аның хис-акылының йөз жәмәгәтчелек алдында сөйләгән, йөз каләм очыннан кәгазьгә төшкән сүз гәүһәрләрендә чагылдырыла бит. Мәгәр дөньяга караш, эстетик идеал, акыл-хисләр тирәнлегә күз белән күктән йолдыз чүпләп йөрәп кенә барлыкка килми. Роберт Мөгаллим улы Миннуллин—хәер Татарстан Дәүләт Советы Рәисе урынбасары. Бу вазыйфаның никадәр җаваплы, җитди, аң-акыл, хис-тойгы синтезы сорый торган хезмәт икәнлеген һәркем яхшы аңтый. Аның жәмәгәтчелек-гавам алдында сөйләгәннәре, шулар хакында язып чыкканнары зур проблемалы, тирән уйланылган, ил-халык язмышына, яшәешкә, киләчәк идеалларга бәйләнешле була. Моңы "Телгә дигән акча кая киткән?", "Милли репертуар кирәк!", "Телсез татар кемгә кирәк?" (Татарстан Дәүләт Советы сессиясендә ясалган чыгышлар), "Тел безне берләштерергә тиеш!" (II Бөтендөнья татар конгрессында ясалган чыгыш), "Аралар якын икән!" (Төркия белән бәйләнеш), "Ташлы Кавал берәү генә!" (Татарстандагы Биектау районының "Юлдаш" күмәк хужалыгының үзәге урнашкан гади генә бер авыл турында), "Зәңгәр экран нигә соры?", "Татар барып карамый ышанмый" (Әзербайжанга сәяхәт) кебек мәкалә-язмалары да раслап тора. Китапның публицистика бүлегә "Өлешемә тигән Илешем!" дигән язма белән тәмамлана: "Бу дөняйаның иң матур бер төбәге—Илештер! Иң кайнар кояш, иң якты ай, иң серле йолдызлар Илеш өстендә генә янадыр! Дөньядагы иң сылу кызлар, иң батыр егетләр Илештә генә үсәдер! Жир йөзүдәге иң зигән, уңган, иң сабыр һәм игелекле кешеләр, мөгаен, Илештә генәдер!" Бу сүzlәр халыкның: "Һәр сандугач үз оясын мактап сайрый",—дип әйтүе генә түгел. Шигъриятендә дә, публицистикасында да туган жиренә карата кешеләр күңелендә зур мәхәббәт уята каләм остасы. Димәк, аның эстетик идеалы тирән, шәфкәтле, мөбарәкле, шифалы.

Сүз азагында әлеге "Акыл һәм хис дулкыны" дигәнгә янә әйләнеп кайтасы килә.

Шактый еллар элек берәү күренекле шагыйрьләренә публицистика белән шөгыльләнәргә өндәп язган иде. Бу юка гына түгелдер. Артык "коры" мәкаләләр, гәрчә аң-акылга теге яки бу дәрәжәдә тәсир итсәләр дә, укучыны дулкынландырмый. Мин үзем, мәсәлән, соңгы вакытта кайберәүләрнең хис-тойгы яки эмоцияне инкарь итүләре белән килешмим. Дөнья бит үзе даими рәвештә дулкын эчендә яши! Акыл белән эш иткәндә дә хис дулкынына киртә тотарга ярамый. Һәм, киресенчә, хис-тойгы дулкыны акылны да таләп итә. Моңы аңламау күп очракта ил түрәндә утырган патшаларны да ялгыштыра. Ф. Достоевскийча әйтсәк: "Зур фикерләр зур акылдан гына түгел, зур хис-тойгыдан да туа". "Акыл һәм хис дулкыны" дигәнем шулдың иңдә ул. Публицистның дөнья-галәм дулкынына камил акыл, тирән хис-тойгы дулкыны белән керүе, Тукай әйтмешли, кирәкле шәйдер. Минемчә, талантлы шагыйрь Роберт Миннуллин бу публицистик язмаларда шунның матур үрнәген күрсәтә. Иншалла! Әлеге изге эшкә ул киләчәктә дә дәвам итәр! "Шагыйрь генә булып калмадым..." дигән икән, дәвам итәргә тиеш тә.

Корбан калыңлыгы бу китапта "Әдәби тәнкыйть" бүлгәе дә бар. Анда да автор жигдәи проблема белән эш итә. Мәкаләләренә аталышы ук раслап тора моны: "Киләчәк буын хакына", "Бала да—Кеше!", "Сөендерде дә, көендерде дә", "Нәрсә булды безгә?", "Балачактан башланьрга тиеш!", "Балалар дөньясы".

Өчтенче бүлек "Ижат портретлары, әдәби эскизлар" дип атала. Кемнәр турында гына юк анда: Муса Жалил, Сибгат Хәким, Гомәр Бәширов, Илдар Юзеев, Туфан Миннуллин, Әхмәт Исхак, Мөхәммәт Мәһдиев, Әнгам Атнабаев... Кыскасы, алтмышлап каләм осталарының портретлары!

Дүртенче бүлек—"Рецензияләр, уйланулар, мәкаләләр". Болары да—егермедән артык. Һәрберсендә бер проблема: "Шагыйрьнең офыгы", "Яшылек урамына чакыру", "Заман сурәтләре" һ. б.

Әйе, сүз нуры көчле Роберт Миннуллин публицистикасында. Янә кабатлыык, ул аң-акыл, хис-тойгы нуры белән кәрәхли фикерен. Сүләренә күнел сандыгыннан гына түгел, йөрәк төпкеленнән дә ала. Гади генә сүләрдә фикер сөйкемелеге тантана итә. Фикерләр, әгәр кирәк икән, сурәтләү-тасвирлау чаралары, шигъри бизәкләр белән нәкышлана.

Суфиян ПОВАРИСОВ,
филология фәннәре докторы.

«Казан утлары» елъязмасы

60 ел элек (1943) "Совет әдәбияты" журналында Мирсәй Әмирнең "Мөстәкыйи карт йокысы" хикәясә дөнья күргән.

55 ел элек (1948) "Совет әдәбияты" журналында Кави Нәжминнең "Язгы жыллар" романының дөвәмы чыккан.

50 ел элек (1953) "Совет әдәбияты" журналында Мирсәй Әмирнең "Ялантау кешеләре" романы басыла башлаган.

45 ел элек (1958) "Совет әдәбияты" журналында Әмирхан Еникинең "Йөрәк сере" повесте укучыларга барып ирешкән.

КАШКА ТӘКӘМЕ, КӘЖӘ ТӘКӘСЕМЕ?

Гаиләбезгә “Казан утлары” журналы күптәннән, үзгә исемле чорыннан бирле килә. Ул шулай озақ дәверләр йортыбызга яктылык ташый, хакыйкәткә тугъры булырга өнди, яманлык белән килешмәскә өйрәтә алдагы көнгә өмет уята. Аның белән киләчәктә дә аерылып исәбем юк, әмма, укучы буларак, журналга, авторларга кайбер фикерләремне житкерәсем килә. Ник дисән, “клиент, кулланучы һәрвакыт хаклы” дигән кагыйдәне сәүдәгәр, житештерүче, хезмәт күрсәтүче рияданмы-ихлас-танмы—таный, ә әдәби продукцияне ил табынына куючы санга сукмый гына түгел, матбугатта буза куптара, укучысын шәхси дошманы санап, үтерәм-бетерәм дип, чәч туздырып, күз тондырып арт сабагын укытырга алына. Төнкыйтьче штатындагылар, үзләре дә язучылар берлеге әгъзасы буларак, корпоратив мәнфәгатьләренә күздә тотып ахры, төнкыйть исеме астында асылда мактау, яшерен рекламалау белән мәшгуль. Ә укучы төнкыйтьләсә аны нинди язмыш көткәнән әзрәк өйттек шикелле. Нәтижәдә алегә ижатчы үзенәң укучысын, шул укучысының якыннарын бөтенләйгә югалтып кына калмый, бик күпләр алегә ижатка мәйдан биргән журналдан яки гәзетадан жаннары-тәннәре белән баш тарта.

Мәгълүм ки, система эшләсән өчен элементнән ике яклы булуы шарт. СССР, КПССлар жимерелүнен төп шарты, кем нәрсә генә димәсән, ике яклы реаль элементнән булмавында, төкәнүендә иде. Газета-журналларның тираж югалтулары артында, әлбәттә сәбәпләр бик күп, әмма иң житдиә—реаль төнкыйть булмау нәтижәсендә сыйфатның начараюы!

Сүзне журналда быел дөнья күргән әсәрләрдән башламакчымын. Әлбәттә мин ахырына кадәр укып чыгарлык, ягъни чагыштырмача ярыйсы әсәрләр турында гына сүз алып барырга теләм.

Әсгать Салахнең камил тел белән, мавыктыргыч итеп язылган “Каеннар юлы” повесте укучыны бөтереп алып кереп китә. Әгәр тимерче Сафуан һәм Микулай хатыны Сандра арасындагы мәхәббәт, артык озакка сузылмый, трагик чишелештә төкәнсә чөнки фронтовик Микулай, тыл күсесе чатан Сафуанны үзен гарипләгән фашист белән бер күрергә тиеш иде шикелле, әсәр, минем карашымча, мөкәммәллеккә ирешер иде. Ә автор бәяһиндә Сандра Сафуаннан ике бала алып кайта. Микулай моны белә һәм хатыны сүзен тыңлап, “бажасы” Сафуанга өйлек агач бира Урлап бүләк итә торгандыр инде ул аны. Әгәр шушы гамәл өчен Микулай жинаять җаваплылыгына тартылса да, бу повестьта, кешегә санап теләктәшлек итәрлек бер герой булыр иде әле.

Әсәрдә әсәрләндерерлек хәлләр шактый. Сандра—Сафуан башлап жибәргән уйнашны, балигъ булмаган Гөлмәрфуга белән Минзәки, кырга чыгып та, мунчага барып та дәвам итә. Шул Гөлмәрфуга, үскәч, Сафуанга кияүгә чыгып, кыз бала алып кайта. Менә берзаман ерактан Минзәки кайтып төшә һәм Гөлмәрфуга моның белән янә мунча кера ә берничә көннән, ирен һәм кызын ташлап, Минзәкигә ияреп чыгып китә. Янә килеп автор, пионер лагерьларында өлгергәнрәк малайларның, кызларның “каймагын алуларын” бәян итә. Ә азалтарак Сафуанның, кем кулыннан тотса шуңа ияреп китә торган искиткеч чибәр кызы Даима сахрага чыгып Микулай һәм Сандра үстергән абыйсы—Данил белән кавыша. Сандра серне, ягъни Данилнең аңа абый булуын Даимәгә чишә. Ахырдан, кызлар мәсьаләсендә тәҗрибәле Данил икенче бер өйбәт кыз табып, бәхетле була, ә Даимә ник болай булдым икән дип уйларга бирелә. Күренә ки, әсәр пикант вакыйгаларга ярлы түгел. Геройлар инстинкт ихтыярында... Әмма кеше дигән жан иясенә интеллект та хас булырга тиеш түгел микән? Әгәр әсәр азагында берәүсә Сафуаннар авылына юл сорап, икенче берәү:

—Нәрсә калган анда сиңа. Анда бит ике кешенәң берсе дебил, суында нәрсәдер бар бугай,—дисә әсәр логик бөтенлеккә әзмә-күпме юл сабыр иде... Чөнки, сөяркәсә өчен каравылчы иреннән өйлек агач сораучы Сандраны да, хатыны сүзен тыңлап, “бажасына” агач биргән Микулайны да, аны СанDRAM бүлгәе дип, куанып кабул иткән Сафуанның да гамәлен бүтәнчә ни дип бәйләргә? Ни ислам, ни христиан, ни коммунизм төзүче әхлагынан тулаем азат, тотнаксыз өлкәннәрнең һәм балаларның кыланмыш-ларын тагын нәрсә дип аклап була? Шаккаткыч хәл, геройларга гадәти көнкүреш әхлагы

да ят... Әллә мин, наданлыгым сәбәпле, заманча әдәби әсәрнең нинди булырга тиешлеген аңлап житкermимме? Балки бу әсәр, татар өчен яңа жанр, порнофильмга нигез булырга яраклы беренче карлыгачтыр? Шунысы ярылып ята, авторга Сафуан кадерле, ул аны ярата һәм ничек кирәк алай аклый һәм яклый, әйбәт кеше дип тәкъдим итә Гәрчә әсәрдәге фактлар моның киресен расласа да...

Мансур Вәли-Баржылының "Идел Яры" (Яшылеккә сәяхәт)ен укыганда саф сулы чишмәгә юлыккандай буласың. Әдип Маликовның "Тылсымлы хатлар"ыннан соң күнел мондый пакълек-сафлыкны тансыклаган иде. Әмма автобиографик дулкында язылган күпчелек әсәрләргә хас урта кимчелектән Мансур әфенде дә котыла алмаган. Ул да төп героен судан ак, сәттен пакъ дип ышандырмакчы. Әмма әсәрдәге фактлар аның дәлилләре белән каршылыкка керә Әйтик, герой сөйгәнә янына дип тулай торакка ике тапкыр килүендә ярын туры китерә алмый. Һәм бу герой өчен бик зур проблема булып чыга. Ә бит яраткан кешен янына йөз тапкыр бару да күп була алмый! Кыз үзе ятыннан мөмкин булган бар адымнарны ясап бетерә ә егеттән өйләнү хакында сүз чыкмый. Кызның яше бара, һәм үзенә карата шактый битараф егетен кисәтеп тормый гына бүтәнгә үзеннән өлкән кешегә кияүгә чыга. Ә егет булып йөрергә лимиты төкәнмәгән герой, үзен ташладылар дип саный. Егет бер хал, автор да шул фикердә Балкем, әсәрне "Пешмәгән егет" дип исемлисәдер? Ярны ятларга бирүне безнең бабайлар да хупламаган бит...

Татар укучысы тарафыннан ифрат жылы кабул ителгән, дөнья күрмәгән дөһамы китапханалардан таптырыла башлаган "Бөхетсезләр бөхетә" романында да (Фәт Садриев) андый чатаклык бар. Төп герой Сабитовны да яры ташлап, үзеннән өлкән кешегә кияүгә чыга.

Автор Сабитовны ярата, аны аклый. Әмма әсәрдә бәян ителгән фактлар, барысына да Сабитов үзе сәбәпче икәннен бәян итә Беренчедән, егетнең сөйгәнә белән очрашырга вакыт тапмавы. Кыз бит дингез уртасындагы таш манарада сак астында түгел... Ә эш сылтавы белән, үзенә кунакка килгән сөйгәнә күз уңыннан ычкындырып, беренче секретарының кабахәт малае золымында калдыруы, житмәсә кызы янында, шул аләм актыгына ялагайланып, "Бездә Ришатка карышмыйлар"—диюе генә дә аның кемлеген ачып сала... Боларның аерылышуына Сабитовның булачак хатыны да, башкалар да түгел, егет үзе сәбәпче ләбәсә. Шуны ни герой, ни автор танырга теләми...

Марат Әмирхановның "Тояк эсе" романы да мавыктыргыч. Әсәрнең төп героен Кашшаф, шулай ук, автор өчен шактый кадерле. Әмма ул ниндидер буынсыз шәхес. Хатыны аны исерек хәленнән файдаланып кочагына ала һәм бу аңа өйләнә... Ә хатыны көчле, үз дигәннен итә торганнардан, төп эшен ташлап бизнеска кереп китә һәм гаиләнен бюджетын ул кайгырта. Кашшаф, уңган һәм тугъры хатыны чит илдән сыртына салып товар ташыганда, эше белән бәйлә хатын белән мәхәббәт куерта. Автор фикеренчә—ул мәхәббәтнең үзе. Хыянәте фәш булгач, аны халәле ташлый һәм үзе дә түбәнлеккә төшә

Янә килеп сәяркәсә дә моны ташлап, Мефодий атлы бөмж белән кавыша. Ягъни бу бөндә алым саен ярларын ятларга бирүче. Әсәр азагында ул тоткан фәнни концепция, югары дәирәләр хәрхәфлыгы ярдәмендә өскә чыга, хатыны да моңа кайта... Балкем, автор һәм герой өчен фәндәге "жиңү" бик тө мөһимдер, әмма укучы күңелендә бу герой бер дә теләктәшлек уятмый... Әгәр әсәр азагында, фәнни эше барып чыгуга шатланып кайтып барышлый кемгәдер килеп бәрелеп, теге бөндә шактый төксә генә:

—Күзәнне ачыбрак йөр, фәләнбаш!—дип артыннан кычкырып калса, балкем, әсәр мантийкый бөтенлеккә якынаер иде.

Рәза Хәбибуллинаның "Яшылегем серләре" әсәре дә кызык һәм анда яңалык та бар. Автор төп герой Гөлчәчәктән бер карыш та ни югары, ни читкә тайпылмый яза. Хатын, законлы ирен тартып алмасыннар өчен, көрәшә һәм житди сынауларны уңышлы кичеп, жиңүгә ирешә... Авторны Ниязның ниләр уйлавы-кичерүе кызыксындырмый һәм төп геройның кылганнарын мәхәббәткә түгел, ә эләктергәнне ычкындырмау инстинктына бәйләп кенә аңлатып була. (Әсәр, ире хыянәтен күтәрә алмый, балаларын язмыш иркәнә калдырып үз-үзенә кул салган хатын турында мәгълүматтан башлана һәм Гөлчәчәк ысулы альтернатива буларак тәкъдим итә Минемчә үз-үзенә кул салуны берничек тө аклап булмый, һәм шундыйга сәләтле хатыннан вакытында араланган ир, балкем, дәрәс эшләгәндер...) Әгәр, әсәр азагында, әйтик, Иделдәге ак пароходтагы сәяхәтләре вакытында берәрсе Ниязга килеп.

—Алыгыз, кыйбат сорамайым, капса—ычкындырмый,—дип бульдог тәкъдим итсә һәм ир:

—Рәхмәт, миндә андый мал бар инде,—дип көрсенеп җавап күндерсә минем карашымча, әсәр бөтәер иде.

Талгат Галиуллинның “Төнге юллар” һәм Гөлчәчәк Галиеваның “Өзелгән өмет” әсәрләрендәге геройлар арасында да менә бу Кеше дип төртеп күрсәтерлекләре очрамый һәм авторлар андый максат та куймаган. Ирексездән “Казан утлары” элегрәк төкәдим иткән Рушад, Гата, Хәкимҗан (М. Мәһдиев); Сәйран Сәләхов, Максим Майнагашев, Марсель Ялчинский (Миргазиян Юныс) һәм башка бик күп каһарманнар сагындыра. Хәтта Мәхмүт ага Хәсәновның шөкәтсез Бичура әбие дә шул рәттә чөнки ул куәтле, көчле шәхес.

Әле күптән түгел генә белорус халкының улы, бөек әдип Василь Быков якты дөнья белән хушлашты. Ул үзенң геройларын яратам дип, бер дә аяп тормаган. “Алып балладасы”нда тоткынлыктан качып баручы Иван үзенә ияргән Джулияга башта суга, ә бер мәлне инде үзе биргән тужуркасын да салдыра, икмәкне дә үзе белән алып, кызны ташлап кита Әмма кире борылып килә чөнки исән калу инстинктын кешеләге жиңа Ә “Сотников” әсәрләндәге Рыбак? Аның сатлыкжанга әйләнүен автор ничек хал иткән?

Кем ничектер, укучы буларак, әдәби әсәрләрдән мин иң әүвәле Кеше—Каһарман элим, һәм шуны тапмый гажиз калам.

Әлбәтте журналга, мөхәрририяткә дә үпкәләп булмый, хәзинәдә барын чыгара алар әдәби табынга. Һәм кыйбла жуелмасын диптер, элегрәк дөнья күргән, татарның гүзал әсәрләрен биргәләп баралар. Әмма андый әдәпле ысул белән генә сыйфат өчен көрәш тиешле нәтиҗәләргә бирмәс шул...

Рөстәм ЗАРИПОВ.

КИЛӘСЕ САНДА УКЫГЫЗ

“Казан капкасын кыш жиле кага...”

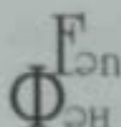
Мең тугыз йөз утыз жиденче елның егерме тугызынчы ноябре. Еракта уйнаклаган кызгылт таң нурлары офык түренә катлы-катлы өелгән кара-кучкыл тыгыз болытларны көчәнә-көчәнә ермачлап дөньяга яңа көн туып килүен хәбәр иттеләр. Кар сибәләп алды. Казан урамнары суыктан бөрешеп калган, әллә тагын кыш беренче мәртәбә килә бу жиргә—бөтен шөһәр көтелмәгән мөшкел хәлгә тарыгандай пошаманда иде.

Алемасов сәерсенүле карашын машина тәрәзәсеннән алмыйча шактый барды. Аның жанын нидер талкый, изә кебек. Шушы халәтенә җавап тапмый иде ул, югыйсә, әле берничә минут элек кенә барысы да әйбәт, барысы да тәртиптә иде бит. Иртәсә дә башка көннәрдәгедән әллә ни аерылып тормый иде. Көз белән кыш алышынган мәлләргә хас гадәти салкынча иртә. Көефне исә жен алыштырдымыни—кисәк кенә кара болыт сарды күнел күген. Каты авырудан айный алмый жөфаланучы бетәшкән карт та болай ук яшәү төмен жуймас”.

Күренекле язучы **Факил Сафинның “Саташып аткан таң”** романының өченче кисәге укучыларны миллионнарча кешеләрнең язмышы өстендә балта уйнаткан дәһишәтле утызынчы елларга алып кереп китә. Унынычы санда шулай ук язучы **Мәдинә Маликованың** кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләргә гажәеп җылы буяулар белән тасвирлаган **“Мендем биек тауларга”** исемле лирик повесте дөнья күрәчәк.

Шигърият сөючеләргә Әхсән Баян, Әхмәт Рәшит, Әдхәт Синугыл, Эльмира Шәрифуллина кебек шагыйрьләребезнең яңа әсәрләре белән очрашулар көтә. Журналның киләсе саны, гадәттәгечә, публицистика, әдәби тәнкыйть, фән, тарих һәм башка тармакларны киң колачлый. Байтак еллар төрле шәрәкь илләрендәге илчелекләрдә хезмәт куйган якташыбыз **Йолдыз Хәлиуллинның “Дипломат язмалары”** дигән күләмле язмасы, мәсәлән, укучыларны алтмышынчы-җитмешенче елларда Совет иле алып барган четерекле дипломатик мөнәсәбәтләр белән таныштырыр.

Киләсе санда шулай ук юмор-сатира сәхифәсе урын алып, иҗтимагый-мәдәни тормышыбыздагы яңалыклар киң яктыртылып дип көтелә.

ИШӘЛЕ АВЫЛЫ ЖЫРЛАРЫ ТУРЫНДА

Татар халкынын үзенчәлекле һәм фәнни яктан караганда бай тарихлы этнографик төркемнәреннән берсе—керәшеннәр. Аларнын килеп чыгышы, этник формалашуында катнашкан компонентлар турындагы мәсьәләләргә чишелеш тапкан дип әйтеп булмый әле. Бу сорауларга төрле галимнәр бик күптәннән игътибар итеп килгәннәр. Керәшеннәргә тарихы, теле, гореф-гадәтләре, тормыш-көн күрешләре, авыз ижаты турында шактый хезмәтләр язылган. Шуна да карамастан, аларнын рухи байлыгы, авыз ижаты жәүһәрләре әле һаман да безне сокландыра.

Керәшеннәргә сөйләшүләрендә, гореф-гадәтләрендә дә үзенчәлекле күренешләр яшәп килә. Алар борынгы киём-салымнарын, бизәнү әйберләрен саклап калганнар. Болар барысы да керәшеннәргә үзләренә генә түгел, ә бөтен татар халкынын тарихын ачыкларга ярдәм итәләр. Бу күзлектән караганда, керәшеннәргә рухи культурасы да, һичшиксез, игътибар үзгәргәндә булырга тиеш.

Безгә үз вакытында Чистай районынын Ишәле авылында булырга туры килгән иде. Авылнын тарихы, истәлекләре, халыкнын килеп чыгышы турында кызыклы риваятьләр язып алдык. Һәм иң әһәмиятлесе, авыл халкынын күнелендә бик күп жырлар сакланып килүен күрдөк. Язып алынган жырларда жанр төреләгә аеруча игътибарга лаек.

Сөйләүләренә караганда, бу авылга башта Ишкенәй исемле бер чуаш кешесе килеп утырган, авыл исеме дә шуннан Ишәле булып калган. Бу тирәдәге авылларнын тарихы һәм халыкларнын яшәеш-көн күреше хакында Александр Иванович Васильев исә түбәндәгеләргә сөйләде (кадерле укучым, бу очракта бәничынын тел-логаты үзенчәлегенә игътибар итсәң иде).

—Иң алдан ук чуаш бабай килеп утырган Ишкенәй дигән, шуннан калган Ишәле дигән сүз. Татарлар Актау (авыл исеме) төбеннән килгәннәр ахыры исә. Безнең үзебезнең дә тутаннар бар ыйы Актауда. Безнең мында терле жактан жыйылган халык, урыслар да бар ийе, алар сонарак килгәннәр. Тимерче бабай килгән (урас). Чуашлар алар мында килгәч чукуынган булырга кирәк, безнең мында чукуынмаган чуашлар да бар. Кызыл су авылы, Саутачнын йартысы чукуынган чуаш, жартысы чукуынмаган. Берсен тагын Углаш дип жергәләр, Атлашкино ул. Тимеразек зур укыган кеше, шул чукуынмаган чуаш. Чуаш Жантанда (Чуаш Ялтанында; автор искәртмәсе—Д. Р.) бер бабай бар, метрикәсе бар әле анын, “некрещонный” дип жазылган. Бездән бер пачулкы айрылып чыккан Зирекле дигән, урман төбәндә генә ул. Мен тугыз йөз унберенче жыллардук чыккан. Чукуынмаган чуашларнын дине дә башка, бәйрәмнәре дә башка. Паскылары барыбер бар, бер өч кенә көн алдарак безнең олы көннән. Бездәгечә тегел, чиркәүгә жермиләр. Кайадыр кырга чыгып укыйлар алар бәйрәмнәрен. Аларнын исемнәре дә безгә окшамый, дин китабында да жук. Безнеке бит чиркәүдә исемнеке бар. Йәләнтәй дигән ирләр исеме бар анда: Мигәдәр, Анска, Йаку, Силагур. Анын кызы чиркәүгә барган, тырмышка чыккан, утчестывосын әйткән дә, бер нигә дә килми икән, кенәгәдә дә жук икән. Симудла, Миндыбай, Пимулла, Жармук, Иләндүк, Микер, Кычык, Жәнтәй, Ишкенәй, Эрнук. Кыз-катыннары Майраби, Минсылу, Синәслу, Чагак (чагак сайыскан дигән сүз), Минниса, Миннебикә, Әрнәби. Жирне жыл сайын бүлгәннәр. Кайан чыга, шуннан биргәннәр. Чуаш белән керәшеннәр жире бергә булган. Иген, терлек, урманны кискәннәр, аннан төпләгәннәр, жир жасаганнар. Безнең жылганын исеме дә Зирекле икән, жылга башында гөл усеб утыра икән. Вәт мана шуннан

калган инде безнең жылганың исеме. Кирәмәт эт урында булган, мынысын Түбән Кирәмәт дибез, аннан берәз китеп Урта Кирәмәт асты, Зирекле авылы йанында эченче Кирәмәт Асты, ансы самай кирәмәт асты инде”.

Авылда изгеләр чишмәсе турындагы риваять бик кызыклы. Ул чишмә изгеләр өсте дип атала. Янгыр озак яумый торса, янгыр боткасы пешереп сулар сибешү гадәте бар. Алар турында болайрак сөйләләр.

Изгеләр өсте

“Изгеләр өсте диләр шул жирне, шул келүчнә (*ключ—чишмә*). Жиде кызны тереләй күмгәннәр. Бер Бүләр байарында жалчыда булганнар алар. Элекедән бит инде ул. Жир селкенеп тырган ди шул төштә аларны күмгәчтен. Тишмәсе (чишмәсе) зур, крус куйган ийе. Шунда күлмәкләр, жаулыклар жаналарны элә торган ийек, Ларийан дигән кеше шул тишмәнәң будкаларын жимерткән ийе. Төнәннән бөтен кешкенни (өзлексез) су агып торды анын. Киредән шул келүчкә барып бетенесен булдырды. Тимер тагараklar куйдырган. Чишмәдән су агып тыра шаулап. Шуннан ул кеше терелгән. Шушы эшен эшли башлагачтын ук сәләмәтләнә башлаган ул. Ычайаклар куйган анда, терлекләр суйалар, учак жагар эчен эчайаклар куйган. Терлек суйгач, тунар эчен тийәкләр жасап куйган. Шунда пешереп ашап, чәйләр эчеп. Мона мин дә дүрт жыл бер уңгайлы бардым, халем жинелрәккә китте. Шул тишмәнәң файдасын күрәм”.

Тормыш-көн күреш мәшәкатләре турында сөйләгәндә, әлбәттә, бала үстерү белән бәйлә булган һәртөрле ырымнар, ышануларга да игътибар итәргә кирәк. Мәсалән, М. Я. Васильева безгә түбәндәгеләрне сөйләп күрсәтте.

Бала үстергәндә

“Читкә киттек чикләвек кыймагы ашарга. Без ун симийәйек, умберенчегә Маржа туды. Ул багытта кабык бишек, салам түшәк, кечкенә арбанын кимәсе бар ийе. Авырды. Авырса, бездә им-том итәләр, өшкерәләр. Эч тәрәз күзеннән ала, эч эстәл пычмагын, ишек тыткасын жебетеп аладырийе, пич каршыларын жебетеп, өшкерәләр, шуларны чайкап эчерәләр. Теленә ак төшсә, чыпчык бугын жебетеп эчерәләр, бетәдер ийе. Тел кереше була балаларда, телен алга чыгара алмый. Имәлмәгәч тел керешен кистерәләр, аны кисүчәсе бар. Кайсы сакау “р”не әйтә алмый, кайсы дыдык (тотлыга торган) була, минекеләр чатыртап сийләштеләр. Кайсы-берсе аякка йөри алмый, кырсагы күпкән була. Пичтән әпәй чыга. Шул баланы әпәй керәгенә утыртып, бәйләп пичкә тыгыб алалар. Карач баласын тыгыб алдылар шулай, мин әле дә беләм әле, аякланды. Картлар имә гел, барыбер килеп барган. Кызамык бар ийе. Кызамыкка бишеккә кызыл жабалар күзе чагылмаска. Мөшкәчле була тагы, аны да карчыклар имләгән. Бүсерле булса, бүсер ташы эчерүче бар ийе, теле булгандыр инде, теле булмаса килешмәс ийе. Әле минем игезәкләрнең сынары каникулга кайтып кызамык чыгарды. Кызның күзендә кызарып калды. Кызамык анасы шунда булгандыр. Кызыл тавык суйдык, кызамык чыгаргач шулай суйдырталар инде, малай булса кызыл әтәч суйалар, кызга кызыл тавык.

Авылның тарихы, андагы төрле йолаларның башкарылуы турындагы риваятьләр шушы халыкның тормыш-көн күрешен, аның үзенчәлекле якларын ачыграк күз алдына китерергә ярдәм итә. Халыкның тормышын, аның күнелен төрле яклап өйрәнгәндә генә без аларның рухын янартырлык, бастырлык тәкъдимнәр бирә алырбыз.

Әлбәттә, безне аеруча кызыксындырганы Ишәле авылы халкында сакланып килә торган фольклор әсәрләре иде. Жырлар халык күнеленен көзгесә бит алар. Аларда халыкның моңы, сагышы, кайгы-хәсрәте көйгә салына, көчле мәхәббәт хисен кичерә белүләре жырлана, эстетик идеаллары чагылыш таба.

Шунысы характерлы, жыр Ишәле халкының көндәлек юлдашы кебек. Бөтен эшләр, бөтен вакыйгалар жыр белән үрелгән аларда. Көндәлек тормышта башкарыла торган төрлө-төрлө эшләр барысы да жыр катнашында бара дисәк тә ялгыш булмас.

Безнен тарафтан язып алынган жырларны шартлы рәвештә берничә төркемгә бүлүгә мөмкин.

Туй жырлары иң зур төркемне тәшкил итә. Кыз бирү, малай өйләндерү ул кемнен дә булса берәүнен шәхси тормышында иң әһәмиятле, иң җаваплы акт булып тора. Алай гына да түгел, килең төшерү бөтен бер кавем-кабилә өчен зур вакыйга. Үзенең әһәмиятлелеге ягыннан туй ижтимагый акт дәрәжәсенә күтәрелә. Менә шуна күрә дә туй уздыру гаять мөһим эш. Аның үзенең традицион алымнары формалашкан. Туй белән бәйлә горәф-гадәтләргә аеруча зур игътибар бирелә, тормыш агышында аларга бигрәк тә җитди карыйлар. Шунлыктан, горәф-гадәтләргә тотрыктылык хас, аларда хәтта безнең бик борыңгы бабаларыбызның тормыш итү рәвешенә ишарә ясый торган элементлар да сакланып килергә мөмкин. Кайбер туй ритуалларының жырлы спектакль төсен алуы бәлки шундыйлардан берседер.

Туй жырлары бөтен татар халкына хас. Безгә аларны төрлө төбәкләрдән язып алырга туры килде. Әмма Ишәле авылы туге жырлар белән башкарыла торган күренешләр циклын аеруча нык хәтерләтә. Ишәле авылы халкы туй турында менә ничек сөйли.

“Туйлар бит баштан ничек? Кызны пирый кайсы авылдан алырга диләр. Баераклар баеракны эзли. Кызны алырга булсалар, нәселләренә әйтәләр. Кызны кыяматлыкка апкайталар. Винчайт итәләр. Кыяматлык жортына кыз алырга киләләр. Кызны баш бәйләтә (кызлар баш киemen хатыннар баш киemenә алмаштыру) дә түшәк җәймәсә белән бөркәндерә баш бәйләгәч кыяматлык жортында. Жегет нәселен җыеп, әзерләнеп тора. Жәш киленне төп кодага—жегет жортына апкиләләр. Олы кода жорты санала ул. Кыз жагындагылар жырлап киләләр, түшәк чанасы үенә, ястыгы-сандыгы үенә. Кызның энесә була. Утырып килә ул түшәк чанасында. Хәер киләләр шынгырдап, урам өйләнәләр. Капкасын ачып куйган. Туй кодачалары ат белән ишек алдына керәләр. Йәш киленне, ишек төбенә тун җәйгән, шунда бастыралар, кыяматлык жырлай:

Иртән тордым, кич утырдым,
Фырансуе күлмәк бетердем;
Кыдагы, канатым, чык карышы,
Килең канатыңны китердем.

Кыдагы чыкмый. Кийаматлык тагы жырлай:

Кара урманнары уртасы,
Сары майларның туртасы;
Кыдагы канатым әле дә чыкмый,
Әллә пешмәгәнме буткасы.

Кыдагы ызнай чыкмый:

Судар-ла ага челтерәп,
Су эсләре жапырак;
Кыдагы канатым әле дә чыкмый,
Тунып та беттег инде калтырап.

Әпәй белә, май белә кыдагы чыга:

Жулның ди буйлары әйлә тал чыбык,
Килгәндер атларыгыз талчыгып;
Без бит сезне генә көтеп тә алдык,
Капка тебенә чыгып, талчыгып.

Яки:

Сызыранның тигермәннәре
Әйләнәдер лә кичкә жыл белән;
Кыда-кыдагылар килергә булгач,
Без кетеп алдык бетеп ил белән.

Май бер жомарлык. Чыга да кыйаматлык шул әпәйне башлаб ала да жегеткә дә, киленгә дә каптыра. Кыдагы кереп китә икмәге белә. Кыйаматлык жәш киленне житәкләп алып керә почмакка. Кыз йанына утыручылар бар, икәүме, өчәүме, тутаннарының кызлары. Әле кийәү жегете түшәк чанасы сатуларга тотына, бәйә куйа, бу нәстәсе шул бәйә, бу нәстәсе шул бәйә. Бакырны куйа, көмешне куйа. Сыраганын бирә бара. Кажнийыннан акча ала, тунымы, чикмәнеме, батинкасымы, кийез итегесеме, бар да бар. Сандыгын ийгә алып керәләр, малайның үзенә акчасын сатулаша. Берсе сатулады да бер дистә кыз да сорый. Безнең дәдәй кийәү жегете ийе. Дәдәй камчысы белә кызларны куып китерде дебердәттереп, зерә кызыг ул туй. Сандыг эстенә кыз жингәсе менеб утыра, тагы акча сорый. Ийнең эчендә кыругум баулар жибәргән әрбирләргә эләр. Салпитмы, чаршаумы, селгеме. Мендәр тышысы, эскәтерләр, аш йаулыгы диләр аны. Казер кыз жингәсе әйбер элә. Ала берсен дә бийи. Чий кирәк, дип. Мона чий, ди, кийәү жегете, камчы белән китереп суга, акча бирә, акча бирмәсә элми тора. Бер әйберсен ала да мона кемеш чий, кемеш чий, ди, бакыр чий түзми мынарга, ди. Кемеш акча бирә, аннар гына элә. Анарга нәрәтене үтәдең дип сыра бирәләр ийе, морсала диләр ийе аны. Жырлашалар кыдачалар:

Ай-гай, илдек без, илдек без,
Агиделләр кичеп килдек без.
Иделләргә кичеп, жулда кунып,
Без кыз затыр өчен килдек без.

Капкадан кергәндүк олы кыдага жырлап киләләр:

Биекәй тауның башында
Мыжылдыйдыр байның кортлары;
Алтын гына капка, көмеш кийма,
Шушымыни кыда жырлар.

Туй кыдачалары чанадан төшәләр дә:

Ач ишекәйеннен келәсен	Бачкычыгыз бийик менәргә,
Без киләселәргә беләсен,	Ишекләрегез кыйык керергә.
Без киләселәргә беләсен дә,	Тырмашыгыз әйләр купис тырмашы,
Күз асыннан карап келәсен.	Эсмит итә алмийм керергә.

Туй кыдачалары, кыз йанына утыручылар түргә кереп утыралар. Аларга жырлайлар:

Ай-гай атыгыз арыккан,
Кызларыгыз карый жарыктан.
Карамаслар ийе жарыктан,
Кийәү күрер эчен зарыккан.

Кызларга тагын жырлайлар:

Утыра ди, казлар утыра,	Ай-гай, ушарбыз, ай, ушарбыз,
Ойасын мамык белә тутыра.	Ике жулны бергә кушарбыз.
Озата килгән кызларыгыз,	Кийәүгә китмәгән кызларны
Сәке башында жырлап утыра.	Дунгыз көтүенә кушарбыз.

Болар ыспурлашып жырлый торган жырлар, кайсы жак жинә, тыпырдашып жырлайлар.

Өстәл артына утыргач, туй мәжлесен мондый жыр белән башлайлар:

Ишәле сулары, ай, тирәндер,	Әй, ашлайык, ашлайык,
Тирән жиргенәйләре билдәндер;	Ашламаган жирләргә ашлайык;
Жырны башлаулары, әй, лә бездәндер,	Ике жәш жерәк бергә дә кушылган,
Күтәрәб алулары сездәндер.	Инде туйларын гына башлайык.

Аннан соң кода-кодагыйларга багышланган жырлар башкарыла:

Минем алкаларым алты талир,
Анын алтысы да бер манир;
Сезне лә безгә, безне лә сезгә
Сөеп кушкан икән, әй, калир!

Су ди буйларында жергән нә чакта
Айакайлары таймас булсайы;
Ике балаларны бергә куштык,
Җич айырылмасларга булсайы.

Чаналарны ватып мынча жаксан,
Йәмне була бит анын кызымы.
Жегетебез алган, кызыбыз барган.
Безгә калган бит аның кызыгы.

Сары майлар куштым мин нә туртага,
Арпа ярмасы куштым бодайга;
Бу кеннәр дей килгәч безләр дә шекер,
Эшләребез дей китте унайга.

Ак ти кайынарнын тузларын салдым
Сизыранский кызыл дегеткәй;
Безди кызыбызны сезгә лә бирдек
Афисәрләр дей кебек жегеткәй.

Сызгыра йылан, әй сызгыра,
Сызламыкта сары бакы чен.
Кыда-кыдагыйлар, сезгә әйтәм
Ташлашмыйык алла хақы чен.

Ишекләрем ачтым көн күрдәм,
Төразаләрем ачтым гел күрдәм.
Сез кыдаларыма килеп кергәч,
Туй күтәрәлмәслык сый күрдәм.

Чалгылардин пычак мин жасаттым
Мәчет башкайларын сырларга,
Сездәй кыдагыйлар килеп кергәч,
Матур жырлар кирәк жырларга.

Туй алып баручы затларнын да үз жырлары бар. Аргыш жыры:

Кырларга чыктым, кыргый аттым,
Элгәрә микән сабан ашлыгы,
Айагымы тибеп жырлайым,
Мин бит шушы туйларнын башлыгы.

Егет жингәсә:

Ике генә чибәр ураklar ура,
Сул беләкәндә дә жинсәсә.
Айагымы тибеп жырлап та жибәрәм
Мин бит йөгет жингәсә.

Яшь киленнен битен ачу да жырлар белән түбәндәгечә башкарыла.

“Эстәл арасына утыралар бар да. Аш-суларын бирәләр, аннары жәш киленне ачтыралар, шулай бит. Казер жәш килен пычмакта, жәймәсен беркәнтән көйе эстәл каршына чыгарып бастыралар. Жегетнен энесе бар, анарга кулына ике уклау бирәләр, казер шуны ачарга кушалар. Тегендә жәш киленне чыгаргынчы жырлайлар.

Күк күтәрченнәрнен иләр айагы,
Зәңгәр муллаларнын ла тайагы.
Эләмәдек тә, сырамадык та,
Аксак тегел микән нә айагы.

Менә шулай жырлайлар. Казер ача ике уклау белә шулайтеп. Күреге, күреге, аксак тегелме, сукур тегелме, ди-ди. Күрсәтми үзе битен. Аннары тагы “аксак тегелме, сукур тегелме, күреге, күреге” дип тагы төшерә, күрсәтми битен. Аннары эченгә тагы шулай иттереп ача да, башын ук каплап куйа да жәш килен жегереп кереп китә бүлмәгә. Аксак та тегел, сукур да тегел, күреп калалар. Кызыклар кылындыралар. Ул мына сәхнәгә шул фурмыны куйып күрсәтсән ул бик кызык, бик матур килеп чыга. Безнен керәшен туйлары бик матур булган. Атлар белән кынгыраулар тагын чынгыр-чынгыр ничек кенә килгәннәр әле. Жингине сың безгә шулай алып чыктылар да. Барук түтийен Санугы ачты, безнен Павал дәдәйнен катыны. Безнен селәшкәннәр дә йазылып барамы сың? Биг әйбәт, йазылсын. Жәш киленне аннары бит әле сийләштерә тагын. Ансы да бар бит әле. Туй узгач”...

“Жәш килен салмасы” дип атала. Кайчан салсан да жарый инде жәш килен салмасын:

Кызарып та кыйаш чыккан да чакта
Телке кетүләре лә көтәбез;
Безнен әзрәк бүләкләребез бар,
Сездән төрилкалар да көтәбез.

Бадийаннар салдым акмаска,
Каләмперләр дә салдым батмаска;
Бу ди бүләкләрне без салабыз
Жанадан илебегә кайтмаска.

Хазер тарилка чыгара шуларны салырга жегет анасы. Ит куйалар. Алдан жегет жаклары сала. Аннары сын кыз жаклары, шунда бар да бүләкләрен тәлинкәгә куйалар. Жәш килен салмасы диләр инде аны. Аннан сын кыз анасы жегет жагына бирнә бирә. Бирнәне бит инде алдан кыдаларга бирәләр, ылы кешеләргә. Кийәмәтлыкка бирәләр. Күлмәк бирәләрме инде, жаулык белән селгеме бирә, кемнен халә ничег инде, парлап бирәләр барына да. Анда жырлап-жырлап алалар бүләк бирүчеләргә.

Аннары кызлар жаклары жырлап жибәрә:

Ачылмаган кибет ачыла,
Башларыгызга бирнә жабыла.
Нишләп жатасың бай улы,
Башларыгызга дәүләт жава ла.

Анда күп салалар, күлмәк, кайсы тавар сала:

Сездән алган бирнәләрне	Наратлар да белән чыршыны
Машиналарга салып жөйләрбез.	Чистай мишшәннәре тарттырсын.
Сездән күргән сый хөрмәтне	Безне былай зурлавыгыз эчен
Илләребездә кайткач сөйләрбез.	Кыдай дәүләтегезне арттырсын.

Аннары жәш килен белән жәш кийәүгә тыттыралар аны.

“Гүчтинәч тураганда жырлый тырган жырлар бар да калды. Айырым гына әйтәгез. Кажер чумадан белән гүчтинәчне чыгарасың, кыдалар гүчтинәче. Аргыш турың инде аны гүчтинәчне:

Ике генә кара атыгыз,
Аның берсен безгә сатыгыз,
Бу кадәре күп гүчтинәчне
Ничек тартып килде атыгыз.

Аннары теге жаклар жырлай инде аларга каршы:

Кыр казлары ычкан чакта
Алдан ыча аның аклары.
Ни хәдәре гыруз тейәсән дә,
Шәп тарта бит кыданың атлары.

Аннары тыгынасын инде ачарга, сырыйсын ачкыч. Чумадан ачкычы. Ачал-мыйбыз дийеп:

Йана гына салган гүрничәмнен
Бийек кенә икән баскычы.
Бу чумаданнары без ачалмыйбыз,
Кемдә икән мынын ачкычы.

Аннан инде бирә сина, нәрсә дә булса бүләк бирә. Казер үлчәб-үлчәб карыйсын. Мин аргыш булып күп жергән инде:

Аршин гына аршин ука чук
Жиккән аткынайларга житәме дим.

Казер чумаданны ачасың, анда жырлай тырасың. Аннары гүчтинәчне турагачтын инде пычак сабы каты дисен:

Ашагыз, кыдачалар, ашагыз,
Эстәл эсләре тулы кабартма.
Кыдагый канатым, пычак сабы бигрәк каты,
Минем кулларымны кабарта, дисен.

Нәрсә булса да сырыйсын. Кулжаулык гына бирсә, чырмап карыйсын да житми:

Минем пычакларым бер дә кисми,
Кайраклар кирәк пычак кайрарга.
Пычак сабы минем кулымны авырттыра,
Пичәтле кагаз кирәк чырмарга.

Акча сыраб алабыз. Аннары бит инде каз турарга казыр:

Мин пычак та кайрый алмыйм,
Безнең әти чалгы кайырый.
Шушы каз канатына бер кош кунган,
Бирнә будмас микән дип сайрый.

Анарға бирнә бирәләр. Аннары турыйсын инде:

Ий артындагы алмагачны
Нинди жәннекайләрдән кимерткән.
Туй буласын алдан белгән,
Казын айрым жавып симерткән.

Кыдагыйларны мактыйсын инде, алар сиез каз алып килгән дип жырлыйсын:

Быйыл жыллар битрәк жавымны,
Сулар жыйылган ихән уйларга.
Безнең кыдагый битрәк унган,
Сиез казын суйган туйларга.

Казны урлыйлар да әле аны, аннары түлөп аласын, ычыл та китә, ул казынны урлатсаң, үзәң акча түләп аласың. Жырлыйлар әле анда:

Тәрәзә төбем табанак,
Узып китте дагал(ы) ат.
Алып килгән казын саклый алмаган,
Сезнең аргышыгыз жабалак.

Кодаларны озатканда "Аргыш катламасы пешерү" йоласы бар. Кодаларны озату да махсус жырлар белән башкарыла.

"Актыктан кыдаларны затканда жырлайлар. Ашлары уза башлагач, аргышлар зату катламасы диләр, бороп-бороп бармак бийеккегә итеп пешерәләр, туй зата тырган, күчтинәчкә жибәрә тырган. Шул катламаны аргышлар пешерәләр, утын аңкергән булалар, керәккә куйып пичкә тыгып алалар. Аргыш, кыз жакларынын, пешмәгән ди. Тагы акча ала пешерүчедән. Өченчегә тагы аңкилә, Ашап карый да ала. Туйны зата торган әпәй ул. Кыш-кыш катламасы:

Урманнарда, и, ләр ай танда
Жир жөләкәйләре дә пешәме.

Мыны бит кыз жаклары жырлай:

Безгә дә китәр багытлар жигә,
Аргыш келчәләрегез пешәме?

Керәгенә бәйләп жаулык белән ипи куелган. Шунда куйып эч тапкыр алып чыгып әйләнәп керәләр инде, азактан өченчегә чыкканда кыз жаклары, кыз жагындагы аргыш бу ипине ала, жаулыгы да үзенә була, ипи дә. Әле анда тагын бер кат чыккачтын тотып карый да, пешмәгән, пешмәгән, ди. Пешерүчегә акча салалар бит анарга, аргышка. Жаулыгы да анарга була.

Чыңгыр гына чыңгыр дугалар.
Китәләр дә бугай кыдалар.
Китмәсләр ийе лә ай кыдалар,
Калдык аракыларын соналар.
Китмәсләр ийе лә ай кыдалар
Кыш-кыш кына дип кывалар.

Туй башлары—ирле-катынлы аргышлар, зату катламасы пешерүчеләр берсе тыткан ындыр себеркесе, берсе әпәй пешерә тырган калагын, тык-тык бәрәләр, кыша-кыша дип каулайлар, шайартып жырлайлар.

Тәрәзәләр ачып бер сызгырдым
Былын печәннәре кипсен дип.
Былын печәннәре кипкәндер,
Сезгә кайтыр вакыт житкәндер.

Кыз жаклары жырлый.

Кызарып та кыйаш чыккан чакта
Жир жиләкләре дә пешмәгән;
Аргышыгыз жатып жыклаган да
Аргыш келчәләре дә пешмәгән.

Аннан сын пешмәгән дип кереп китә, эченчегә чыккач инде аннары ала. Пешкән, пешкән ди дә ала. Аннары аларны куалар шушы керәк белән. Көш-көш, сезгә китәр багыт жигте, диләр, себеркеләр белән ындыр себеркесе тытып, сабы белән тыкы-тыкы итеп, жиргә дөбердәтеп куалар шак-шак итеп. Тегеләр жырлыйлар жаваб итеп:

Бийек тауның эй башында
Мәчет манарасында кач тегел;
Кыш-кыш кына дейеп безне кумагыз,
Без бит ийебездә дә ач тегел.

Бийекәй ди тауның иләр башында
Кыршау салалар диләр бер мичкә.
Безнен китәсебез бер дә-дә килми,
Фатир жибәрерсезме бер кичкә.

Тегеләр жырлай инде киткәндә:

Бийекәй ди тауның и ләр башында
Бегәрләнеб үк жата бер төкә.
Исәннәр дә килдек, саулар да кайтсак,
Кайткач кайыр бирербез бер төкә.

Ай-гай да-да салкын, ай-гай буран,
Исәннәр дә микән безнен ил?
Исәннәр дә булса ай безнен ил,
Әлхәмдиллаһи шөкер килгән жир.

Казыр эстәл эсендәге ашка тау итеп (рәхмәт әйтеп) жырлайлар:

Шыбыр гына шыбыр жангыр жава,
Кырылса тепләрендәге ташларга.
Тау итийек тө катып китийек,
Эстәл эсләрендәге ашларга.

Аннары тыралар да, чыгалар да заталар кыдаларны. Жәш килен эшлә, кайнанага булыш. Кайната белән сүләшми. Кайната сынап тыра, тел ачмича сүләшсә саннамау була. Бер көнне “килен, теленне ач инде, сиңа бер бөтен акча” дип әйтә. Безнен тутабызны, аны шулай бик зурлап туйлар йасап бирделәр, кыда сийләштергән дә тутабыз ыйалган, телен ачмаган. Кыдабыз икенчегә талир төкә биргән бер йарым. Безнен тутабыз ике тапкыр сийләштереп кенә сийләшкән”.

Икенче төркем жырлар—календарь йолалар белән бәйле.

Татар халкында яфрак бәйрәме дип йөртелә торган жәйге күнел ачуларның берсе булган “Тыруйчын көне” (Троица) жырларын китерәбез. Ишәледә аны “Кайын башы”, “Кайын башы тишә тырган жыр” дип тө атыйлар (тишү—әдәби телдә чишү дигән сүз). Бу жырның көе жырлы-биюле әйлән-бәйлән уены көйләрен хәтерләтә, жинел рухта башкарыла. Сөйләүләренә караганда, “Кайын башы” жырлары махсус шушы бәйрәмдә генә жырлана. Беренче куплет исә төрле башка очрактарда да янгыравын күзәттек.

“Тыруйчин кенне кайын апкайтадырыйк чуклап, жегетләр күтәрәп кайта. Чуклыйбыз. Әйләнеп биибез, жырлайбыз. Кайынга бәйләгән чугынны бийегәч кенә бирәләр. Ул кайын чыбыкларыбызны күпердән суга ташлайдырыйк. Үләсе кешенен агачы суга батып китә. Гумере бар кешенен суга жәйелеп жата.

Жырлагыз, кызлар, сез жырлагыз,
Кылагыгызда алтын най сыргагыз.
Жырлаганда була ай төрлесе,
Кылагыгызны салып тынлагыз.

Тыруйчин жыры булды инде бу.

Безләр дә барыйк, әй барыйк,
Ак кайыннарда ла житейек.
Ак кайыннарда барып житеп лә,
Кайын башларын ай тишейек.

Ишәле сулары, әй, агым сыу ла,
Акмый микән аның, на, әй, басмасы.
Ишәле кызларын сырасагыз ла,
Чөч ычында зәңгәр лә, ай, тасмасы.

Ай-уйынчыла, ай, уйынчы ла
 Утырсана бүлмаләр, ай, буйынчы.
 Син уйынчы булсан, без жырлаучы,
 Ташламайык гүмерләр, ай, буйынчы.

Кайын башы тишә тырган жыр бу, тыройшы жыры бу.

“Урак өмәсе” жыры яңгыраганда кичке энгер-менгердә басу юлыннан, денгер-денгер итеп, жигүле арбаларга төялеп, уракчылар кайтуы күз алдына килә. Степанова Софья Емельяновна бу жырны урактан арып кайтучыларны хәтерләтеп салмак та, арбаларның шынгыр-шынгыр баруына ошатып та, кыска тынышлар белән башкара, урак өмәсе турында сөйләп тә бирә. Бу жырның да махсус сүzlәре бар. Жырның беренче куплеты башка өмәләрдә дә (мәсалән, тула басу, киндер тукмаклау һ. б.) жырлана.

“Жәй көне ураг эстендә ишле кешенен урагы сынарак кала. Туганнарын чакыра, барысы да тырышып уралар. Аларга аппарыб ашаталар-эчертәләр. Бетергәчтен атларга утыртып алып кайталар. Урам әйләнәбез ураг эмәсендә булган кешеләр. Атка тейәләбез, кайтабыз жырлашып.

Ай-гай да ла өмәләр, ай өмәләр,
 Өмә кейен кемнәр дә беләләр.
 Үзләре дә өмәне италмәгәч,
 Өмә итүчеләрдән келәләр.

Машиналар дигән нә ай зур нәстә
 Кисәк-кисәк мамыкны эрләтә
 Безнен хужәйеннәренә ай бәйрәмә,
 Монатырак ничек гөрләтә.

Пирвый мыни жырлайдырыйык:

Сикереп тә менеп утырырга
 Безнең арбаларыбыз табанак,
 Безнен дий атларыбыз ди ай аргамак,
 Замат кайтып житәрбез жургалап.

Жәйге-көзгә эшләр тәмамлангач, кыш айларында йон эрләү өмәләре уздыра торган булганнар. Мондый өмәләр халкыбыз яши торган бөтен төбәкләрдә дә билгеле. Кичләрен жеп эрләгәндә, Ишәләдә шул жепнен үзе кебек озын һәм мончы махсус көй белән төрле жырлар жырлана торган булган:

Ай-гай эмәләр ди лә, ай, эмәләр,
 Эмә кейен кемнәр дә беләләр.
 Эий, эий, эий,
 Эмә кейен кемнәр дә беләләр.
 Үзләре дә эмә дә италмәгәч,
 Эмә итүчеләрдән келәләр.
 Эий, эий, эий,
 Эмә итүчеләрдән келәләр.

Жырлагыз да, кызлар да, сез жырлагыз,
 Кылагыгыздай алтын сырлагыз,
 Эий, эий, эий,
 Кылагыгыздай алтын сырлагыз.
 Жырларның да була ай төрлесе,
 Кылагыгызны салып тынлагыз.
 Эий, эий, эий,
 Кылагыгызны салып тынлагыз.

Билгеле булганча, татар халкының игътибарга лаеклы тагын бер гадәте яшәп килгән. Житкән кыз үзенә кул эшләрен алып башка авыллардагы туганына ике-өч атнага кунакка бара торган булган. Мондый очракларда, гадәттә, кыз киндер жебе эрли торган булган. Утырмага кунак кыз килү унае белән кызларны ашка алу, жеп эрләү һәм башка шундый өмәләр уздырыла торган булган. Яшыләр исә бу вакытта танышып та киткәннәр, утырма кызны егетләр дә күзли торган булган.

Софья Емельяновна бу турыда болай дип сөйләп күрсәтте.

“Кунак кызы озата торган көй бар. Бара да туганына кыз эшен алып утырмага, ике атна сүс эрләб утыра. Киләп тугырырга тырыша, кабасын-сүсен алып килә. Эй, кунак кызы, сүзенне бетермәсән сүсенне дугага тагып жибәрербез диләр ийе. Ата-аналары бер киләплек сүс үлчәп жибәрәләр ийе дә. Тутабыз безгә китән ийе инде, казәр мине алып китәләр утырмага. Кунак кызын алкиткәндә кыр капкасынан төке жырлап аны заталар кызлар.

Кунак кызын озату жыры

Озатырга кушсагыз, озатыйык,
Кыр ди капкаларынан чыкканчы.
Койышлар да байыр ла, айлар калкыр.
Без айырылышыб ук киткәнче.
Акты жаулыкайларның эч парчасы,
Эрбер жаулыкайларда булсачы.
Китәсе кеннәрегез эй булганчы,
Киләсе кеннәрегез булсачы.

Анда жегетләр бармый. Көйе бик салынкы мынын, жамансы. Кунак кызы жылай:

Ишәләрнен дә и киртәсен
Думбыралар да жасап ла чиртәсе.
Ишәле дә дигән нә асыл илне
Ничег итеп ташлап китәсен.

Шушында ук тагын бер монды озын итеп жырлана торган “Солдат озату” жырларын күрсәтеп үтик. Анын да махсус жырлары бар. Шулай ук башка жырлар да жырланырга мөмкин. Мәсәлән, безгә мондый жырларны жырлап күрсәттеләр:

“Салдат ызата тырган кей дә айырым. Китүчегә селтеләр, кулжаулыктар бирәләр, ычтан ычка төйнәп тагып мунена, салдатка заталар:

Без китәбез иләр сез калырсыз,
Камышлардан күпер салырсыз.
Камышлардан күперләр сез салырсыз,
Без киткәнән күрми калырсыз.

Жана эйләремне мыржасыннан
Тетеннәре чыгар кыл кебек.
Сез ди тутаннарымнан айырылган,
Бер кеннәрем булыр жыл кебек.

Солдат озата торган жыр

Китәсең дә, туганай, син китәсен,
Аткынайга авырлар итәсен.
Аткынайга авыр ла син итмейсен,
Жан гынайга жамансыу эйтәсен.

Кыр ди капкаларынан чыкканчы,
Эзеп кенә каптым на бер миләш.
Без туганайларынан айырылган,
Кемнәр белән итәрсен син кинәш.

Ишәле авылында “Кызлар бәйрәме” уздыру гадәте бар. Анын да махсус жырлары һәм көе бар. Ул турыда болай сөйләп күрсәттеләр.

“Кызлар бәйрәме була. Авылда ничә кыз, кажныйысы чакырып үзене күрмәтен бирә. Йегерме йырт бармы, кажныйысында шушы жырны жырлап чыгалар. Жегетләр жан сәкегә тезелешеп утырганнар. Жегетләргә сыра эчерәләр.

Жегетләр дә булсан син жегет бул,
Кемеш күдер кайыш жигәнгә.
Жегетлек күмерен нә ике килмәс,
Жаучы жибәр жаның сийгәнгә.

Айагына кигән итегеннен
Паттиш икән нә ылтаны.
Ишәле дә дигән асыл илдә
Син икәнсен жегетнен сылтаны

дип чыгалар. Кызлар мына шушы жырны жырлыйлар.

Май (русча масленица) чабу кышнын аеруча күнелле һәм күп кеше катнаша торган бәйрәмнәреннән саналган:

“Элгәре бит майда май чабалар ийе. Кызлар, жәш киләннәр чабалар. Атларның жалларына лентилар үрәп. Кынгыраулар дугада. Чәч үргән кебек пар кынгыраулар, кемеш кынгыраулар. Кызларны утырталар парлап. Жегетләр үзләренен атларын чаптыралар. Кызлар жырлай. Урам әйләндерә ничә тапкыр Майнын кейе үзенә.

Майларны ди сапсан, син каты чап,
Чана үрәчәләрен жынгыртып,
Жырларны жырласан каты жырла,
Ишәле урамнарын йангыртып.

Ишәле урамы киртләч, киртләч,
Киртләчләре бетәр ай кар киткәч.
Ишәле урамнары йәмне йе,
Эйәннәре бетәр ай май үткәч.

Кычкырыб ук жырлап без йебәрик,
Китсен тавышларыбыз тауларга.
Китсә дә лә китсен әй тауларга,
Без сандугач түгел әй сайарга.

Жырларга диб әйтсән без жырларбыз,
Берне генә тегел, ай икене;
Жырламас та идем ай икене,
Жырла диб әйтүгез сийкемне.

Май атнасы була безнең. Шунда кызлар тау астына тешәләр. Быздан тау йасыйлар ыйы. Жегетләр, кызлар шуалар ый. Бер атна. Татар атнасы¹ кенне май чабу. Урыс атнасына² төкле чабалар³.

* * *

Ишәле авылында безнең тарафтан берничә лирик жыр да язып алынды. "Ай, биби" жыры монлы, сагышлы озын көе белән дә, төзелеше белән дә игътибарны жәлеп итә.

Ай, биби

Жырлап та лай без карыйык, гелкәем,
Ай биби, мынайма,
Килешерләр микән нә көйебез. (2 кат)
Килешерләр булса ла, ай бу көйебез, гелкәем,
Ай Биби, мынайма,
Жалан шулай жырлашып жерербез. (2 кат)
Казаннардан Мәскәүләр күренә микән, гелкәйем,
Ай биби, мынайма,
Баскычларга менәб ий карасак. (2 кат)
Узган гүмер кире дә кайтыр микән, гелкәем
Ай Биби, мынайма,
Сандугачлар булыб ук сайрасак. (2 кат)
Аклы гына ситсыдан күлмәгемә, гелкәйем,
Ай Биби, мынайма,
Инечләрен салдым на куйыннан. (2 кат)
Унжиде жәшлектә гүмерем кайтса, гелкәем,
Ай биби, мынайма,
Ычкындырмас ыйым ла кулымнан. (2 кат)
Таң алдыннан чыкканна ыспутникнын, гелкәйем,
Ай Биби, мынайма,
Әйләнәсе анын дай түгәрәк. (2 кат)
Шул түгәрәккәйләренн эчләрендә, гелкәйем,
Ай Биби, мынайма,
Йөшиг әле, туганнар, бергәләп. (2 кат)
Сандугачлар микәннәй, соклар микән, гелкәйем,
Ай Биби, мынайма,
Сайырый да микәннәй, жук микән? (2 кат)
Жыракай ди жирләрдә туганнарым, гелкәйем.
Ай Биби, мынайма,
Сагына да микәннәй, жук микән? (2 кат).

* * *

Безнең фикеребезчә, югарыда китергән материаллар әйтешләрне жырлардагы кушымталар белән тинләштереп бетереп булмавын күрсәтә. Әйтешләр күләм ягыннан жыйнаграк була, ә үзенә тирән эчтәлек, фәлсәфи мәгънә салынган.

Ишәле авылында тагын ярым бәйет характерында булган, төрле төбәкләрдәге татарларда да еш ишетелә торган "Булат белән Мәръямкәй", "Аклар белән кызыллар сугыша" кебек жырлар да шактый еш жырлана.

Гомумән, Ишәле авылында безнең тарафтан язып алынган жырлар жанр ягыннан күп төрле. Аларда да керәшен жырларына хас тирән мәгънәлелек, ритмик көйлелек көчле чагыла.

Дөррия РАМАЗАНОВА,
филология фәннәре докторы.

¹Татар атнасы—жомга.

²Якшәмбе.

ӘГЕРЖЕ ТӨБӘГЕ ТАРИХЫ

Әгерже районының географик урнашу урынын карта буенча күзаллап, ана карата еш кына «Удмуртиягә уелып кергән» дигән сүзләрне укырга һәм иштергә туры килә. Мәсьаләгә тарихи жәһәттән караганда, бу төбәк беркая дә «уелмаган» да, «көрмәгән» дә. Ә балки элек ничек булган, шул хәлендә сакланган. Ягъни, XVI йөз ахырыннан башлап, XVIII йөз урталарына хәтле рус колонизациясеннән качып, төньяк һәм көнбатыштан бу тарафларга удмуртлар килеп урнашканда, хәзерге чикләрендәге Әгерже төбәге жирләрендә инде татарлар күптәннән яши торган булган. Яна килгән удмуртлар, әлбәттә, кемнендер биләмәсенә урнашмыйча, күрше-тирәдәге буш жирләргә төпләнгәннәр. Нәтижәдә, Әгерже төбәге жирләренен географик урнашу урыны удмурт авыллары белән урап алынган һәм берникадәр ярымутрау кыяфәтен алган.

Татарстан картасы. 1933 ел.

Архив документлары, фәнни әдәбият, халык риваятьләре һ.б. төр чыганаclar бу хакта ниләр сөйлә? Әйдәгез, тупланган мәгълүматлар белән кинрәк танышык.

Әгерже төбәге—Татарстан Республикасының төньяк-көнчыгышында, урманнарга һәм сулыкларга бай үзенчәлекле географик мәйданда урнашкан. Көнъяк өлеше Кама елгасы аша Минзәлә районы белән, калган тарафлары Удмуртия Республикасы белән чиктәш.

Район үзәге—Әгерже каласы—төбәкнен иң төньягында, Казан шәһәреннән 304 чакрымда. Төбәкнен

көнъягында Кама елгасы, төньягынан көньягына таба Иж елгасы ага. Шулай ук Әгерже, Чәже, Биме, Бәркләт, Кетмәс, Олы Баржы, Кече Баржы, Күмерсу, Жөри, Әжәү, Бубый кебек елгалар һәм бик күп вак инешләр бар.

Фәнни максатлар белән Россияне гизгән мәшһүр сәяхәтче, географ, Петербург Фәннәр Академиясе әгъзасы П. С. Паллас (1741–1811) 1773 елның жәендәге бер сәяхәтө вакытында Әгерже яклары аша узган. Сарапудан Алабугага сәфәрөн тасвирлаган сәяхәтнамәсендә ул Иж һәм Чаж елгаларын, Биектау, Мордыый, Тирсә, Сарсак-Омга, Тәбәрле һәм Сокман авылларын теркәп калдырган. Ул чорда Тирсәдәге Тәфкилевлар утарынын мәһабәт вә төзек һәм, гомумән, алпавыт карамагындагы авылларнын да чагыштырмача таза тормышлы һәм тәртипле булуына игътибар иткән. Табигатьне өйрәнүче галим буларак, бу якларнын табигатенә сокланган. Бигрәк тә, монда яшь наратлыкларнын күплеге һәм хисапсыз сандутачлар, куе урманнарда гажәеп күп төрле гөмбәләр үсүе Паллас күңеленә хуш килгән.

Бу якнын үзенә генә хас искиткеч бай табигате, калын урманнары, мул сулы һәм балыклы елга-инешләре, көмеш сулы чишмәләре, иркен чөчүлек жирләре, кин болыннары булган кебек үк бай тарихы да бар. Дөрес, ул тарих кырыс та, рәхимсез дә,

кискен борылышлы, гауталы-давыллы да, шанлы да, сагышлы да... Шул ук вакытта гажәп кызыклы һәм серле дә. Ә ин мәһиме—ул үз тарихыбыз һәм безгә бик төһәзиз, ул кадерле ватаныбыз Татарстан тарихынын да бер өлеше. Чөнки Әгерже төбәгендә туып-үскән һәркемнен борынғы бабалары тарихи ватаныбыздагы вакыйгаларда катнашканнар, яисә аларның шаһитлары булганнар.

Кызганыч ки, борынғы Мисыр фиргавеннәрен һәм дәһшәтле Рим империясе хөкемдарларын исемләп белсәк тө, чит илләрнен алмисактагы тарихларыннан тирән мәгълүматка ия булсак та, туган төбәгебезнен тарихи вакыйгаларыннан күпләр хәбәрсеэ. Әлбәттә, мондый хәбәрсеэлек Әгерже төбәге өчен генә хас күренеш түгел, бу бөтен ил фажигәсе, дисәк тө, ялгыш булмас. Әгерже төбәге тарихын фәнни жәһәттән өйрәнү һәм танытуда килгәндә, бу як тарихыннан аерым вакыйгалар галимнәр тарафыннан өйрәнелгән һәм тикшерелгән. Әмма башка күп жәһәтләре алар игътибарыннан читтә кала килде. Кыскасы, Әгерже төбәгенен тарихы әлегәчә тулаем, бербөтен буларак тикшерелмәгән халдә иде. Монның төп сәбәпләреннән берсе—XVIII йөз ахырыннан 1920 елларга хәтле Әгерже ягының Алабуга һәм Сарапул өязләре составында Вятка губернасына кергәнлегә. Чөнки ул дәвергә караган бай архив материаллары, тулысы белән диярлек, Киров (элекке Вятка) шәһәрендә, ягъни Татарстаннан читтә саклана. Ә Казан һәм Татарстан галимнәренен хезмәтләре еш кына Казан губернасы белән чикләнә һәм Әгерже төбәге, шул рәвешчә, игътибардан читтә кала.

Фәнни хезмәтләрдә бу төбәккә турыдан-туры бәйлә Пьянобор культурасы дәвере турында мәгълүматлар бар. Шулай ук Тирсә волостенә кергән берничә авылның Казан ханлыгы дәверендә булганлыгы тарихи китапларда языла иде. Ә Әгерже төбәген төшкүл иткән башка авыллар Казан ханлыгы яулап алынгач, XVI йөздә нигезләнгәннәр һәм бу якларда элек, имеш, удмуртлар яшәгән, дигән караш хөкем сөрдә.

Сонгы тикшеренүләр—Казан, Киров, Уфа, Мәскәү, Петербург һәм Ижевск шәһәрләрендәге архивларда һәм китапханәләрдә эзләнүләр, авылларда сакланган риваять һәм истәлекләрне туплап өйрәнү нәтижәсендә Әгерже төбәгенен тарихын берникадәр тулырак күзаллауга ирештек.

Тарихчы археологларның тикшеренүләре күрсәтүенчә, хәзерге Әгерже төбәгенен көньяк һәм көньяк-көнчыгыш өлешендә (Кама, Иж, Биме, Баржы елгалары буйларында) безнен эрага кадәр II гасырларда ук борынғы кешеләр яшәгән. Тарих фәнендә мәгълүм борынғы культура—Пьянобор культурасының атамасы элекке Пьяный Бор (хәзер Красный Бор) авылына нисбәтле. Әгерже ягында безнен эрага кадәр II гасырдан безнен эранын III гасырына кадәр яшәгән Пьянобор культурасына нисбәтле борынғы кабиләләреннән торак калдыклары һәм каберлекләре Красный Бор, Олы Баржы, Баржы-Омга, Баржы-Пельга, Иске Балтач, Малиновка, Муново, Зуево, Исәнбай, Бима, Мадык, Ожбуй, Ташлы, Коновалово авылларында һәм бу авылларга якын урыннарда табылганнар. Төгәлрәк әйткәндә, археологлар тарафыннан борынғы кабиләләреннән көнкүреш һәм бизәнү әйберләре табылган. Фәндә борынғы Пьянобор кабиләләре—фин-угор һәм коми-пермяк халыкларының борынғы бабалары дигән караш хөкем сөрә.

Көнбатыш Себернен угор һәм төрки кабиләләре Урал таулары аша үтеп, Кама елгасы ярларына килеп житкәч, III гасыр башларында борынғы Пьянобор кабиләләре көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш тарафларга күчеп киткәннәр. Шул вакытлардан Идел-Кама буйларында борынғы төрки кабиләләр яшәп калган. Тарихи хезмәтләрдә бу төбәктәге халыклар күчеше шул рәвешчә бәян ителгән. Аерым алганда, археологик табышлар Әгерже төбәгенә күрше Менделеев районындагы Турай авылы янында III—IV гасырларда төрки кабиләләр яшәгәнлеген раслалы. Димәк, шул чордан алып Әгерже ягы да төрки кабиләләр карамагында булган дип карарга кирәктер.

Аннан сонгы чорда Әгерже төбәге жирләре Идел буе Болгарстаны, Алтын Урда һәм Казан ханлыгы дәүләтләренен биләмәсе булган. Кайбер авылларның риваятьләрендә борынғы Болгар дәүләтенә үк бәйләнеш турында сөйләнә. Мәсалән, Тирсә, Мордывий, Тоба, Нажар, Чишмә һәм Иж-Бәйки авылларына нигез салынуга 750 еллар бар дигән риваятьләр сакланган. Бу дата болгарларның Чынгыз хан гаскәрләре белән бәрелешенә бәйләп телгә алына.

Баржы-Омга авылы Баржы елгасы буендагы ин борынғы авылларның берсе булуы турында хәбәрләр бар. XIX гасыр галиме А. Спицын Баржы елгасы буендагы удмуртларда бу елга буенда әүвал заманда нугайлар, ягъни татарлар яшәгәнлеген сөйләүче риваятьләр булуына игътибар иткән. Баржы елгасына коючы бер инеш электән Нугай исемен йөрткәнлегә дә билгеле. Риваятьләреннән никадәр дөреслеккә туры

кичүләрә мәғлүм түгел. Бу риваятьләрне археологик тикшеренүләр генә раслый яисә кире кага ала. Һәрхалдә, әлегә бу риваятьләрне кире кагарлык фәнни дәлилләр юклығын да искәртәргә кирәк.

Тарихчы Михаил Худяков Сарапул һәм Алабуга төбәкләре Казан ханлыгының көнчыгыш чикләрен тәшкил иткән дип яза. Ә Альфред Халиков Казан ханлыгының көнчыгыштагы төп чиге—Нократ елгасы дип тәгаенли, шул ук вакытта Иж елгасы буенда да ханлыкка нисбәтле Тирсә, Әгерже, Аккужа һ. б. татар авыллары булган дип белдерә. Казан ханлыгы чикләрен күрсәткән карталарда бу жирләр Казан ханлыгы биләмәсендә күрсәтелә.

Алабуга, Сарапул якларында электән үк болгар-татарлар яшәве ныклы дәлилләр белән раслана. Алабуганың болгар шәһәре икәнлегә галимнәр тарафыннан күптән исбатланган, анда байтак архитектура истәлекләре дә исән әле. Сарапул шәһәре хакында исә сирәгрәк языла. 1909 елдагы төзелеш эшләре вакытында анда борынгы зур төрки каберлеге табылган. Галимнәр каберлектә 1351 елгы ваба үләннән вафат булган болгар-татарлар жирләнгәнлеген ачыкладылар. Бу—ул заманда ук Сарапул шәһәре урынында болгар-татарлар яшәгәнлеген дәлилләүче кире каккысыз дәлил. Сарапул атамасын галимнәр «сары пул»—сары (ягъни, алтын) акча һәм сары балык (чөгә балыгы) мәгънәләре белән дә аңлаталар.

Бу якларга руслар, удмуртлар һәм чирмешләр (марилар) күчеп килгәнче үк элекке Алабуга һәм Сарапул өязләре жирләрендә татарлар яшәгәнлеген раслый торган башка дәлилләр дә житәрлек. XIX йөз ахырында Вятка губернасының статистика идарәсе Алабуга һәм Сарапул өязләренә кергән һәр авыл турында мәгълүмат әзерли. Аннан күренгәнчә, руслар, удмуртлар һәм чирмешләр бу якларга, нигездә, XVII—XVIII йөзләрдә генә килеп төпләнгән, авыллар корган. Рус һәм удмурт авылларының аерымы бер өлешә элек татарлар яшәгән, татар авыллары булган урыннарга корылган. Бу хакта риваятьләр язып алынган. Ул авылларда борынгы татар зиратлары булуы да күрсәтелгән.

XIX гасыр ахыры статистлары туплаган мәгълүматларда ул чорда Алабуга өязендә—22, Сарапул өязендә 38 рус һәм удмурт авылы булуы, Сарапул шәһәре урынында элек татарлар яшәгәнлегә күрсәтелгән. Хәзерге калалардан Менделеевск, Можга урыннарында элек татарлар көн күргән. Ижевск шәһәре читендәге Пирогово авылы урынында да элек татарлар яшәгән. Бу саннарда бик борынгы, гасырлар дәвамында таркалмыйча, хәзергәчә яшәп килгән татар авылларын да кушып караганда, Алабуга, Сарапул якларында татарларның төп халыкны тәшкил иткәнлегә ачык күренә.

Казан ханлыгы жимерелгәннән соңгы рәхимсез колонизация, көчлөп чукундыру сәясәте жирле татарларны читкә, көнчыгышка китәргә мәжбүр иткән. Ә алардан бушап калган урыннарга акрынлап руслар һәм башка халыклар күчеп килеп, үз авылларын нигезләгәннәр.

Әгерже төбәге татарларын тарихчы галимнәр Казан татарларының Алабуга төркеменә кертәләр. 1552 елдан соң күчеп килгән Казан ягы татарлары һәм электән шушы жирлектә яшәгән төрки-татарлар бергә кушылып бу төркемнең нигезен тәшкил иткәннәр. Тарихчы Барис Ижболдин язучыча, нугай морзасы Ишбулды үз гаскәре белән Казан ханлыгын яклап сугышканнан соң, башка аксөяк нәселләр белән берлектә, Кама елгасы буена, Ык тамагының каршы тарафына килеп урнашкан. Рус чыганакларынан да 1553 елда татар аксөякләреннән дәрәжәле морзаларның Кама елгасы буенда урнашып, феодал жирбиләүчеләр булып китүе билгеле. Алар «Арча кенәзләре» исеме белән, формаль рәвештә булса да, 1588 елга хәтле бу төбәктәге халык белән идарә иткәннәр. Ижболдин мәгълүматлары буенча, Ишбулды морза токымнары Иж елгасы тамагы һәм Сарапул елгасы арасындагы жирләрне биләгән. Галимә Зәйнәп Максудованың Ижболдин фикерләрен куәтлә торган кызыклы истәлекләре бар. Максудовларның Уразай авылындагы нәселе 1552 елга хәтле Казанда яшәгән затлы нәселдән булган. Галим Дамир Исхаков та XVI гасыр урталарында Иж елгасының түбән агымында төрки-татар авыллары булган һәм алар Казан ханлыгы белән тыгыз бәйлә Нугай бөкләренә буйсынганнар дип яза.

Тирсә волосте һәм авылының Казан ханлыгы чорында ук булганлыгы хакында тарихи хезмәтләрдә языла иде. Аерымы алганда, Казан өязенең 1603 елгы писцовый кенәгәсендә Тирсә волостенең кенәз Багыш Яуш улы биләмәсенә кергәнлегә мәгълүм һәм анда Тирсәдән башка авыл исеме телгә алынмаган иде. Тарихчы Д. Исхаков Тирсә волостендәге Яушевлар жирләренә нисбәтле 1582 елгы мәгълүматларны язып чыкты, ә безнең соңгы эзләнүләр нәтижәсендә аннан да әүвәлгерәк—1562 елгы архив

документлары булганлыгы ачыкланды. Ул документта Яушевлар биләмәсендә Көчек һәм Аккужа авыллары да телгә алынган. Димәк, бу ике авылны Казан ханлыгы дәверендә үк булган дияргә нигез бар.

Әгерже төбәгендә, Иж елгасының сул ягында, Биме һәм Кетмәс елгалары буенда урнашкан бер төркем татар авыллары электән үк жыелма бер атама белән Тугызбуй ягы дип йөртелә. Тугызбуй атамасын галим Г. Саттаров башкортларның «тугыз» ыругына бәйләп аңлата. Ләкин бу фикер дөреслеккә туры килми. Архив материалларынан күренгәнчә, мондагы авылларның иң борынгыларынан берсе Наратның элекке исеме Тугыз (Тугыз Карагай) булган. Тугызбуй атамасын мондагы татар авылларының исәбе тугыз булуга нисбәт итү, Нарат күршесендәге Девятерня авылының исеме дә рус телендәге «девять» сүзенә бәйләргә тырышу—мәсьәләне, эзләнеп тормыйча, артык жинел хәл итү очрагы. Русларга хәтле үк нигезләнгән татар авылының исеме һич тә рус теленә бәйлә була алмый. Чөнки Девятерня авылы элекке архив документларында Олы Дәфтәр (русча «Улу Дявтирь») дип теркалган. Тугызбуй атамасы да шушы Нарат авылына бәйлә. Архивларда Тугызбуй авылы иске алынган 1518, 1545 елларга нисбәтле ярлык-грамоталар шул турыда сөйли.

Башка авыллар буенча да кызыкты мәгълүматлар табылды. Архив материаллары арасында Олы Баржы авылы 1598 елда, Салагыш 1600 елда, Нарат һәм Девятерня 1622 елда, Кичкетан 1629 елда, Балтач 1637 елда, Иж-Бәйки, Төрдале, Сокман, Чишмә (Хороший Ключ), Иж-Бубый (чирмеш авылы буларак) 1640 елда, Рыс 1650 елда беренче мәртәбә телгә алынган документлар табылды. Әгерже төбәгендәге авылларның күпчелеге 1678 елгы халык исәбен алу документларына теркалганнар.

Архив чыганакларынан күренгәнчә, 1593 елгы бер документта Көчек авылы халкының бер өлешенә Кетмәс елгасы буендагы жирләргә ия булу хокукы бирелгән. Шулай ук Көчек, Иске Аккужа, Девятерня һәм Тугыз авылларының бер өлеш халкы 1622 елның 23 июлендә Шихсуб Шыгасанов исеменә язылган, нигездә, Кетмәс елгасы тирәсендәге жирләргә хокук биргән уртақ бер грамотага ишарә иткәннәр. (Бу дата авылларының нигезләнү вакытын белдерми.) Әлеге грамотада аталган исемнәр риваятьләрдә дә чагылыш тапкан. Мәсәлән, Балтач, Тоба, Иске Аккужа, Көчек, Иске Слэк, Девятерня, Үтөгән һәм Баржы авылларының нигезләнү тарихында уртақлык булуга ишарә итүче риваятьләрдә Шихсуб һәм Шыгасанга аваздаш Шыкшыбы һәм Сыгашан исемнәре әйтелә. Девятерня һәм Нарат авыллары телгә алынган 1701 һәм 1702 еллардагы грамоталар Шиһастан Жәббар улы исеменә бирелгәннәр. Бу авыллардан ерак түгел, Кетмәс елгасына коя торган икенче бер елга хәзер дә Шехостан атамасы белән йөртелә. Әлеге атама да шул тарихи шәхескә нисбәтле булса кирәк.

Архив документларынан күренгәнчә һәм төбәгебез авылларында сакланган риваятьләргә, шәжәрәләргә караганда, Әгерже яклары электән үк Нократ татарлары белән турыдан-туры бәйлә булган. Нократ татарлары дип, нигездә, Нократ елгасына коючы Чүпче (Чепца) елгасы буенда Алтын Урда дәвереннән үк яшәп килгән болгар-татарлар аталган. Нократ татарларының төп нәсел шәжәрәләре Болгар һәм Алтын Урда дәүләтләре чорына, Кара бик исемле тарихи шәхескә тоташа. Галимнәр Миркасыйм Госманов, Марсель Әхмәтжанов, Дамир Исхаков һ. б. хезмәтләрендә Нократ татарларының хөкемдарлары—биләре һәм морзалары Кара бик нәселеннән булганлыгы язылган. Тарихчылар Кара бик нәселенә Сакмар елгасыннан Нократкача һәм Идел буйларынан Агыйдел елгасына кадәр арадагы кин мәйданны биләп торганлыкларын язалар. Димәк, безнең Әгерже төбәге жирләре дә (һәрхәлдә, Иж һәм Кама елгалары буйларындагы жирләр) Болгар һәм Алтын Урда дәүләтләре чорында Кара бик нәселе биләмәләрендә булган дияргә тулы нигез бар. XIX йөз башы тарихчысы А. Вештомов язганнарға караганда, Вятка губернасында яшәгән татарларның төп өлеше Алтын Урда чорында ук шушы жирләрдә гомер сөргән.

Кара бик нәселенә нисбәтле, Казан ханнарына буйсынган Нократ биләре XIV—XVI йөzlәрдә ханлыкның зур бер өлкәсенә—Арча даругасына хаким булып торганнар. Шунлыктан, аларны «Арские князья» дип тә йөрткәннәр. Казан ханлыгы чорында ук «Арча даругасы» дип аталган административ-территориаль өлкә XVIII йөз ахырларына кадәр шул исемдә йөртелгән. Әгерже төбәгенә Иж һәм Биме елгалары буйларында урнашкан күп кенә авылларның тарихы Нократ татарларына бәйлә. XIX йөздә төбәкне тикшерүчеләр дә бу тирәдәге авылларның бик әүвәлдә нигезләнгәнлекләрен язып калдырганнар. Бу тирәдәге татар авылларын һәм, гомумән, татарларны якындагы чирмешләр һәм удмуртлар «почорман» (мөселман) дип йөртәләр. Ә Нократ татарлары

арасында «бисермән» дип аталган этник төркем элек тә булган һәм хәзер дә бар. Аларны да Нократ татарлары «почорман» дип йөртәләр. Кайбер тел галимнәре исә моңа нигезләнеп, Кадыбаш авылы һәм бисермәннәр арасында бәйләнеш бар дип язып, ялгышалар. Тарихтан мәгълүм булганча, XIV йөз ахырларынан башлап, аерым бер дәвердә, рус сөзьязмаларында болгар-татарларны «бисермән» дип язганнар. Һәм бу атама тулаем мөселман, ягъни татар мәгънәсенә тәңгәлләштерелгән. Әгерже ягындагы башка халыкларда Кадыбаш авылын гына түгел, барлык татарларны «почорман» дип әйтү сакланган икән, бу әле аларны «бисермән» этник төркеме белән турыдан-туры бәйләү өчен дәлил түгел.

Галимнәрдән М.Әхмәтжанов, Д.Исхаков һәм Д.Рамазанова хезмәтләрендә Салагыш, Рыс, Баржы, Уразай авыллары Нократ татарлары (Ильяс авылында яшәгән Кара Бик нәселенен Жанчура би токымнары) тарафыннан нигезләнүгә язылган. Ләкин галимнәренң бу төбәккә Нократ татарлары 1642 еллардан башлап килгәннәр дип язуларына соңгы табышлар берәз төзәтмә кертә. Чөнки Баржы авылының 1598 елда нигезләнү факты Нократ татарларының Әгерже жирлегенә күпләп күчеп урнашуы XVI йөз ахырларында ук булуын раслый.

Көчек, Иске Аккужа, Олы Баржы, Балтач, Салагыш, Уразай, Ямурза, Исәнбай, Иске Слэк, Кадыбаш авылларында сакланган риваятьләр һәм нәсел шәжәрәләрендә бу авылларга Нократ татарлары нигез салганлыгы турында сөйләнә. Риваятьләр, үз нәүбәтендә, бу төбәктәге борынгы шәжәрәләргә раслыйлар. Ә шәжәрәләр исә Нократ татарлары арасында сакланган Кара бик шәжәрәсенә тоташалар. Кара бик нәселе шәжәрәсендә Уразай, Жанморза, Мәдийәр, Ырыс, Исәнбай исемнәрендәгә шәхесләр телгә алынган. Авылларның нигезләнүен әлегә шәжәрә белән бәйли торган Әгерже төбәгендә дә шушы ук исемнәрдәгә авыллар булуы—очраклылык түгелдер. Сүз унаеннан шуны да әйтергә кирәк, Әгерже районына күрше Удмуртиянең Камбарка шәһәрәнен дә тарихчылар Кара бик шәжәрәсендәгә Канбар (Ханбар) бигә нисбәтле дип язгалар. Этнограф галимнәр Әгерже һәм Нократ татарларының йола һәм горейф-гадәтләрендә дә уртаклыклар булуын ачыклаганнар. Өстәп шуны да әйтергә кирәк. Безнең тикшеренүләрдән ачыкланганча, Әгерже төбәгендәгә кайбер авылларда XVI гасыр ахыры—XVII гасыр башларында Нократ татарлары килеп урнашканчы ук татарлар яшәгән.

Мәсәлән, Салагыш, Көчек авылларында электән яшәгән татарлар янына Нократ татарлары яна бер төркем буларак килеп кушылганнар. Кайбер авылларда сакланган риваятьләр дә моны раслый. Мәсәлән, Салагышта Нократтан килгән Жанчуриннар, Касыймовлар турында хәзер дә сөйләнә. Шунлыктан бу яклардагы аерым авылларга нигез салынуы тулаем Нократ татарларына нисбәт итү дәрәжә булып бетмәс.

М.Әхмәтжанов язуынча, рус хөкүмәте алдындагы хезмәтләре өчен XVI гасыр ахыры—XVII гасыр башларында Нократ морзалары Казан ханлыгынан калган жирләргә хужа итеп утыртылалар. Шул рәвешчә, Әгерже, Арча, Биектау, Кукмара, Саба, Алабуга, Мамадыш төбәкләрендәгә шактый мәйданда Нократ татарлары жирләр алып урнашканнар.

1598 елда Олы Баржы авылына Нократ татарларынан бертуган Баженовларга рус патшасы фәрманы белән жир биләмәсә беркетелгән булуы ачылды. Кайбер мәгълүматларга караганда, Рыс авылы да шул ук елларда Нократ татарлары тарафыннан нигезләнүгән. Рыссыларның Кама аръягында да күп кенә жирләре булган. XVII йөз архив

Старлетамакка татарларны күчерү турында Әби патша форманы. XVIII гасыр.

документлары да Баржы һәм Салагыш авыллары тирәсендәге жирләренен морза Хужасәетовлар биләмәсендә булуын раслый. Кара бик нәселенә нисбәтле Хужасәетовларның Арча ягында һәм Баләбәй өязендә дә биләмәләре булган. Нократ татарларының мондый өстенлекләре XVII йөз ахырларына чаклап давам иткән. Ә XVIII йөздә төбәгексиз татарларының жир биләүче катлам вәкилләре үз жирләренә хужа булу хокукын белдергән «башкорт» сословиесенә язылганнар. Ягъни, жиргә хокуксыз, ясаклы дәүләт крәстияннарынан аермалы буларак, XVIII йөздән жирле татарларның бер өлеше башкорт сословиесендә йөргән.

Бу очрактагы «башкорт» сүзен һич тә хәзерге башкорт халкы белән бутарга ярамый. Бу катлаулы мәсьәләне тикшергән галимнәр «башкорт» атамасы аерым тарихи чорда ике: этник һәм ижтимагый мәгънәгә белдергән дигән нәтиҗәгә килгәннәр. Әгәрже төбәк очрагында «башкорт» сүзе этник, ягъни халык мәгънәсен белдермичә, бары тик ижтимагый һәм территориаль берәмлекне аңлата торган термин буларак кулланылган. Территориаль дигәндә, бу жирлектә яшәгән салым түләүче халыкның XVII–XIX йөзләрдә формаль рәвештә Уфа провинциясе (соңрак өяз һәм губернасы) идарәсенә күчүләрен аңлата. Ягъни, Уфа идарәсенә бәйле халыклар (татар, башкорт, чирмеш, удмурт һәм чуашлар) аерым бер дәвердә рәсми документларда башкорт дип язылганнар. Мәсалән, Баржы, Салагыш һ. б. авыллардагы Нократ татарлары да әүвәлрәк йомышлы (служилый) татарлар булып язып йөртелсәләр, 1750 еллардан башкорт яки типтәр дип теркалганнар. Дөрөс, хәзерге кайбер башкорт галимнәре, үз халыкларының исәбен арттыру һәм тарихын киңәйтә күрсәтү өчен максатчан рәвештә ике мәгънәгә бергә кушалар, шул рәвешчә тарихи дөрөслекне һәм халык фикерен бутыйлар.

Башкорт булып язылу, заманына күрә, үз жир биләмәләрен саклап калу өчен бер чара булган, шулай ук башка төр өстенлекләр дә биргән. Тарихтан билгеле булганча, XVIII–XIX гасырларда бу төбәктә жиргә ия булган һәр кеше рәсми документларда «башкорт» дип теркалган. 1730 елда Казан, Себер һ. б. өязләрдәге (Әгәрже ягы ул чорда Казан өязенә кергән) татарларның бик күп өлеше, шулай ук мордва, чуаш, чирмеш һәм удмуртларның, хәтта русларның да авыллары-авыллары белән тулаем башкорт булып язылганлыкларын белдергән мәгълүматлар сакланган. Кыскасы, Әгәрже төбәгендәге «башкортлык» хәзерге мәгънәсендәге башкорт халкын, ягъни этник берәмлекне, милләтне белдерми. Ә балки үз жир биләмәләре булган «вотчинник» татар сословие-катламын белдерә. Әгәрже төбәгенен Исәнбай, Слэк, Үтәгән, Иске Аккужа, Яна Аккужа, Көчек, Олы Баржы, Салагыш, Девятерня һ. б. авылларындагы халыкның бер өлеше элек башкорт сословиесендә булганнар. Бу очракта «башкорт» атамасы, алда әйтелгәнчә, жиргә карата һ. б. мәсьәләләрдә хокукларның үзенчәлеген белдерүче рәсми социаль термин булганлыгын истән чыгармаска кирәк. Архив документларында да аларның еш кына «башкирны из татар» дигән гыйбарә белән белдерелүе—монда ачык дәлил. Әгәрже төбәгендә «башкорт» булып теркалган татарлар һәм чирмешләр күп кенә жир һәм урманнарда ия булганнар. Бу сословиедәге һәр жан башына уртача 30 дисәтинәгә якын (1 дисәтинә 1 гектардан бер аз артыграк) чөчүлек һәм урман жире туры килгән. Чөчүлек жирләрен һәм печәнлекләрен хужалары үзләре эшкәртмичә, еш кына рус крәстияннарына арендага биреп торганнар. Шулай ук Салагыш, Исәнбай, Девятерня, Иске Аккужа һ. б. авылларда яшәгән халыкның Кама елгасында һәм үз биләмәләрендәге күлләрдә балык тоту урыннарын XVIII йөздә Пьяный Бор, Каракулино һ. б. авыл русларына, Усаклы һ. б. авыл чирмешләренә 5–25 ел давамына файдалануга биреп торганлыкларын дәлилли торган архив материаллары бар. Соңрак ул биләмәләрен бер өлешен руслар һәм чирмешләр үзләренә сатып та алганнар.

Рәсми кагазьләрдә «башкорт» сословиесенә караган мондый татарлардан тыш бу төбәктәге авылларның кайберләре икенче бер катлам—«типтәр» сословиесенә нисбәтле. Мондагы «типтәрләр»нең бер өлеше электән жир хокукына ия «вотчинниклар», икенче өлеше соңрак Кама арьягынан күчкән чирмешләр—«припущенниклар» булган. Мәсалән, Олы Баржы, Кече Баржы, Девятерня, Кадыбаш, Кичкетан, Касай, Нарат, Мүшик, Рыс, Салагыш, Уразай авыллары, нигездә, типтәрләр дип язылганнар. Алар 1859 елдан башкорт сословиесенә күчерелгәннәр. Шулай ук авылларда яшәгән халыкның бер өлеше дәүләт крәстияннары (ясаклылар) сословиесендә йөртелгәннәр.

XVII йөз ахырында Әгәрже төбәгенен Тугызбуй ягына, нигездә, чукундырудан качып, соңрак, 1798–1799 елларда, Минзәлә өязеннән чирмешләр дә килеп урнашканнар. Биме, Күләгәш (Калагыш) һәм Зур Пиләмеш елгалары арасындагы жирләрен 1691 елда чирмешләргә бирелүе архив документлары белән раслана. Мондагы барлык

чирмеш авылларында, яғни Бима, Пиләмеш, Байтуган, Кадрәк, Ташлы, Күләгәш, Мандык, Ожбуйда яшәгән халык та элек типтәрләр буларак язылганнар¹. 1859 елдан әлеге чирмеш типтәрләре дә башкорт сословиесенә күчерелгәннәр. 1886 елда Алабуга өязендәге чирмеш авылларында (күпчелеге хәзерге Әгержә төбәгенә керә) 2367 чирмеш башкорты булган. Чирмеш авыллары Әгержә районының көньяк-көнчыгыш өлешендә, нигездә, Бима елгасы тирәсендә урнашканнар. Шунысы кызыклы, бу төбәктәге 8 чирмеш авылы—һәммәсә дә чукундырылмаган, үз мәжүси диннәрен саклаганнар. Элек-электән татарлар белән күршәдә дустанә һәм мөселман татарлар йогынтысында (изүендә-кыерсытуында түгел!) яшәү сәбәпле, аларның күпчелеге татар телендә яхшы сөйләшкәннәр, хәзер дә беләләр. Шулай ук алардагы кеше исемнәренен дә шактый өлеше борынгы төрки-татарча, хәтта гарәп теленнән кәргән исемнәр булуы кызыклы. Мәсалә, Әгержә төбәге чирмешләрендә Акбулат, Алтынай, Ишморза, Байморза, Асылбай, Туктар, Сабит, Иштуган, Максут, Сарманай, Ишбулды, Рамазан һ. б. исемнәр булган һәм бар.

Соңгы дәвер Башкортстан галимнәре арасында, ачыктан-ачык фальсификациягә һәм ялганга барып, Әгержә төбәгендә яшәгән һәм тарихның аерым бер чорында башкорт һәм типтәр сословиесендә теркәлгән жирле татар һәм чирмеш халкын хәзерге башкорт халкының бер өлеше дип язучылар бар. Ә кайбер башкорт галимнәренен хезмәтләрендә элек-электән чирмешләр генә яшәгән авылларда, имеш, чирмешләр белән бергә башкорт халкы да яшәгән дигән сафсаталар язала. Мондый уйдурма әкиятләр, әлбәттә, чын тарихтан бик ерак.

Татар тарихында крепостнойлык—сирәк булган күренеш. Алдарак телгә алынган Тирсә волосте алпавытлары—татар морзалары Яушевлар—XVI йөздән алып XVIII йөз башына кадәр мондагы жирләренен бер өлешенә (Тирсә, Нажар, Аккужа, Көчек авыллары) ия булганнар. 1720—1730 елларда Яушевларның жирләрен татар морзасы Котлыгмөхәммәд Тәфкилев сатып ала. 1764 елда бу төбәктә алпавыт Тәфкилев карамагындагы Тирсә, Мордыый, Юр (Ишкашар), Нажар һәм Чишмә авылларындагы крепостной крәстияннардан ир-атлар 515 кеше булган. Тәфкилевләр үз биләмәләрен даими низаглар һәм мәхкәмә эшләре аша арттыра барганнар. Шул рәвешчә Тәфкилевләренен Тирсә волостендәге гомуми жирләре 43 мең дисәтинәгә яқын була. Нәтижәдә, 9 татар авылының—Тирсә, Нажар, Тоба, Чишмә, Биектау, Мордыый, Балтач, Татар Шаршадасы һәм хәзер Удмуртиягә керә торган Бакыр Заводы (Варзино-Алексеевск) авылының жирләре һәм Иж елгасының ике ягындагы шактый урман-болыңнар Тәфкилевләр һәм алар токымыннан булган алпавытлар биләмәсенә кәргән. 1858 елда Тәфкилевләр токымының бу төбәктә барлыгы 2850 крепостной крәстияны булган. Бу авылларның кайберләрендә алпавытка бәйлә крәстияннар белән бергә бәйсез дәүләт крәстияннары да яшәгән.

Патша Александр II нең крәстияннары крепостнойлыктан азат итү турында 1861 елгы 19 февраль Манифестына кадәр бу авыллардагы халык аеруча михнәттә яшәгән. 1861 елдан соң крәстияннарға жан башына дүртәр дисәтинә жир бүлеп бирелгәннән калганы һаман да алпавытлар карамагында булган. Шул еллардан башлап элекке Тәфкилевләр жирләренен бер өлешенә руслар күчеләп урнаштырылган, шулай ук Алабуга һәм Сарапулның Ижболдин, Шерлин, Вешняков кебек рус сәүдәгәрләре һәм Әхмәтшакир Заитов, Латып Вахитов кебек жирле татар сәүдәгәрләре сатып алганнар.

Алпавыт Тәфкилевләр унаеннан алар нәселенен чукуынган булу-булмаулары мәсьаләсенә тукталыйк. Чөнки, бу хакта тарихчы Искәндәр Гыйләжев тәфсилләп язып чыгуға карамастан, һаман да төрлечә уйлаучы-язучылар бар. Тәфкилевләр, чукуымаган татар морзаларының биләмәләрен тартып алу турындагы мәгълүм патша фәрманы булса да, Әгержә төбәгенен Тирсә волостендәге крепостной жирләрен саклап калганнар. Бу жирлектә 1720 елдан башлап крепостной татар авылларына ия булган Тәфкилевләренен әүвалгесе—генерал-майор дәрәжәсендәге Котлыгмөхәммәд—1756 елда Тирсә авылындагы мөселман зиратында жирләнгән, каберенә мөселманча таш язып куелган. XIX гасырда Салимгәрәй Тәфкилевнең мөфти итеп сайлануы, бу нәселдән Тирсә волостендә кин жир биләмәләренә ия булган башка тармакларының да милек һәм мирасларын мөселман шәригате буенча бүлүне, үзләрен мөселманча жирләүне васыять итүләре—чукуымаган булуларын ачык дәлил. Ә рус документларында исемнәрен

¹XVII гасырның беренче яртысында Иж-Бубый авылын нигезләгән чирмешләр, болардан аермалы буларак, «ясаклы» дәүләт крәстияннары булып исәпләнгәннәр.

параллель рәвештә русча да йөртүләре—башка мәсьалә. Бу—Тәфкилевләр нәселе тулаем чуқынган булган дигән нәтижә ясарга дәлил түгел. Хәтта мөфти башы белән Салимгәрәй Тәфкилев тә рус документларында еш кына «Александр Петрович» буларак язып йөртелгән.

Әгерҗе зираты. 1893 елгы кабер ташы.

Мадьяр, Чәчкә, Тукай һ. б. шундыйлардан.

Тарихның төрле дәверләрендә Әгерҗе төбәге халкы чит җирләргә дә күчкән. Төбәктәге халык саны даими үзгәрәләр: кимеп яки артып торган. Хәтта кайбер авыллар кайчак бөтенләй бушап та калганнар. Аларга яныдан кешеләр килеп урнашкан. Мәсәлән, 1678 елда ир-атлар саны 100 кешенә тәшкил иткән Көчәк авылында 1710 елда 12 кеше генә яшәгән һәм бу авыл 1716 елда бөтенләй бушап калган. 1710 елда 4 хужалыгы булган Тансар авылы да, кешеләре күчеп китү сәбәпле, 1716 елда буш булган. XVII–XVIII йөзләрдә хөкүмәтнең колонияль изүе көчәйгән саен төбәк халкы үз нигезләрен калдырып, күпләп көнчыгышка—Кама арыягына һәм Урал буйларына, башкорт далаларына күчкән. Мәсәлән, 1710–1716 елларда Әгерҗе ягындагы 24 авылдан барлыгы 439 кеше күчеп киткән. 1720–1725 еллар арасында да бу яктагы авыллардан (Әгерҗе, Чишмә, Тәбәрле, Сокман, Иске Аккужа, Баржы Омга, Баржы Пельга һ. б.) ике йөзләп кешенә башкорт арасына качып киткәнлегенә мәгълүм. Бу процесс XVIII йөзнен урталарына хәтле өзлексез давам итеп килгән. Әгерҗе төбәге татарлары XVIII гасырның беренче яртысында Кама арыягындагы Әгерҗе, Мәллә елгасы буендагы Дәүләтбакты һ. б. авылларга, Урсалы елгасы буендагы Шәрләмә авылына күчкәннәр. Шулай ук яклардагы Ахун, Кәтем, Жәүләү, Камыш Тамак һ. б. исемле авылларга да күчеп киткәннәр. 1744 елда Оренбург Каргалысына патша фәрманы белән күчерелгән 200 татар гаиләсенен (ир-атлар саны 996) уникале (ир-атлар саны 53) Әгерҗе ягындагы Иске Аккужа, Иж-Бәйки, Биектау һәм Наһар авылларынан булган.

XVIII һәм XIX гасырларда алпавыт Тәфкилевләреннән Тирсә волостенә керткән крәстианнары еш кына качып киткәннәр. Аларны исә эзләтеп кире кайтартканнар, хөкемгә биргәннәр. Чит-ерак җирләрдә төпләнеп калучылары да булган. Мәсәлән, хәзерге Ютазы районының Акбаш авылын нигезләүчеләр—морза Йосыф Тәфкилевтән качып киткән крәстианнар булуы турындагы риваять сакланган. Риваятькә караганда, бу авылга 1770 елларда Иж буендагы Акбаш авылының (шулай ук Сәет авылы дип тә әйтелгән) 18 гаиләсе күчеп килүе сөйләнә. Ләкин Иж буендагы Тирсә алпавытлары карамагында һәм, гомумән дә, бу якта Акбаш исемеңдәге авыл булмаган. Бу очракта Иске Аккужа авылы күздә тотылгандыр дип фаразларга мөмкин. Моннан тыш, Тәфкилевләр XVIII һәм XIX йөзләрдә Тирсәдәге үз крәстианнарын Баләбәй өязенә Килем авылына, Балтачтан Баләбәй өязендәге Яна Балтач авылына, Мордывыйдан Уфа өязе Сарыкамьш авылына һәм алардан монда, шулай ук Касыйм өязендәге крәстианнарын

Әгерҗе төбәгендәге татар авылларының янә бер өлешен, 1552 елда Казан дәүләте җимерелгәч, рәхимсез колонизация һәм көчләп чуқындыру афәтеннән качып күченүчеләр нигезләгән. Казан арты төбәгеннән (кайбер риваятьләргә караганда, Саба һәм Кукмара якларынан) килгән татарлар Иске Кызылъяр, Кодаш, Кыдырлы, Сокман, Тәбәрле, Төрдале авылларын нигезләгәннәр. 1917 елга кадәр аларда яшәгән крәстианнар «ясаклы», ягъни дәүләт крәстианнары булып исәпләнгәннәр.

XVII һәм XVIII йөзләрдә шулай ук Казан якларынан һәм мондагы авыллардан күчеп чыгучылар Иж-Бубый, Кырынды, Кече Баржы, Куран, Бетсемәс, Мөрдәш, Сөгәлдә һ. б. татар авылларын оештырганнар. XIX йөздә шушы төбәк кешеләре һәм күрше төбәкләрдән килүчеләр тарафыннан нигезләнгән Гали, Атнагул, Яна Бәзәкә, Чокырча һ. б. татар авылларын атарга мөмкин. XX гасыр башында, бигрәк тә 1920 елларда, төбәктәге зур авыллардан аерылып чыгу исәбенә, оешкан татар авыллары да шактый. Саклау, Яनावыл, Бөркләт Авыл, Сәхрә,

Тирсә авылына күпләп күчергәннәр.

Екатерина II патшабикәнең 1771 елгы 31 декабрь фәрманы нигезендә Алабуга өязенә кергән төрле татар авылларының дәүләт крәстияннарыннан 93 ир-ат гаиләләре белән (200 дән артык кеше) Оренбург губернасындагы яңа нигез салынган Стәрлетамак авылына күчерелгәннәр. Тарихтан мәгълүм булганча, Стәрлетамак Илек яткылыкларынан олау белән китерелгән аш тозын Агыйдел буйлап жибәрер өчен 1766 елда пристань буларак салынган. Стәрлетамак—1781 елдан өяз каласы, хәзерге вакытта Башкортстанның Уфадан кала икенче зур шәһәре. Димәк, әлегә каланың нигезләнеп, ныгып китүенә безнең төбәк татарлары да зур өлеш керткән. 1771 елгы фәрман буенча анда Кыдырлы авылынан 33, Иске Кызылъярдан 25, Тәбәрледән 8, Сокманиан 7, Кодаштан 6, Тансардан 4 һәм Тобадаң 1—барлығы 84 ир-ат күчерелгән. Хатын-кызларның төгәл исәбе күрсәтелмәгән. Алар да шул ук санда булсалар, якынча 170 кеше күчерелгән дип фаразларга мөмкин.

XVII йөз ахырынан Әгерже төбәгенә удмуртлар килеп төпләнә башлый. Алар төньяк һәм төньяк-көнбатыш тарафлардан, көчлөп чукуындыру сәясәтеннән качып, мөселман татарлар арасында үзләренә сыену урыны тапканнар. Удмурт авыллары электән өчәү булган: Баржы-Пельга, Сарсак-Омга һәм Бәркләт-Бодья. Бу авыллар хәзер дә бар. Дини жәһәттән Бәркләт-Бодья халкы электән үк чукуынмаган, мәжүси гадәтләрен саклаган, калган ике авылда мәжүсилек тә, христианлык та бердәй дәрәжәдә диярлек яшәп килә. Мәжүси удмуртларда да Салих, Бикә, Алтынай, Гарифа, Хәдичә, Шәрип, Даут, Вахит һ. б. төрки-татар исемнәре кин кулланыла.

Әгерже төбәгендә руслар XVII йөзнен икенче яртысынан соң гына яши башлаган. Төбәктәге иң беренче рус авылы—Пьяный (соңрак Красный) Борны Минзәлә өязеннән күчкән крәстияннар нигезләгән. Гомумән, бу төбәккә руслар, нигездә, дүрт дулкын булып килгәннәр:

- 1) 1660—1670 еллар (Пьяный Бор);
- 2) 1800—1815 еллар (Зуево, Ильинский, Азево, Иске Чекалда һ. б.);
- 3) 1850 еллар (Волково, Яңа Чекалда һ. б.);
- 4) 1860—1880 еллар (Иске Никольск, Сарсак-Әрәмә, Куран, Якшур, Чаж һ. б.).

Беренче һәм икенче дулкын булып бу якларга килгән элекке «удельный» руслар «башкорт» сословиесендә булган татарлардан арендага алып эшкәрткән жирләрен сатып алып төпләнә башлаганнар. Мондагы рус авылларын нигезләүчеләр, Пьяный Бордан башкалары, һәммәсә дә Сарапул өязеннән килгән. Алар, нигездә, Салагыш, Исәнбай һ. б. авылларның уртақ милкендә булган жирләргә авыллар корганнар. XIX йөз башларында хөкүмәт ул жирләренә рәсми рәвештә казна карамагына күчергән. Өченче дулкын рус авыллары да шундый жир мәйданнарына килеп урнашканнар. Бу рус авыллары Әгерже төбәгенә көньяк-көнчыгыш өлешендә.

1811—1824 елларда төбәктәге дәүләт крәстияннары—татарлар—карамагында булган жирләрдән бер жан башына 15 дисәтинә нисбәтеннән артык булган мәйданнар казна, ягъни хөкүмәт милкенә күчерелгән. Нәтижәдә, Сокман, Тәбәрле, Мукшур, Кыдырлы, Татар Тансары, Кодаш, Иске Кызылъяр һәм Яңа Кызылъяр авылларының шактый мәйданнарын биләгән, нигездә, урманлы жирләре кисеп алынган. Казна карамагына алынган әлегә жирләргә Россиядә 1861 елда үткәрелгән аграр реформадан соң Вятка губернасының төрле өязләреннән рус крәстияннарын күчереп утыртканнар. Әлбәттә, татарлар арасына русларны күпләп күчерүенә, аграр сәбәпләре булу белән бергә, сәяси сәбәпләре дә булмый калмагандыр. Моңысы инде Әгерже төбәгенә руслар килүен дүртенче дулкыны. Бу төркем рус авыллары Әгерже районының үзәгрәк өлешендә, көньяк-көнбатышында урнашканнар.

Жирле татарлар монда русларның күчеп килүләренә каршылыктар да күрсәтеп караганнар. Ләкин баш күтәрүләр кискен бастырылган, гаеплеләр хөкем ителгән. Татарларның каршы килүләренә төп сәбәбе—көчлөп христианлаштыру һәм руслаштыру сәясәтеннән курку. Мәсәлән, 1863 елда русларга жир бүлеп биргәндә Төрдәле һәм Кырынды татарлары кискен каршы төшәләр, зур гауга чыгаралар.

Ә XIX йөз ахырынан 1920 елларга кадәр Әгерже төбәгендә нигезләнгән рус авыллары һәм хуторлары, нигездә, шушы жирлектәге рус авылларынан аерылып чыкканнар. Болардан тыш 1840—1860 елларда төбәктәге кайбер татар һәм удмурт (Кырынды, Төрдәле, Хороший Ключ, Сарсак-Омга) авылларына да аерым рус гаиләләре килеп төпләнеп яши башлаганнар.

Әгерже төбәгендә XVII—XIX гасырларда ижтимагый, дини, милли һ. б. мәсьәлә-

ләрдә еш кына баш күтәрүләр, низаглар, ыгы-зыгылар булып торган. Бу төбәккән татар, чирмеш һәм удмурт халыклары XVII–XVIII йөзләрдә еш булган татар-башкорт күтәрелешләрендә, Пугачев восстаниесендә катнашканнар. Татар-башкорт күтәрелешләре, тарихтан билгеле булганча, патша хөкүмәтенен көчлөп чукундыру һәм руслаштыру сәясәтенә каршы башланып киткәннәр һәм утлы сугыш шушы төбәккә дә—ул чаклардагы Алабуга һәм Сарапул өязләрен—биләп алган. Бу восстаниеләр патша хөкүмәте тарафыннан рахимсез бастырылган. Нәтижәдә, крәстияннарның хокуклары тагын да чикләнгән, алар көчлөрәк изелүгә дучар ителгәннәр.

Төбәктәге иң зур һәм давамлы крәстиян күтәрелешләре—ирекле крәстияннарның көчлөп крепостнойлыкка теркәүгә һәм, гомумән, крепостной изүгә каршы баш күтәрүләр булган. Әүвәлрәк алпавыт Яушевлар, сонрак Тәфкилевлар, үз биләмәләрен кинәйтү максатында, даими рәвештә бу төбәктәге башка авылларның жирләрен ачыктан-ачык яки хөкем эшләре йөртеп үзләштерү сәясәтен алып барганнар. XVII йөздә Тирсә, Иске Аккужа, Көчек, Наһар авыллары белән Яушевлар, ә XVIII–XIX йөзләрдә Тәфкилевлар белән Көчек, Иске Аккужа, Иж-Бубый, Салагыш, Баржы, Баржы-Пельга, Иске Чекалда һ. б. авылларның крәстияннары арасында еш кына мәхкәмә эшләре булып торган. Әлеге суд-хөкем карарлары, албәттә, еш кына алпавытлар файдасына хал ителгән.

Алпавытларның жәбер-золымнарына каршы Әгерже якларында беренче зур күтәрелеш 1742–1744 елларда, аннан соң 1764 елда була. Тирсә, Чишмә, Наһар, Балтач, Мордыный авыллары халкына күршәдәге бүтән авылларның татарлары һәм удмуртлар да кушылган. Хөкүмәт гаскәрләре йөзләргә кешенен жанын кыеп баш күтәрүчеләрне бастырганнар.

Ә 1773 елда Тирсә крепостнойлары, пугачевчылар бу тирәләргә килгәнче үк, Тәфкилев утарын туздырганнар, гаскәр оештырып, хахимлеккә үз кулларына алганнар. 1774 елның жәендә Е. Пугачев үзенен топ гаскәре белән Әгерже авылына килә, Биектау, Тирсә, Сарсак-Омга, Төбөрле, Сокман авыллары аша ул чордагы Казан—Пермь юлы белән Алабуга тарафына юнәлә. Пугачевчыларга Әгерже төбәгендәге күп кенә авылларның крәстияннары кушылып, Казанга яуга киткәннәр.

Крәстияннар һәм Тәфкилевлар арасындагы низаглар XIX йөздә дә давам итә. Мәсалән, Шаршады елгасы буена, шул ук исемдәге авылны 1813 елда нигезләп урнашкан рус крәстияннары Тәфкилевлар биләмәсендә рөхсәтсез авыл коруда гаепләнәләр һәм күчеп китәргә мәжбүр ителәләр. Мондый карар белән килешмәгән крәстияннар каршылыгы 1853 елның язында атлы гаскәр белән бастырыла. Рус крәстияннары башка урыннарда көчлөп куыла. Ә Шаршады авылына крепостной татарлар күчәләр. 1905–1906 елларда да Шаршады авылы крәстияннары һәм алпавыт арасында чыккан жир низагы гаскәриләр ярдәмә белән хал ителгән.

Әгерже авылы татарлары элекке дәвердә якын-тирә удмурт һәм рус авылларына, Иж заводында яшәүчеләргә шом салып торганнар. 1830 елларда Әгержегә төртип-сезлекләргә тыю максатыннан гаскәр китертелгән, авылның 100 дән артык ир-аты хөкем ителгән. Ул елларда халыкны үгетләү максаты белән хәтта Вятка губернаторы үзе дә Әгержегә килгән.

1861 елның жәендә Салагыш, Уразай, Ямурза авылларының уртак милкендәге һәм Азевон авылы крәстияннары арасындагы бәхәслә жир мәйданы өчен чыккан гауга да дини һәм милли төсмер ала. Кыскасы, татар авылларынан жыелган 150 дән артык кеше бәхәслә жирдә печән чабучы русларга һөжүм итеп, аларны кыйнап, куып жибәрә, атларын, эш коралларын һ. б. кирәк-яракларын тартып ала. Ул гына да түгел, русларның авылларына кадәр куып, Азевонны туздырып-жимереп, Салагышка күп кенә «трофей» һәм берничә әсир алып кайтканнар. Бу вакыйганы тикшерү эше 1869 елга хәтле давам итә, гаеплеләр хөкемгә тартыла.

Россия империясенен көчлөп христианлаштыру сәясәте Әгерже төбәгенә дә кагылган. Бу афәтне, нигездә, Кырынды, Мукшур, Төрдәле, Ямурза һәм Бетсемәс авыллары кичергән. Бу авылларда яшәүчеләрдән Кырынды татарлары тулаем, ә Мукшур, Ямурза һәм Бетсемәс өлешчә, Төрдәледә исә берничә гаилә XVIII йөзнен соңгы чирегеннән «яңа керәшен» булып исәпләнгән. Ләкин «керәшенлек» кәгазьдә генә булып, татарлар үзләрен һич тә христианнырдан исәпләмәгән, ата-бабадан килгән горәф-гадәтләрен саклаган, иманын югалтмаган. Закон белән тыелса да, кача-поса ислам динен, татарча укырга-язарга өйрәнгәннәр, хәтта рәсми кәгазьләргә имза салганда да гарәп хәрефләре белән «Тихон Ибан улы» рәвешендә кул куя торган булганнар. Көчлөп тагылган ят дин берепе кала алмаган.